

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/162829>

Please be advised that this information was generated on 2017-12-07 and may be subject to change.

Sociaalpsychologische impactfactoren bij rampen, crises & aanslagen

Een literatuurstudie naar impactverhogende en –verlagende factoren bij
rampen, crises en aanslagen

Drs. Bertruke Wein

Drs. Rob Willems

Prof. dr. Etiënne Rouwette

© 2016 Radboud Universiteit

© 2016 Radboud Universiteit. B.G.J.T. Wein, A.J. Willems, E.A.J.A. Rouwette.

Onderzoek uitgevoerd in opdracht van het Wetenschappelijk Documentatiecentrum (WODC) van het Ministerie van Veiligheid en Justitie.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op welke wijze ook, zonder de uitdrukkelijke, voorafgaande en schriftelijke toestemming van de auteurs en de opdrachtgever.

Inhoudsopgave

Woord van dank	5
Samenvatting	7
1 Inleiding	11
1.1 Aanleiding tot het onderzoek	11
1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen	11
1.3 Methodische verantwoording	12
1.4 Leeswijzer rapport	13
2 Het zoekproces en de tussenresultaten	15
2.1 Eerste selectie: groslijst samenstellen	15
2.2 Tweede selectie: dominante perspectieven identificeren	16
2.2 Derde selectie: impactfactoren distilleren	18
3 De resultaten	19
3.1 Impactfactoren sociale onrust	19
3.2 Impactfactoren massapaniek en zelforganisatie na rampen	23
3.3 Impactfactoren psychosociale impact	27
3.4 Impactfactoren risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie	31
3.5 Impactfactoren rol massamedia	37
3.6 Vermeende impactfactoren en eventuele trends	41
3.7 Indikking naar 24 impactfactoren	43
3.8 De impactfactoren na consultatie van experts	45
4 Conclusies	47
4.1 Enkele inleidende opmerkingen	47
4.2 Beantwoording van de onderzoeksvragen	48
5 Epiloog	55
5.1 Reflectie op het doel van het onderzoek	55
5.2 Tot slot	56
Summary	59
Bijlage I Begeleidingscommissie	63
Bijlage II Geselecteerde literatuur	64
Bijlage III Overzicht tussenresultaten	67

Woord van dank

Voor u ligt het eindresultaat van een in opdracht van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het ministerie van Veiligheid en Justitie uitgevoerd onderzoek, om te komen tot inzicht in (vermeende) sociaalpsychologische impactverhogende en impactverlagende factoren bij rampen, crises en aanslagen.

Dit onderzoek had niet tot stand kunnen komen zonder creatieve dialoog met diverse betrokkenen. We willen graag alle experts danken voor hun medewerking aan dit onderzoek. Ook de collega's van de Radboud Universiteit danken wij voor hun stimulerende inbreng bij de opzet en inrichting van het onderzoek alsmede voor hun nuttig commentaar en opmerkingen bij de resultaten. Daarnaast willen wij de voorzitter en de leden van de begeleidingscommissie (zie bijlage 1) heel hartelijk danken. Zij hebben in de diverse fasen van dit onderzoek kritisch meegedacht vanuit zowel de (toegepaste) wetenschap als de praktijk en ons vele suggesties meegegeven, wat het tot een bijzondere maar ook prettige ervaring heeft gemaakt.

Nijmegen, maart 2016.

Drs. Bertruke Wein
Drs. Rob Willems
Prof. dr. Étienne Rouwette

Samenvatting

Rampen, crises en aanslagen hebben een wisselende impact op de samenleving. Soms hebben ook incidenten zonder maatschappelijke ontwrichting toch een grote impact op de samenleving. Factoren die de impact lijken te verhogen zijn bijvoorbeeld de betrokkenheid van kinderen, ‘man-made’ incidenten versus meer ‘natuurlijke’ rampen en crises, identificatie met slachtoffers en het gevoel geen controle te hebben. Met onderhavig onderzoek wil het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) van het ministerie van Veiligheid en Justitie, meer inzicht krijgen in welke factoren volgens de (wetenschappelijke) literatuur de sociaalpsychologische impact van rampen, crises en aanslagen verhogen respectievelijk verlagen. Sociaalpsychologische impact wordt daarbij gedefinieerd als:

“De reactie van de bevolking die door negatieve emoties en gevoelens wordt gekarakteriseerd (zoals angst, boosheid, ontevredenheid, verdriet, teleurstelling, paniek, walging, gelatenheid/apathie). Het betreft de bevolking als geheel, dus naast de direct getroffen ook burgers die het incident of proces via media of anderszins ervaren. De uitingen van deze emoties en gevoelens kunnen al dan niet waarneembaar zijn (dat wil zeggen: hoorbaar, zichtbaar, leesbaar).¹”

Het gaat dus om een literatuurstudie naar de impact van rampen, crises en aanslagen op de samenleving als geheel. De volgende vragen staan daarbij centraal:

1. Welke factoren verhogen respectievelijk verlagen volgens de wetenschappelijke literatuur bij rampen, crises en aanslagen de sociaalpsychologische impact, zoals gedefinieerd in de strategie Nationale Veiligheid? Welke juist niet of nauwelijks?
2. In hoeverre zijn wetenschappelijke inzichten over verhogende/verlagende factoren in de afgelopen decennia veranderd?

De (uiteindelijke) doelstelling - naast inzicht uiteraard - is om het beschrijven en duiden van de sociaalpsychologische impact van rampen, crises en aanslagen te verfijnen. Daarnaast kunnen de gevonden factoren aanleiding geven om de indicatoren achter het impactcriterium sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust uit de Strategie Nationale Veiligheid zo nodig aan te vullen/aan te passen. Overigens maken de bovengenoemde indicatoren daarbij onderdeel uit van een keten van relaties die uiteindelijk al of niet leiden tot maatschappelijke ontwrichting (zie figuur).

Het onderzoek

Meer concreet is gezocht op de termen sociaalpsychologische impact, maatschappelijke onrust, maatschappelijke ontwrichting, maatschappelijke impact en collectieve stress. Steeds in combinatie met rampen, crisis en aanslagen, en steeds zowel in het Engels als Nederlands. Gebleken is dat sociaalpsychologische impactfactoren bij rampen, crises en aanslagen niet bepaald tot één vastomlijnd vakgebied behoren. Veeleer zijn het tal van disciplines (psychiatrie, psychologie, sociologie en tal van vertakkingen daarbinnen) die deze onderwerpen tot object van studie hebben (gehad). De bestudering van een vijftiental uit verschillende disciplines afkomstige overzichtsstudies is in dit onderzoek een

¹ Ministerie van Veiligheid en Justitie (maart 2013). *Werken met scenario's, risicobeoordeling en capaciteiten in de Strategie Nationale Veiligheid*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie p. 67

belangrijke tussenstap gebleken om een eerste overzicht te creëren op belangrijke vindplaatsen van sociaalpsychologische impactfactoren. Deze zijn uiteindelijk gevonden binnen vijf perspectieven, te weten literatuur omtrent [1] sociale onrust, [2] massapaniek en zelforganisatie na rampen, [3] sociaalpsychologische impact, [4] risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie, en [5] de rol van de massamedia. Uiteindelijk is in totaal een veertigtal publicaties bestudeerd waaruit vervolgens 87 impactfactoren zijn gedistilleerd. Deze zijn op basis van overeenkomsten vervolgens geclusterd tot 24 impactfactoren en na een eerste validatie door experts is hieruit uiteindelijk een lijst met 22 impactfactoren voortgekomen. Schematisch ziet dat er als volgt uit.

De resultaten

Uit de literatuurstudie is naar voren gekomen dat, zoals reeds gemeld, sociaalpsychologische impactverhogende of -verlagende factoren zich niet in een vastomlijnd onderzoeksgebied bevinden en dus niet of nauwelijks onderwerp zijn geweest van een systematische vergelijking, laat staan van een systematische vergelijking door de jaren heen. Met de vaststelling dat de meer recente aangetroffen publicaties niet echt nieuwe wetenschappelijk inzichten bevatten², moet geconstateerd worden dat een antwoord op de vraag naar een verandering in wetenschappelijke inzichten - gegeven de in deze literatuurstudie gehanteerde set - niet mogelijk blijkt door een gebrek aan 'grondstof' daarvoor.

Ook voor de vraag naar eventuele misvattingen omtrent sociaalpsychologische impactfactoren geldt, dat onvoldoende 'grondstof' voorhanden is voor beantwoording ervan. Wel zijn diverse publicaties aangetroffen omtrent de zogenaamde 'disaster myths': misvattingen of foute aannames omtrent rampen, crises en aanslagen. Alhoewel deze mythen geen directe vermeende impactverhogende of -verlagende sociaalpsychologische factoren zijn, betreffen het wel factoren om rekenschap van te nemen bij het inzichtelijk maken ervan. We benoemen ze hier kort.

Allereerst is dat de '*massapaniek-mythe*': de idee dat rampen of crises altijd leiden tot overdreven en irrationele angst die zich als een besmettelijke ziekte verspreidt, wat dan weer overhaast en ondoordacht vluchtgedrag tot gevolg zou hebben. Massapaniek lijkt zich echter alleen voor te doen wanneer er nauwelijks vluchtmogelijkheden zijn bij dreigend gevaar.

Een tweede mythe is de '*onlusten-mythe*': de idee dat rampen en crises het slechtste in de mens naar boven brengen en de menigte tot een plunderend en rellend 'monster' maken.

² Wel nieuwe onderwerpen zoals de opkomst van de sociale media, maar dat heeft voornamelijk niet geleid tot baanbrekende nieuwe wetenschappelijk inzichten op dit vlak.

Alhoewel plunderingen na een ramp of crisis voorkomen, is dit uitzondering en zeker geen regel.

Een derde mythe is de *'hulpeloosheid-mythe'*: de idee dat overlevenden van een ramp of crisis te zeer in shock zijn om iets uit te richten en daarmee passief en hulpeloos zouden zijn. Overlevenden van een ramp of crisis tonen zich juist vaak als 'first responders' die hulp bieden in zowel fysieke (eerste hulp) als mentale zin (mentale ondersteuning).

Tot slot de beantwoording van de hoofdvraag: welke factoren verhogen respectievelijk verlagen volgens de wetenschappelijke literatuur de sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust, zoals gedefinieerd in de Strategie Nationale Veiligheid, bij rampen, crises en aanslagen? Via een zorgvuldig selectieproces is uiteindelijk een lijst met 22 impactfactoren overgebleven. Deze lijst is ingedeeld naar onderlinge overeenkomsten waaruit de volgende vier categorieën zijn voortgekomen:

- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *(groepen in) de samenleving*
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *'de overheid / de autoriteiten'*
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *het risico of de (crisis)situatie*
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *de informatie*

Deze lijst met impactfactoren is opgenomen in deze samenvatting waarbij steeds categorie, titel, richting en definitie van de impactfactor zijn vermeld.

Eventueel vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op het nader onderzoeken van de empirische evidentie van een of meer van de impactfactoren en/of het verder blootleggen van de mechanismen achter de gevonden impactfactoren: welke mechanismen zijn er nu precies werkzaam in de causale keten van impactfactoren naar (de uiteindelijk te voorkomen) 'maatschappelijke ontwrichting'? Het gaat er tenslotte om (meer) grip te krijgen op de sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust om te voorkomen dat een van de vitale belangen uit de Strategie Nationale Veiligheid (sociale en politieke stabiliteit) te zeer geraakt wordt en maatschappelijke ontwrichting het gevolg is. Met dit onderzoek is daar een bijdrage aan geleverd.

De lijst met impactfactoren

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan <i>(groepen in) de samenleving</i>	
1. (Sterke) morele oordelen <i>In aanleg impactverhogend</i>	"De morele oordelen (zoals verontwaardiging, minachting, walging of wrok) die bestaan jegens anderen (zoals andere groepen binnen de samenleving of de overheid en/of politie), veelal gepaard gaand met gevoelens van extreme ontevredenheid, onrecht en/of verwijtbaarheid".
2. (Sterke) sociale entiteiten <i>In aanleg impactverhogend</i>	"De ervaren solidariteit die zich ontwikkelt in contact met anderen, bijvoorbeeld via een gedeelde heftige ervaring, die zowel positief (elkaar steunen) als negatief (projectie van agressie op anderen) kan uitwerken".
3. Tegenstellingen tussen groepen <i>In aanleg impactverhogend</i>	"Diep gevoelde en breed gedragen scherpe (sociale) tegenstellingen tussen groepen, veelal gepaard gaand met sterke morele gevoelens als verontwaardiging, walging of minachting".
4. Vertrouwen in autoriteiten <i>Afhankelijk van context zowel impactverhogend als impactverlagend</i>	"Het vertrouwen in de overheid(sinstellingen) en hun vermogen om gerezen problemen het hoofd te bieden".
5. De mate van blootstelling/trauma's <i>In aanleg impactverhogend</i>	"De mate waarin mensen blootgesteld zijn aan en/of feitelijk te lijden hebben gehad van de (gevolgen van een) ramp, crisis of aanslag, bijvoorbeeld in de vorm van verwondingen, levensbedreigingen en/of verlies van mensenlevens".
6. Algehele impact op het normale leven <i>In aanleg impactverhogend</i>	"De mate waarin de ramp, crisis of aanslag inwerkt op het normale dagelijkse leven, zowel materieel als immaterieel ('overall impact on one's usual life')".

7. Gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie <i>In aanleg impactverhogend</i>	“De mate waarin feitelijke kennis en of begrip van een risico of (crisis)situatie aanwezig is, inclusief eventuele handelingsalternatieven”.
8. Responsiviteit van de samenleving <i>In aanleg impactverlagend</i>	“De mate waarin groepen in de samenleving in staat zijn, al of niet in samenspraak met de overheid(sinstellingen), een afdoende antwoord te formuleren op de ontstane (crisis)situatie”.
9. Veerkracht <i>In aanleg impactverlagend</i>	“(De perceptie van) het (eigen) vermogen om te kunnen omgaan met onverwachte en/of onzekere (crisis)situaties”.
10. Sociaal kapitaal en sociale steun <i>In aanleg impactverlagend</i>	“De mate waarin er beschikking is over en uiteindelijk feitelijke hulp/steun ontvangen wordt van (sociale) hulpbronnen zoals familie/vrienden, de buurt, welzijnsinstellingen, charitatieve instellingen, sociale diensten en hulpdiensten”.
Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan de overheid of de autoriteiten	
11. (Herhaalde) ontrechte geruststelling <i>In aanleg impactverhogend</i>	“Het (herhaald) onterecht geruststellen van getroffen en/of publiek wanneer dat niet in overeenstemming is met de (gevoelde) ernst van de situatie”.
12. Voorbereiding op c.q. ervaring met crises <i>In aanleg impactverlagend</i>	“De mate waarin er is voorbereid op en/of ervaring is met vorige crises”.
13. Responsiviteit overheidsop treden <i>Afhankelijk van context zowel impactverhogend als impactverlagend</i>	“De mate waarin de overheid(sinstellingen) een afdoende antwoord weten te formuleren op de ontstane (crisis)situatie”.
14. Openheid en eerlijkheid <i>In aanleg impactverlagend</i>	“Een open en eerlijke benadering van getroffen en betrokkenen, pers en publiek door de overheid(sinstellingen)”.
15. Compassie, zorg en empathie <i>In aanleg impactverlagend</i>	“Het tonen van compassie, zorg en empathie aan getroffen en betrokkenen door de overheid(sinstellingen)”.
Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan het risico of de (crisis)situatie	
16. (Gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico c.q. de (crisis)situatie <i>In aanleg impactverhogend</i>	“Het (gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico/de (crisis)situatie”.
17. Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten <i>In aanleg impactverhogend</i>	“De mate waarin risico's/(crisis)situaties voortkomen uit menselijk handelen, in het bijzonder situaties waarbij sprake is van de intentie een (deel van de) samenleving te ontwrichten en angst aan te jagen”.
Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan de informatie	
18. Mediaframes <i>Afhankelijk van context zowel impactverhogend als impactverlagend</i>	“Kijkkaders voor rampen, crises of aanslagen die de berichtgeving kunnen gaan domineren en uiteindelijk ook kunnen leiden tot ‘mediahypes’ (snelle, intensieve nieuwsgolven) en/of ‘amplificatie’ (uitvergroten van een bepaald risico/nieuwsfeit)”.
19. ‘Human interest’ <i>In aanleg impactverhogend</i>	“Persoonlijke ervaringen van slachtoffers, nabestaanden, ooggetuigen en reddingswerkers”.
20. Aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben <i>In aanleg impactverhogend</i>	“Aspecten die gemeen hebben dat ze tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben, zoals bijvoorbeeld de onverwachtetheit van een gebeurtenis, reusachtigheid die de menselijke verbeelding te boven gaat, de iconstatus van betrokken personen of gebouwen, nieuwheid of onbekendheid, geheimzinnigheid of mismanagement en/of gebrek aan goede communicatie door de autoriteiten”.
21. Vertrouwen in de bron van informatie <i>In aanleg impactverlagend</i>	“De mate van vertrouwen dat wordt gesteld in de bron van informatie”.
22. Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk risicomanagement <i>In aanleg impactverlagend</i>	“Het voorzien in bruikbare, praktische informatie waardoor mensen in staat zijn c.q. in staat worden gesteld datgene te doen wat nodig is om zichzelf te beschermen of om ‘er weer bovenop te komen”.

1 Inleiding

Leeswijzer

In dit hoofdstuk wordt in paragraaf 1.1 ingegaan op de aanleiding voor het onderzoeksproject. Vervolgens worden de doelstelling en bijbehorende onderzoeksvragen gepresenteerd in paragraaf 1.2. Daarna volgt een methodische verantwoording in paragraaf 1.3. We sluiten dit hoofdstuk af met een beknopte leeswijzer voor de rest van het rapport.

1.1 Aanleiding tot het onderzoek

Rampen, crises en aanslagen hebben een wisselende impact op de samenleving. Soms hebben ook incidenten zonder maatschappelijke ontwrichting toch een grote impact op de samenleving. Factoren die de impact lijken te verhogen zijn bijvoorbeeld de betrokkenheid van kinderen, ‘man-made’ incidenten versus meer ‘natuurlijke’ rampen en crises, identificatie met slachtoffers en het gevoel geen controle te hebben. Met onderhavig onderzoek wil het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (WODC) meer inzicht krijgen in welke factoren volgens de (wetenschappelijke) literatuur³ de sociaalpsychologische impact van rampen, crises en aanslagen verhogen respectievelijk verlagen. Sociaalpsychologische impact wordt daarbij gedefinieerd als:

“De reactie van de bevolking die door negatieve emoties en gevoelens wordt gekarakteriseerd (zoals angst, boosheid, ontevredenheid, verdriet, teleurstelling, paniek, walging, gelatenheid/apathie). Het betreft de bevolking als geheel, dus naast de direct getroffen ook burgers die het incident of proces via media of anderszins ervaren. De uitingen van deze emoties en gevoelens kunnen al dan niet waarneembaar zijn (dat wil zeggen: hoorbaar, zichtbaar, leesbaar).”⁴

Het gaat dus om een literatuurstudie naar de impact van rampen, crises en aanslagen op de samenleving als geheel.

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

De (uiteindelijke) doelstelling (naast inzicht uiteraard) is om het beschrijven en duiden van de sociaalpsychologische impact van rampen, crises en aanslagen te verfijnen. Daarnaast kunnen de gevonden factoren aanleiding geven om de indicatoren achter het impactcriterium sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust uit de Strategie Nationale Veiligheid⁵ zo nodig aan te vullen/aan te passen. Voor de volledigheid herhalen we deze indicatoren hier kort:

- Perceptie van de gebeurtenissen
- Vertrouwen in handelen (overheids)instellingen
- Handelingsperspectief

³ Het gaat hierbij zowel om wetenschappelijke- als meer ‘grijze’ literatuur (literatuur naar aanleiding van toegepast onderzoek of beleidsdocumenten).

⁴ Ministerie van Veiligheid en Justitie (maart 2013). *Werken met scenario's, risicobeoordeling en capaciteiten in de Strategie Nationale Veiligheid*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie p. 67.

⁵ Ministerie van Veiligheid en Justitie (maart 2013). *Werken met scenario's, risicobeoordeling en capaciteiten in de Strategie Nationale Veiligheid*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie p. 69.

Overigens maken de bovengenoemde indicatoren onderdeel uit van een keten van relaties⁶ die uiteindelijk al of niet leiden tot maatschappelijke ontwrichting⁷. In schema ziet het theoretische model er als volgt uit:

Figuur 1: Theoretisch model

Concreet staan de volgende vragen centraal in deze literatuurstudie:

1. *Welke factoren verhogen respectievelijk verlagen volgens de wetenschappelijke literatuur bij rampen, crises en aanslagen de sociaalpsychologische impact, zoals gedefinieerd in de strategie Nationale Veiligheid? Welke juist niet of nauwelijks?*
2. *In hoeverre zijn wetenschappelijke inzichten over verhogende/verlagende factoren in de afgelopen decennia veranderd?*

Daarbij gaat het bij vraag 1 vooral om inzicht te krijgen in de vrijwel onomstreden impactverhogende of –verlagende factoren alsook inzicht in eventuele ‘misvattingen’ die er bestaan. Bij vraag 2 zal tevens aan de orde komen welke veelbelovende nieuwe onderzoeksresultaten er te vinden zijn in de al of niet veranderde wetenschappelijke inzichten van de laatste tijd.

1.3 Methodische verantwoording

Het onderzoek is uitgevoerd als een literatuurstudie. Daarbij is gestart met een brede blik door vanuit drie wetenschapsvelden (massapsychologie, de sociologie van het collectieve gedrag en de massacommunicatie) te zoeken naar relevante publicaties omtrent (sociaalpsychologische) impact in het algemeen en in het bijzonder in het geval van crises, rampen en aanslagen.

Vervolgens is het zoekgebied steeds verder ‘versmald’, eerst op basis van de (beperkte) opbrengst van de eerste search en een nadere beschouwing van de terminologie achter de Strategie Nationale Veiligheid. Meer concreet is daarna gezocht op de termen sociaalpsychologische impact, maatschappelijke onrust, maatschappelijke ontwrichting, maatschappelijke impact en collectieve stress. Steeds in combinatie met rampen, crisis en aanslagen, en steeds zowel in het Engels als Nederlands.

Voorts is van deze opbrengst een rangorde gemaakt waarbij onder meer ook de overzichtsliteratuur in kaart is gebracht. Uit deze overzichtsliteratuur kwam een vijftal dominante perspectieven naar voren:

1. Sociale onrust
2. Massapaniek en zelforganisatie na rampen
3. Psychosociale impact
4. Risicoperceptie, risicocommunicatie en crisiscommunicatie
5. Rol massamedia

⁶ In de Nationale Strategie Veiligheid worden ze als indicatoren benoemd, die mogelijk soms ook oorzaak kunnen zijn voor een gevolg.

⁷ De Strategie Nationale Veiligheid omschrijft de situatie van maatschappelijke ontwrichting als een situatie die zowel territoriale, fysieke, economische, ecologische en sociale/politieke aspecten omvat. Aantasting van één of meer van deze vijf ‘vitale belangen’ kan leiden tot maatschappelijke ontwrichting en zijn daarmee bedreigend voor de nationale veiligheid.

Deze vijf dominante perspectieven zijn vervolgens uitgediept en gebruikt als bronnen voor impactverhogende en –verlagende factoren. Naar aanleiding hiervan zijn verschillende lijsten met impactverhogende en –verlagende factoren aangelegd⁸. Deze factoren zijn tot slot voorgelegd aan enkele experts voor commentaar.

Voor een meer uitgebreide beschrijving van het (zoek)proces verwijzen we naar het volgende hoofdstuk waarin we zowel het proces als de daaruit voortkomende tussenresultaten beschrijven.

1.4 Leeswijzer rapport

Na deze inleiding beschrijven we in hoofdstuk 2 het onderzoeksproces in meer detail, inclusief de daaruit volgende tussenresultaten. In hoofdstuk 3 staan de concrete resultaten centraal: de belangrijkste gevonden en becommentarieerde (vermeende) impactfactoren. In hoofdstuk 4 trekken we enkele conclusies en worden de onderzoeksvragen beantwoord. In hoofdstuk 5 wordt afsluitend ingegaan op de uiteindelijke doelstelling van de literatuurstudie. In de bijlagen tenslotte zijn de samenstelling van de begeleidingscommissie, de literatuur alsmede de tussenresultaten van het onderzoeksproces opgenomen (indikking literatuur, inclusief impactfactoren, toets experts).

---

⁸ Daarbij is de literatuur gevolgd of een factor impactverhogend (verhevigde reactie van de bevolking) is, of juist impactverlagend (het tegenovergestelde daarvan).

2 Het zoekproces en de tussenresultaten

Leeswijzer

Dit hoofdstuk staat in het teken van een beschrijving van de onderzoeksstappen en de verkregen tussenresultaten. In paragraaf 2.1 wordt beschreven hoe tot een eerste selectie is gekomen resulterend in een groslijst van ca. 200 publicaties. In paragraaf 2.2 wordt beschreven hoe via een tweede selectie uiteindelijk ca. 50 publicaties zijn bestudeerd. In paragraaf 2.3 tenslotte staat beschreven hoe uiteindelijk een lijst van 24 impactfactoren tot stand is gebracht.

2.1 Eerste selectie: groslijst samenstellen

Als startpunt voor de studie zijn drie relevante wetenschapsvelden gehanteerd: de massapsychologie, de sociologie van het collectieve gedrag en de massacommunicatie. Met ‘keywords’ die corresponderen met de wetenschapsvelden is eerst gezocht naar impactverhogende en –verlagende factoren op de samenleving in het algemeen en vervolgens in het bijzonder bij rampen, crises en aanslagen (zowel in het Engels als in het Nederlands)⁹. Dat leverde een lijst van ca. 40 publicaties op (zie bijlage tussenresultaten) waarbij de relevantie dusdanig te wensen overliet, dat de zoekstrategie is aangepast.

Vervolgens is nog eens scherp naar de kern van de vraagstelling gekeken en de onderliggende beschrijving van het ‘mechanisme’ uit de Strategie Nationale Veiligheid: ‘drivers’ opsporen (impactverhogende- en impactverlagende factoren) voor de sociaalpsychologische impact (en maatschappelijke onrust) bij rampen, crises en aanslagen. Voor de volledigheid hieronder nogmaals een afbeelding van het mechanisme uit de strategie nationale veiligheid:

Op basis hiervan is besloten bij de zoekstrategie de volgende begrippen te hanteren:

- Sociaalpsychologische impact i.c.m. rampen, crisis en aanslagen
- Maatschappelijke onrust i.c.m. rampen, crisis en aanslagen
- Maatschappelijke ontwrichting i.c.m. rampen, crisis en aanslagen
- Maatschappelijke impact i.c.m. rampen, crisis en aanslagen
- Collectieve stress¹⁰ i.c.m. rampen, crisis en aanslagen

en de Engelse vertalingen hiervan.

Dat leverde ca. 300 relevante publicaties op. De zogenaamde ‘abstracts’ van deze lijst zijn vervolgens gescand waarbij een selectie is gemaakt op basis van twee criteria:

- De kans op het aantreffen van concrete impactverhogende en –verlagende sociaalpsychologische factoren.
- De ‘wetenschappelijke sterkte’, waarbij een onderverdeling is gemaakt variërend van [1] meer theoretisch van aard, [2] meer empirisch van aard, [3] meer vergelijkend van

⁹ Gezocht is voornamelijk in google scholar, RUQuest (de geïntegreerde zoekmachine van de Radboud Universiteit Nijmegen) en deels op google zelf.

¹⁰ Collectieve stress kwam uit de eerste ‘search’ als een van de centrale begrippen naar voren, vandaar dat deze zoekterm ook opgenomen is bij de tweede search.

aard en/of overzichtsstudie en [4] meer ‘grijze’ literatuur (i.c. toegepast onderzoek en beleidsgerichte documenten).

Daaruit is een Engelse- en Nederlandse lijst gedistilleerd van respectievelijk ca. 150 en ca. 40 relevante publicaties (zie bijlage tussenresultaten). Deze lijsten zijn vervolgens als groslijsten gehanteerd voor de verdere studie.

Een eerste indruk van de groslijsten is dat de Nederlandse lijst voornamelijk ‘grijze’ literatuur bevat en weinig empirische onderzoeken. Vóór 1990 zijn er geen relevante publicaties aangetroffen.

De Engelse lijst kent een oververtegenwoordiging in de jaren 2000 t/m 2009. Ook in deze lijst blijken onderzoeken in de vorm van een systematische vergelijking van impactverhogende of –verlagende factoren, en daarmee een stevige empirische evidentie, beperkt. Wel kent deze lijst een behoorlijke hoeveelheid overzichtsliteratuur en een serie (grote) empirische studies naar aanleiding van individuele rampen, crises en/of aanslagen.

2.2 Tweede selectie: dominante perspectieven identificeren

Om een overzicht te krijgen van de ‘body of knowledge’ waaruit geput kan worden, is allereerst een selectie gemaakt uit de overzichtsliteratuur. Bestudering van deze overzichtsliteratuur kan inzicht verwerven in de perspectieven of categorieën waarbinnen gezocht kan worden naar impactverhogende en -verlagende factoren. De volgende overzichtsliteratuur van de afgelopen 15 jaar is daarbij geselecteerd, aflopend op recentheid (van nieuw naar oud)¹¹:

Geselecteerde Nederlandse overzichtsliteratuur

- Postmes, T., van Bezouw, M., Täuber, S., & van de Sande, H. (2013). *Stampij en sociale onrust in Nederland?*
- Van Ginneken, J. (2012). *Het enthousiasmevirus.*
- Vasterman, P. L. (2008). *Media en rampen.*
- DSP, Groep BV (2007). *Maatschappelijke onrust: leerzame voorbeelden, historie, literatuur en meer.*
- Zoeteman, B. C., Kersten, I. W., & Vos, W. F. (2005). *Het beheersen door de overheid van maatschappelijke ontwrichting door (buitenlandse) calamiteiten.*
- Hart, P. T., & C. O.T. (1997). *Crisis in het nieuws: samenspel en tegenspel tussen overheid en media.*

Geselecteerde Engelse overzichtsliteratuur

- Vollmer, H. (2013). *The sociology of disruption, disaster and social change: Punctuated cooperation.*
- Drabek, T. E. (2012). *Human system responses to disaster: An inventory of sociological findings.*
- Stewart, C. J., Smith, C. A., & Denton Jr, R. E. (2012). *Persuasion and social movements.*
- Renn, O., Jovanovic, A., & Schröter, R. (2011). *Social unrest.*
- Rogers, M. B., Amlôt, R., Rubin, G. J., Wessely, S., & Krieger, K. (2007). *Mediating the social and psychological impacts of terrorist attacks: The role of risk perception and risk communication.*
- Mawson, A. R. (2005). *Understanding mass panic and other collective responses to threat and disaster.*
- Leon, G. R. (2004). *Overview of the psychosocial impact of disasters.*
- Drabek, T. E., & McEntire, D. A. (2003). *Emergent phenomena and the sociology of disaster: lessons, trends and opportunities from the research literature.*
- Quarantelli, E. L. (2003). *A half century of social science disaster research: Selected major findings and their applicability.*

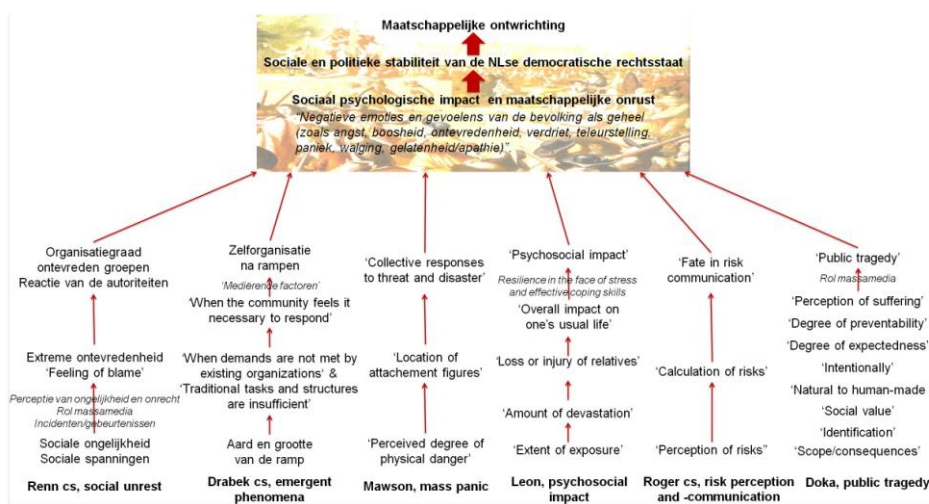
¹¹ Voor de leesbaarheid vermelden we in deze overzichten enkel auteurs, titel en jaartal; de volledige referenties zijn in bijlage II opgenomen.

- Doka, K. J. (2003). *What makes a tragedy Public? Living with grief: Coping with public tragedy.*
- Zakour, M. J. (2000). *Disaster and traumatic stress research and intervention.*

Voor de bestudering zijn nogmaals criteria geformuleerd, uitgewerkt in drie vragen op basis van het theoretisch model (figuur 1), om zeker te zijn van de relevantie van de perspectieven/categorieën:

1. Is er sprake van sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust zoals gedefinieerd in de Strategie Nationale Veiligheid?
2. Is er sprake van impact op de sociale en politieke stabiliteit van een (groot deel van een) land?
3. Is deze impact zodanig dat gesproken kan worden van maatschappelijke ontwrichting?

Op basis van de bestudering van deze overzichtsliteratuur is in eerste instantie een zestal perspectieven/categorieën¹², inclusief impactfactoren, naar voren gekomen: sociale onrust, zelforganisatie na rampen, massapaniek, psychosociale impact, risicoperceptie en -communicatie en tenslotte publieke tragedie. In schema ziet dat er als volgt uit:

Na analyse van de perspectieven/categorieën en na dialoog met de begeleidingscommissie is uiteindelijk besloten te werken met de volgende vijf perspectieven/categorieën:

- Sociale onrust
- Massapaniek en zelforganisatie na rampen¹³ (waarbij zelforganisatie wordt opgevat als een onderdeel van de meer bredere collectieve respons na een ramp)
- Psychosociale impact
- Risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie (waarbij crisiscommunicatie als relevanter wordt beschouwd dan risicocommunicatie¹⁴)
- Rol massamedia (waarbij een publieke tragedie wordt gezien als een mogelijk massamediaal effect)

Op basis van deze dominante perspectieven is de reeds verzamelde literatuur opnieuw gescand en is ter check nogmaals een ‘search’ uitgevoerd op het (soms iets aangepaste¹⁵) begrip. Vervolgens zijn uit deze totale selectie publicaties de meest relevante publicaties

¹² Een perspectief/categorie is een (eerste) indeling om het mechanisme achter impactfactoren te verklaren.
¹³ Zowel het perspectief massapaniek als het perspectief zelforganisatie na rampen gaan in op de sociale reactie en hebben daarmee een sterke relationele component (de behoefte en het gedrag om elkaar te helpen). Om die reden zijn beide perspectieven aan elkaar gekoppeld.
¹⁴ Bij crisiscommunicatie gaat het met name om de zichtbaarheid van de overheid in brede zin. Crisiscommunicatie moet zichtbaar zijn in daden, waarbij ook rekening moet worden gehouden met de symbolische betekenis van handelen.
¹⁵ Bijvoorbeeld in het geval van risicoperceptie & crisiscommunicatie en massamedia. Daar zijn nogmaals searches uitgevoerd op deze begrippen.

geselecteerd waarbij met name overzichtspublicaties of publicaties met een duidelijke empirische basis zijn gekozen. De zo ontstane literatuurlijsten zijn vervolgens gescand op (vermeende) impactfactoren. Daarbij is één van de overzichtspublicatie steeds als referentiedocument¹⁶ gehanteerd waarna de andere (overzichts)publicaties zijn gebruikt om aan te vullen dan wel aan te passen. De resultaten hiervan zijn te vinden in het volgende hoofdstuk.

2.2 Derde selectie: impactfactoren distilleren

Op basis van de vorige stap is vervolgens per perspectief steeds een achttal publicaties bestudeerd resulterend in een veertigtal bestudeerde publicaties in totaal. Dat heeft geresulteerd in een vijftal lijsten van impactverhogende en -verlagende factoren met in totaal 87 gedistilleerde impactfactoren. Deze zijn vervolgens geanalyseerd¹⁷ en teruggebracht tot 24 impactfactoren die in een vragenlijst zijn voorgelegd aan experts¹⁸. De experts vertegenwoordigen enerzijds de (toegepaste) wetenschap gekoppeld aan de vijf perspectieven, anderzijds de kennis en/of ervaring op het gebied van rampen, crises en aanslagen. Er zijn 13 experts die een voor de analyse bruikbare online vragenlijst anoniem hebben geretourneerd. De analyse heeft uiteindelijk geresulteerd in een lijst van 22 impactfactoren.

Hierna is tot slot in een schema opgenomen hoe de uiteindelijke selectie heeft plaatsgevonden.

¹⁶ Het referentiedocument (c.q. startdocument) geeft in aan leg de meeste impactfactoren weer waarna cumulatief hierop is voortgebouwd bij de bestudering van de overige (overzichts)publicaties.

¹⁷ Bij de analyse is gekeken naar verschillen en overeenkomsten tussen de gevonden impactfactoren. Uiteindelijk zijn de 87 impactfactoren zo geclusterd en ingedikt tot 24 impactfactoren (zie ook de beschrijving van de resultaten in het volgende hoofdstuk).

¹⁸ Voor dit onderzoek zijn 27 experts benaderd van wie er 24 hebben gereageerd. Daarvan hebben 22 experts hun medewerking toegezegd. Uiteindelijk hebben 15 experts feitelijk hun medewerking verleend, waarvan 13 experts de voor de analyse bruikbare online vragenlijst anoniem hebben ingevuld en 2 experts hebben hun reactie op delen van de vragenlijst mondeling gecommuniceerd.

3 De resultaten

Leeswijzer

In dit hoofdstuk wordt de lijst van impactfactoren gepresenteerd. In de paragrafen 3.1 tot en met 3.5 komen de impactfactoren vanuit de vijf perspectieven aan de orde. Paragraaf 3.6 behandelt de ‘vermeende’ impactfactoren door in te gaan op enkele in de literatuur aangetroffen mythen. Tevens wordt stilgestaan bij de al of niet veranderde wetenschappelijke inzichten met betrekking tot de gevonden impactfactoren. Vervolgens wordt in paragraaf 3.7 beschreven hoe de 87 gevonden impactfactoren zijn teruggebracht tot 24 impactfactoren. In paragraaf 3.8 wordt de consultatie van experts beschreven. Op basis van deze consultatie zijn uiteindelijk 22 impactfactoren meegenomen.

3.1 Impactfactoren sociale onrust

Als ‘referentie-publicatie’ is de publicatie ‘*social unrest*’ van Renn cs (2011) genomen. In deze publicatie proberen de auteurs met een raamwerk te komen waarmee sociale onrust beter begrepen, voorspeld en ‘gemanaged’ kan worden. Daartoe zijn vier grote crises (een financiële crisis, pandemie, cyberthreat en orkaan) bestudeerd als wel diverse relevante theorieën hieromtrent (onder meer de ‘rational choice theory’, ‘resource mobilization theory’ en ‘organizational theory’). In de paragraaf ‘synopsis’ worden theorie en praktijk tegenover elkaar gezet en worden de belangrijkste ‘drivers’ achter sociale onrust gegeven. Deze drivers kunnen zowel als impactverhogende als impactverlagende sociaalpsychologische factoren worden gezien. We sommen ze hier op. Daarbij maken we onderscheid tussen met name impactverhogend en met name impactverlagend¹⁹.

(In aanleg) impactverhogende factoren

- Gevoel van ongelijkheid en onrecht
- Gevoel van verwijtbaarheid
- (Extreme) ontevredenheid
- Individuele kosten van protest
- Verwachte opbrengst van protest
- Vertrouwen in autoriteiten
- Publiek protest

(In aanleg) impactverlagende factoren

- Responsiviteit overheidsop treden

Vervolgens zijn uit de totale selectie publicaties die publicaties geselecteerd die eveneens sociale onrust als onderwerp hebben. Daarbij zijn met name de overzichtspublicaties geselecteerd of de publicaties die een duidelijke empirische basis kennen. Met de impactfactoren van Renn cs als referentiepunt zijn deze artikelen gebruikt om zowel de robuustheid van de impactfactoren te verifiëren als eventueel aan te vullen dan wel aan te passen. Deze (set van in dit geval met name Nederlandse) publicaties worden hierna (chronologisch) behandeld.

¹⁹ Zie voetnoot 8, waarin is opgemerkt dat de literatuur is gevolgd of een factor impactverhogend (verhevigde reactie van de bevolking) is of juist impactverlagend (het tegenovergestelde daarvan).

Geselecteerde publicaties sociale onrust

- Renn, O., Jovanovic, A., & Schröter, R. (2011). *Social unrest*.
- DSP, Groep BV (2007). *Maatschappelijke onrust: leerzame voorbeelden, historie, literatuur en meer*.
- Van Stokkem, B., Terpstra, J., & Easton, M. eds. - Cahier Politiestudies Jaarlang 2011 Vol. 1 Nr. 18 (2011). *Social disorder*.
- Eysink Smeets, M., Moors, H., Baetens, T., Jacobs, M., Hof, K., & Zandbergen, H. J. (2011). *Schaken op verschillende borden*.
- Boutellier, H., van Wonderen, R., Bakker, I., & van der Gaag, R. (2012). *Contouren van sociale stabiliteit*.
- COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement & Centrum voor Terrorisme en Contraterrorisme (CTC) (2012). *Onderzoek naar de maatschappelijke effecten van bestuurlijk optreden bij terreurdreiging en extreem geweld*.
- Postmes, T., van Bezouw, M., Täuber, S., & van de Sande, H. (2013). *Stampij en sociale onrust in Nederland?*
- Kennisdocument Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2014). *'Ongerust over onrust'*.

De DSP-groep (2007) concludeert naar aanleiding van de studie *'Maatschappelijke onrust: leerzame voorbeelden, historie, literatuur en meer'*, dat maatschappelijke onrust van alle tijden is en dat aan de basis ervan één of meer basale menselijke behoeften²⁰ liggen (feitelijk de 'drivers' voor de ontevredenheid). Vervolgens wordt een 'ABC-tje' gegeven voor (responsief) overheidsoptreden: alertheid, bestuurlijk leiderschap & crisismanagement en communicatie. Relevant in de publicatie is een historische scan²¹ die aan de hand van 'sociale onrust uit het verleden'²² laat zien dat er sprake is van een soort 'Nederlandse traditie' waarin de strijdende partijen elkaar uiteindelijk steeds weten te vinden. De steeds meer georganiseerde samenleving weet keer op keer via 'pacificatie' en 'polderen', dat wat begint als verzet tegen staat en burgerlijke samenleving, uiteindelijk op te nemen in een nieuwe gevestigde orde. Maatschappelijke onrust als in Frankrijk (zoals de Parijse Commune van 1871) of Duitsland (de Duitse burgeroorlog van 1919-1923) blijft daarmee achterwege. Deze Nederlandse geschiedenis lijkt daarmee aan te geven dat het niet alleen gaat om een responsieve overheid maar ook om de *responsiviteit van de samenleving* via enige vorm van meer of minder georganiseerd burgerlijk initiatief.

In een speciale aflevering van het Cahier Politiestudies (2011) wordt door Van Stokkem cs ingegaan op het fenomeen *'social disorder'*. Meer specifiek wordt gefocust op spanningen en sociale onrust in buurten en de manier waarop door diverse actoren aan conflictregulering wordt gedaan. In een 'editoriaal' voorafgaand aan de bijdragen constateren de redacteuren dat "sociale onrust en sociale spanningen in de regel verbonden zijn met al langer levende onvrede en ongenoegens bij wijkbewoners over 'de anderen' in de wijk, vooral migranten, maar ook de overheid en de politie die het in de ogen van de bevolking laten afweten" (impactfactoren '(extreme) ontevredenheid' en 'gevoel van verwijtbaarheid'). Tevens halen de redacteuren een aantal mechanismen en factoren aan dat al veel langer bekend is en speelt bij de onderhuidse sociale spanningen. Zo hangen de sociale spanningen samen met al langer lopende processen in de wijken (sociale en economische achterstand en verloedering, selectieve migratie van bepaalde bewonersgroepen, concurrentie tussen bewonersgroepen en het ontstaan van bepaalde netwerken en subculturen) en worden spanningen en conflicten gecreëerd door discursieve

²⁰ Zoals inkomen en/of werkomstandigheden, woongenot, de (identiteit van de) eigen groep, zaken of symbolen die worden gezien als 'heilig', burgerrechten en grondrechten, persoonlijke veiligheid, veiligheid van kinderen, vrede en politieke stabiliteit, het milieu en overige collectieve goederen zoals de (volks)gezondheid.

²¹ Een dergelijke historische (quick) scan is ook te vinden in een speciale uitgave van het Magazine nationale veiligheid en crisisbeheersing van oktober 2012 over maatschappelijke onrust (later nog eens herhaald in uitgave nr. 5 van het magazine in 2014).

²² Zoals verschillende 'oproeren' (onder meer de paling-, aardappel- en Jordaanoproer), stakingen (onder meer de huurstakingen, Februaristaking) en het kraken (met name de krakersrellen van de jaren '80).

processen zoals wederzijdse stereotyperingen en het uiten van beschuldigende en dreigende taal (impactfactor ‘gevoel van ongelijkheid en onrecht’ en opnieuw ‘gevoel van verwijtbaarheid’). Daarnaast neigen groepen die aanhoudend discriminatie, ongelijkheid en sociale deprivatie ervaren ertoe agressie te projecteren op out-groups en de dominante cultuur en haar vertegenwoordigers. Dat kan vervolgens weer een systeem van status en rechtvaardigheid tot gevolg hebben gebaseerd op eigen groepswaarden, soms uitmondend in een sociale identiteit waarbij het gebruik van geweld als rechtvaardig wordt gezien. Verder constateren de redacteuren dat de analyse van conflicten, wanorde en onrusten vaak is toegespitst op de formele reacties daarop van bestuur en politie (het al of niet responsieve overheidsoptreden). Ze vragen echter met dit cahier aandacht voor de (potentiële) rol die burgers en maatschappelijke instanties daarbij (kunnen) spelen (zoals de historici bij het onderzoek van de DSP-groep ook al deden) en vooral voor het daarvoor benodigde inzicht in (etnische) spanningen en conflicten in (probleem)wijken. Daarmee blijken veel impactfactoren bekrachtigd te worden behoudens een nieuwe impactfactor ‘*sociale identiteit*’ (aangezien Postmes cs hier verderop ook naar verwijzen zou deze als extra impactfactor kunnen worden opgenomen).

In de publicatie ‘*Schaken op verschillende borden*’ van Eysink Smeets cs (2011, waarover meer bij het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie) wordt met name ingegaan op de vraag of de overheid met behulp van communicatie de perceptie van overlast, verloedering, polarisatie, radicalisering of maatschappelijke onrust bij de burger kan beïnvloeden. In de conclusie wordt geconstateerd dat overheidscommunicatie meestal niet in staat is om percepties van overlast en verloedering, polarisatie, radicalisering of maatschappelijke onrust substantieel te verminderen. Werken aan concrete veranderingen in de directe omgeving van de burgers blijkt effectiever wat de impactfactoren ‘responsief overheidsoptreden’ of ‘responsieve samenleving’ lijkt te ondersteunen. Wel wordt geconstateerd dat de grootste kansen voor effectieve communicatie op het lokaal overheidsniveau liggen, met een nadrukkelijke ondersteunende en faciliterende rol van de landelijke overheid.

In de publicatie ‘*Contouren van sociale stabiliteit*’ gaan Boutellier cs (2012) in op het tegenovergestelde van maatschappelijke onrust: sociale stabiliteit. Er wordt geconcludeerd dat “het bij sociale stabiliteit gaat om het geheel van processen waarbij de ontwikkeling van geradicaliseerde tegenstellingen wordt voorkomen of bestreden”. Vastgesteld wordt dat een overheid daarbij feitelijk twee vormen ter beschikking staan: controle en vertrouwen. Boutellier cs omschrijven dit als volgt: “sociale stabiliteit is primair op te vatten als een proces van dynamische ordening op basis van vertrouwen op constructieve ontwikkelingen en op basis van controle op incidenten en situaties die de sociale stabiliteit potentieel kunnen ondermijnen”. Het betreft dan feitelijk sociale stabiliteit als “dynamische ordening van arrangementen tussen publieke, private en civiele partijen”. Kijkend naar eventuele impactfactoren verwijzen ze met de term ‘geradicaliseerde tegenstellingen’ naar een impactfactor die ook door Postmes wordt geïdentificeerd (‘tegenstellingen tussen groepen’). Voorts lijken ze met de term ‘dynamische ordening van arrangementen’ te verwijzen naar de impactfactoren ‘responsief overheidsoptreden’ en ‘responsiviteit van de samenleving’ (het responsief optreden van andere groepen in de samenleving).

In het ‘*Onderzoek naar de maatschappelijke effecten van bestuurlijk optreden bij terreurdreiging en extreem geweld*’ (2012) wordt ingegaan op de invloed die de overheid kan uitoefenen op het beeld dat ontstaat na een dreiging of na extreem geweld (de zogenaamde ‘performativiteit’). Aan de hand van een viertal casestudies (terreurdreiging in Amsterdam, de aanslag op Koninginnedag, de damschreeuwer en arrestaties op kerstavond) gaan de onderzoekers in op de ‘performativiteit’ in die gevallen. Feitelijk gaan de onderzoekers daarmee in op wat eerder als impactfactor is benoemd: ‘responsief overheidsoptreden’. Immers door publieke optredens van bestuurders, hun ‘speech acts’ en

concrete maatregelen wordt het beeld dat ontstaat bij het publiek van de dreiging of het extreem geweld beïnvloed (waarover meer bij het crisiscommunicatie-perspectief).

Postmes *cs* (2013) komen in de publicatie ‘*Stampij en sociale onrust in Nederland?*’ via bestudering van de literatuur en een viertal casussen tot min of meer dezelfde factoren als Renn *cs* (sterk gevoeld collectief onrecht of ‘morele beroering’, structurele tegenstellingen, ervaren solidariteit, massamedia). In de conclusie worden drie factoren uitgelicht: *tegenstellingen tussen groepen*, (*sterke*) *sociale identiteiten* en (*sterke*) *morele oordelen* waarbij de laatste sterke verwantschap lijkt te vertonen met de impactfactoren ‘gevoel van ongelijkheid en onrecht’ en ‘gevoel van verwijtbaarheid’. Met de massamedia en nieuwe communicatietechnologie als regulerende factor (waarvoor later speciale aandacht) doet dat een beroep op de overheid: via communicatie en dialoog, facilitatie van legitieme doelen en probleemgerichte interventie. Deze laatste factoren kunnen feitelijk worden gezien als een invulling van het begrip ‘responsief overheidsoptreden’.

In het kennisdocument ‘*Ongerust over onrust*’ van het ministerie van Binnenlandse zaken en Koninkrijksrelaties (2014), worden drie (oplopende) varianten van maatschappelijke onrust onderscheiden: maatschappelijke commotie, maatschappelijke bezorgdheid en maatschappelijke agressie. In het document wordt een aantal factoren benoemd dat de perceptie van risico’s beïnvloedt²³, waarna per variant een aantal determinanten wordt gegeven dat deels overlapt (mate van schuldigheid, bekendheid van het slachtoffer, mediaberichtgeving, slachtoffers en nabestaanden, overheidsreactie, vertrouwen in instituties, geloofwaardigheid berichtgeving, onvrede met de persoonlijke situatie en individuele- of groepsagressie als ‘triggering event’²⁴). Met betrekking tot het overheidshandelen wordt opgemerkt dat overheidshandelen zelf tot verergering van het niveau van maatschappelijke gevoelens kan leiden (geruststellende woorden die van maatschappelijke commotie juist bezorgdheid kunnen maken of fysieke acties die maatschappelijke bezorgdheid kunnen doen omslaan in agressie). Op basis daarvan wordt van belang geacht dat “alvorens overheden tot actie overgaan zij zich bewust zijn van het type reactie en de onderliggende gevoelens, zodat zij met een ‘gerust hart’ overwogen besluiten kunnen nemen”. Niet in de laatste plaats om ook vast te kunnen stellen of het een maatschappelijke reactie betreft of eerder een reactie van een selecte groep. Het kennisdocument probeert daarmee invulling te geven aan een aantal eerder benoemde impactfactoren. Voor de onderhavige studie lijken vooral de impactfactoren ‘responsief overheidsoptreden’ (overheidsreactie), ‘vertrouwen in autoriteiten’ (vertrouwen in instituties) en ‘ontevredenheid’ (onvrede met de persoonlijke situatie) te worden bekrachtigd. De determinanten ‘mate van schuldigheid’ en ‘bekendheid van het slachtoffer’ lijken in de voorbeelden die worden aangehaald niet tot echte maatschappelijke onrust (laat staan ontwrichting) te leiden. De determinanten ‘mediaberichtgeving’ en ‘geloofwaardigheid berichtgeving’ behandelen we apart bij het perspectief rol massamedia, waarmee de determinant ‘individuele- of groepsagressie als triggering event’ resteert. Deze zou (deels) als aparte impactfactor kunnen worden toegevoegd aangezien in meerdere gevonden publicaties ‘triggering events’ soms de opmaat lijken te zijn naar uiteindelijke ‘echte crisis’²⁵.

²³ Vrijwillig/opgedrongen, controle/gebrek, eerlijk/oneerlijk, gewoon/uitzonderlijk, gruwelijk/niet gruwelijk, natuurlijk/kunstmatig, bekend/onbekend, kinderen/geen kinderen, hoge persoonlijke kans/lage persoonlijke kans. Meer over de perceptie van risico’s behandelen we bij het gelijknamige perspectief.

²⁴ Overigens wordt in het kennisdocument plundering als voorbeeld aangehaald. Plundering als ‘sociale norm’ na maatschappelijke onrust maakt volgens sommigen echter onderdeel uit van één van de ‘disaster myths’ (zie bijvoorbeeld Drury *cs*, ‘*Psychological disaster myths in the perception and management of mass emergencies*’). Meer van dit soort mythen behandelen we in de aparte paragraaf ‘mythe of niet?’.

²⁵ Zie bijvoorbeeld Billings *cs* (1980), *A model of crisis perception*, of Weick (1988), *Enacted sense-making in crisis situations*, of Mullen *cs* (2006), *Making sense of the Walkerton crisis*.

Resumerend komen we op de volgende lijst van impactverhogende en –verlagende sociaalpsychologische factoren voor het perspectief sociale onrust. We merken op dat de meeste door Renn cs gevonden impactfactoren bekrachtigd worden door de overige bestudeerde literatuur. Met name Postmes cs voegen een aantal impactfactoren toe: tegenstellingen tussen groepen, (sterke) sociale identiteiten en (sterke) morele oordelen. Uit meerdere publicaties blijkt voorts dat het niet alleen de overheid is die met responsief optreden de uiteindelijke impact beïnvloedt. We maken - zoals eerder aangegeven – onderscheid tussen impactverhogende en impactverlagende factoren.

<i>Impactfactoren sociale onrust</i>	
(In aanleg) impactverhogend	(In aanleg) impactverlagend
• <i>Gevoel van ongelijkheid en onrecht</i> • <i>Gevoel van verwijtbaarheid</i> • <i>(Sterke) morele oordelen</i> • <i>(Extreme) ontevredenheid</i> • <i>Individuele kosten van protest</i> • <i>Verwachte opbrengst van protest</i> • <i>(Sterke) sociale identiteiten</i> • <i>Tegenstellingen tussen groepen</i> • <i>Vertrouwen in autoriteiten</i> • <i>Publiek protest</i> • <i>Individuele- of groepsagressie als 'triggering event'</i>	• <i>Responsiviteit overheidsop treden</i> • <i>Responsieve samenleving</i>

3.2 Impactfactoren massapaniek en zelforganisatie na rampen

Als 'referentie-publicaties' zijn de publicaties van Mawson cs ('*Understanding mass panic and other collective responses to threat and disaster*') en Drabek cs ('*Emergent phenomena and the sociology of disaster*') genomen. Beide publicaties gaan in op het gedrag van groepen in extreme situaties en rekenen daarbij af met de 'mythe' van massapaniek en de 'ieder voor zich'-reflex wanneer groepen mensen in extreme situaties geraken. Mawson cs komen daarbij via de belangrijkste drivers voor gedrag ('perceived degree of physical danger' en 'location of attachment figures') tot een typologie van reacties. Drabek cs bekritisieren na een uitgebreide literatuurstudie naar 'zelforganisatie' na rampen, wat ze noemen de 'bureaucratic approach': de 'command and control'-aanpak van rampsituaties die naar de mening van Drabek cs onvoldoende rekent met de zelforganisatie na rampen die uit de literatuur naar voren komt. Voor deze literatuurstudie zijn vooral de 'drivers' van menselijk gedrag van belang die de auteurs hebben aangetroffen in hun respectieve literatuurstudies. Deze 'drivers' kunnen als impactverhogende en impactverlagende sociaalpsychologische factoren worden gezien. We sommen ze hier op.

*(In aanleg) impactverhogende factoren*²⁶

- 'Perceived degree of physical danger'
- 'Location of attachment figures'
- 'Demands are not met by existing organizations'
- 'Traditional tasks and structures are insufficient or inappropriate'
- 'Blame assignment'
- 'Socio-economic status'

²⁶ Om zo dicht mogelijk bij de bron te blijven zijn de uit de Engelstalige publicaties gedistilleerde impactfactoren niet vertaald naar het Nederlands.

(In aanleg) impactverlagende factoren

- ‘The community feels it necessary to respond to their crisis situation’
- ‘Shared values’
- ‘Culture of responsibility’
- ‘Socio-economic status’
- ‘A supportive social climate’
- ‘Relevant pre-crisis social relationships’
- ‘Degree of planning before and experience in previous disaster’
- ‘Availability of specific resources’

Vervolgens zijn uit de totale selectie publicaties die publicaties geselecteerd die eveneens massapaniek en/of zelforganisatie na rampen als onderwerp hebben. Daarbij zijn met name de overzichtspublicaties geselecteerd en de publicaties die een duidelijke empirische basis kennen. Met de impactfactoren van Mawson cs en Drabek cs als referentiepunt zijn deze artikelen gebruikt om zowel de robuustheid van de impactfactoren te verifiëren als eventueel aan te vullen dan wel aan te passen. Deze (set van in dit geval met name Engelse) publicaties worden hierna (chronologisch) behandeld.

Geselecteerde publicaties massapaniek/zelforganisatie

- Mawson, A. R. (2005). *Understanding mass panic and other collective responses to threat and disaster*.
- Drabek, T. E., & McEntire, D. A. (2003). *Emergent phenomena and the sociology of disaster: lessons, trends and opportunities from the research literature*.
- Paton, D., & Johnston, D. (2001). *Disasters and communities: vulnerability, resilience and preparedness*.
- Durodié, B., & Wessely, S. (2002). *Resilience or panic? The public and terrorist attack*.
- Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). *The nature of collective resilience: Survivor reactions to the 2005 London bombings*.
- Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). *Everyone for themselves? A comparative study of crowd solidarity among emergency survivors*.
- Drury, J., Novelli, D., & Stott, C. (2013). *Representing crowd behaviour in emergency planning guidance: ‘mass panic’ or collective resilience?*
- Duijnhoven, H., Boonstra, B., van de Lindt, M., Trijssenaar, I., Kerstholt, J., Wijnmalen, D. (2014). *Meetmethoden Weerbaarheid*.

In de publicatie ‘*Disasters and communities: vulnerability, resilience and preparedness*’ gaan Paton en Johnston (2001) in op de volgens hen ineffectieve risico-communicatie vanwege het onvoldoende tegemoetkomen aan de onderliggende sociaalpsychologische factoren die risicoperceptie en risico-reducerend gedrag met elkaar verbinden. Alhoewel deze publicatie daarmee vooral relevant lijkt voor het perspectief ‘risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie’ is vooral de toelichting en onderbouwing in deze publicatie van de sociaalpsychologische factoren relevant voor het onderhavige perspectief. Empirische studies²⁷ tonen volgens Paton en Johnston aan dat het vooral ‘*efficacy*’²⁸, *problem-focused coping* en *sense of community*’ zijn die bepalen of een samenleving veerkracht kan tonen of niet. Deze drie factoren nuanceren enkele factoren die Drabek cs naar voren hebben gebracht in hun publicatie. Naast het feit dat de samenleving de noodzaak moet zien van optreden (‘The community feels it necessary to respond to their crisis situation’) lijkt het ook van belang dat de samenleving zich capabel voelt om op te treden: (perceived) ‘*efficacy*’. Ook kenmerken van de samenleving zijn van belang (bijvoorbeeld ‘*shared values*’, ‘*culture of responsibility*’), maar er lijkt tevens een gevoel van verbondenheid nodig te zijn om uiteindelijk tot collectieve actie te komen. De factor ‘*problem-focused coping*’ is nieuw en zal bij het perspectief hierna (psychosociale impact) nader aan de orde komen.

²⁷ Bishop et al , 2000; Lindell and Whitney, 2000; Millar et al, 1999.

²⁸ Gedefinieerd als ‘individuals’s appraisal of what they are capable of performing’.

In de publicatie *'Resilience or panic? The public and terrorist attack'* gaan Durodié en Wessely (2002) in op de vraag hoe de overheid het publiek kan voorbereiden op een terroristische aanslag en wat kan worden gedaan om paniek als gevolg van een aanslag te voorkomen. Dit perspectief is daarmee tevens relevant voor het perspectief 'risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie', echter er wordt ook ingegaan op factoren die van invloed zijn op (massa)paniek en zelforganisatie na rampen. Volgens Durodié en Wessely leidt geruststelling in het algemeen in eerste instantie wellicht tot opluchting²⁹, maar als het geen recht doet aan de overtuigingen en misverstanden die leven kan het tegenovergestelde bereikt worden (*onterechte geruststelling*). *Herhaalde geruststelling* vergroot die kans in dat geval alleen maar. Hetzelfde geldt voor het debiteren van algemene en vage berichtgeving aldus Durodié en Wessely, die daarbij verwijzen naar het incident met de scherpschutters in Washington en incidenten met Anthrax-brieven begin deze eeuw. En passant benadrukken zij ook dat 'collective resilience' eerder de regel is en paniek vooral geassocieerd wordt met incidenten in afgesloten ruimtes met inadequate uitgangen. Durodié en Wessely concluderen uiteindelijk dat berichtgeving in dit soort gevallen eerder specifiek en robuust dan algemeen en vaag dient te zijn wil het publiek geen slachtoffer worden van de eigen angst. Zij benadrukken daarmee het belang van *informatie in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment*, een factor die later ook bij het perspectief 'risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie' nog aan de orde zal komen.

Drury cs gaan in meerdere artikelen in op collectief gedrag bij calamiteiten, we behandelen er hier achtereenvolgens drie. In *'The nature of collective resilience: survivor reactions to the 2005 London bombings'* gaan Drury cs (2009) in op de vraag of er eerder sprake was van 'psychological vulnerability' (zelfzucht, massapaniek) of 'collective resilience' (solidariteit, hulp). Daarbij komen ze tot de conclusie dat het vooral het laatste was wat zich toonde waarbij er vrijwel geen relaties bestonden tussen de 'survivors'. De gebeurtenis laat tevens zien dat er ook 'collective resilience' kan zijn zonder allerlei kenmerken vooraf, immers het overgrote deel van de 'survivors' kende elkaar niet. Volgens Drury cs is het vooral de *collectieve angstervaring* of *collectieve lotservaring* geweest die heeft geleid tot een gevoel van solidariteit welke op haar beurt weer heeft geleid tot het bieden van hulp aan elkaar. Overigens concluderen de onderzoekers dat het vooral de principes van de 'self-categorization' zijn die deze uitkomsten verklaren (van een 'ik' naar 'wij' identificatie) en in mindere mate andere theorieën (waaronder de 'affiliation approach' van onder meer de eerder aangehaalde Mawson).

In *'Everyone for themselves? A comparative study of crowd solidarity among emergency survivors'* voeren Drury cs (2009) min of meer hetzelfde onderzoek uit onder 21 respondenten van 11 verschillende calamiteiten. Dit keer verdeelden ze de respondenten in respondenten die zich sterk identificeerden met de groep en respondenten die dat in mindere mate deden. Opnieuw komen ze tot de conclusie dat de gedeelde angst- en lotsbepaling tot sterke identificatie met de groep heeft geleid die op haar beurt de solidariteit versterkte en het paniekgedrag verminderde.

In *'Representing crowd behaviour in emergency planning guidance: 'mass panic' or collective resilience?'* onderzoeken Drury cs (2013) de assumpties in Engelse rampenplannen omtrent collectief gedrag en komen tot de conclusie dat dat vaker negatief gelabeld wordt (het collectief als kwetsbaar) dan positief (het collectief als bron van veerkracht). Relevant onderdeel uit deze publicatie is een paragraaf over de literatuur omtrent massagedrag bij calamiteiten. Drury cs onderscheiden daarbij twee stromingen: één die uitgaat van psychologische kwetsbaarheid en één die uitgaat van collectieve veerkracht.

---

²⁹ Daarbij baseren zij zich op literatuur uit de klinische psychologie (Lucock cs. 1997; Cola cs, 1999).

Drury cs constateren dat de literatuur omtrent massapaniek³⁰ vluchten, angst of schreeuwen veelal labelen als (massa)paniek terwijl het gedrag in het licht van de veelal beperkte informatie en beperkte keuzes voorhanden net zo goed als ‘redelijk’ bestempeld zou kunnen worden³¹. Daarnaast laat de empirie zien dat in groepen in ‘paniek’ coöperatie eerder regel dan uitzondering is³². En *adequate informatie omtrent gevaar* reduceert de angst en bespoedigt efficiënt vluchten³³, maar verhindert dit juist soms wanneer deze informatie achterwege blijft uit angst voor massapaniek³⁴. Drury cs menen dan ook dat er voldoende bewijs is voor ‘collective resilience’ waarbij verwezen wordt naar bronnen uit de rampenpsychiatrie, de gemeenschapspsychologie, klinische psychologie, ontwikkelingspsychologie, beleid omtrent publieke gezondheid en beveiligingsstudies. Het beperkt zich voorts niet tot alleen netwerken van bekenden zoals verschillende incidenten hebben laten zien (zoals het eerdere onderzoek van Drury cs naar aanleiding van de bomaanslagen in London). Drury cs komen dan ook tot de conclusie dat ‘collective resilience’ de regel is op basis van *sociale identiteiten, sociale cognities en sociale normen*.

De Nederlandse publicatie met relevantie voor dit perspectief is de publicatie ‘*Meetmethoden weerbaarheid*’ van Duijnhoven cs (2014). In deze studie is onderzocht wat de mogelijkheden zijn om de staat van de weerbaarheid van de Nederlandse samenleving periodiek te meten. Daartoe is onder meer een aantal zogenaamde kapitalen en voorraden in kaart gebracht als ‘assets’ van de Nederlandse samenleving³⁵. In deze publicatie is het de auteurs overigens niet mogelijk gebleken om een overzichtelijke set van indicatoren te operationaliseren. Wel staat in de bijlage van deze studie een aantal voorbeelden benoemd voor het type indicatoren. Voor het onderhavige onderzoek zouden de indicatoren behorend bij de kernvoorraden ‘maatschappelijke competenties burger’ en ‘zelfredzaamheid burger’, toebehorend aan het ‘sociaal en individueel kapitaal’, relevant kunnen zijn. Vanwege de aard van de indicatoren (een verzameling voorbeelden vanuit de literatuur) volstaan we hier met een verwijzing naar bijlage 2 uit deze publicatie.

Resumerend komen we op de volgende lijst van impactverhogende en –verlagende sociaalpsychologische factoren voor het perspectief massapaniek en zelforganisatie na rampen. We merken op dat de selectie hier in mindere mate reeds gevonden impactfactoren bekrachtigd; eerder worden er toegevoegd die overigens wel verwantschap lijken te vertonen (bijvoorbeeld de factoren *sociale identiteiten, sociale cognities en sociale normen* van Drury cs die wellicht als categorieën zouden kunnen gelden voor enkele andere gevonden factoren). Wel lijkt er overeenstemming in de literatuur dat zelforganisatie na rampen eerder regel is dan massapaniek, waarover later meer in de aparte paragraaf over ‘mythen’.

We maken zoals eerder aangegeven opnieuw onderscheid tussen impactverhogende en impactverlagende factoren

³⁰ Daarbij verwijzend naar Smelser, 1962; Strauss, 1944; Sime, 1990.

³¹ Daarbij verwijzend naar werk van Canter, 1990; Quarantelli, 1960; en Sime, 1990.

³² Daarbij verwijzend naar Drury cs, 2009; Charles en Williams, 1957; Mawson, 2005; en Johnson, 1988.

³³ Daarbij verwijzend naar Carter cs, 2012; Proulx en Sime, 1991.

³⁴ Daarbij verwijzend naar Proulx en Aiman, 2012; Ripley, 2008.

³⁵ Onder meer ontleend aan raamwerken voor weerbaarheid uit andere landen als Australië, Canada, de VS en het VK.

Impactfactoren massapaniek	
(In aanleg) impactverhogend	(In aanleg) impactverlagend
• <i>'Perceived degree of physical danger'</i> • <i>'Location of attachment figures'</i> • <i>'Demands are not met by existing organizations'</i> • <i>'Traditional tasks and structures are insufficient or inappropriate'</i> • <i>'Blame assignment'</i> • <i>'Socio-economic status'</i> • <i>'Efficacy'</i> • <i>(Herhaalde) 'onterechte' geruststelling</i>	• <i>'The community feels it necessary to respond to their crisis situation'</i> • <i>'Shared values'</i> • <i>'Culture of responsibility'</i> • <i>'Socio-economic status'</i> • <i>'A supportive social climate'</i> • <i>'Relevant pre-crisis social relationships'</i> • <i>'Degree of planning before and experience in previous disaster'</i> • <i>'Availability of specific resources'</i> • <i>'Efficacy'</i> • <i>'Sense of community'</i> • <i>'Informatie in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment' ('adequate informatie omtrent gevaar')</i> • <i>'Collectieve angstervaring of collectieve lotservaring'</i> • <i>'Sociale identiteiten'</i> • <i>'Sociale cognities'</i> • <i>'Sociale normen'</i>

3.3 Impactfactoren psychosociale impact

Als 'referentie-publicatie' is de publicatie van Leon (*'Overview of the psychosocial impact of disasters'*) genomen. In die publicatie is het onderzoek na enkele grote rampen (Three Mile Island, Chernobyl en enkele terroristische aanslagen in de VS) onderzocht op psychosociale impact, om zodoende voorspellers voor psychosociale impact in kaart te brengen. Deze voorspellers zijn voor deze literatuurstudie als uitgangspunt genomen als impactverhogende en impactverlagende sociaalpsychologische factoren voor het perspectief psychosociale impact. We sommen ze hier op.

(In aanleg) impactverhogende factoren

- *'Extent of exposure'*
- *'Amount of devastation'*
- *'Loss or injury of family, relatives and co-workers'*
- *'Overall impact on one's usual life'*

(In aanleg) impactverlagende factoren

- *'Resilience in the face of stress'*
- *'Effective coping skills'*

Vervolgens zijn uit de totale selectie publicaties die publicaties geselecteerd die eveneens psychosociale impact als onderwerp hebben. Daarbij zijn met name de overzichtspublicaties geselecteerd en de publicaties die een duidelijke empirische basis kennen. Met de impactfactoren van Leon als referentiepunt zijn deze artikelen gebruikt om zowel de robuustheid van de impactfactoren te verifiëren als eventueel aan te vullen dan wel aan te passen. Deze (set van in dit geval met name Engelse) publicaties worden hierna (chronologisch) behandeld.

Geselecteerde publicaties psychosociale impact

- Leon, G. R. (2004). *Overview of the psychosocial impact of disasters*.
- Norris, F. H., Friedman, M. J., & Watson, P. J. (2002). *60.000 disaster victims speak: Part I & Part II*.
- Adams, R. E., Boscarino, J. A., & Galea, S. (2006). *Social and psychological resources and health outcomes after the World Trade Center disaster*.
- Zakour, M. J. *Social work and disasters (2007)* en Zakour, M. J., & Gillespie, D. F. (2013). *Community disaster vulnerability. Theory, Research, and Practice*.
- Weems, C. F., Watts, S. E., Marsee, M. A., Taylor, L. K., Costa, N. M., Cannon, M. F., & Pina, A. A. (2007). *The psychosocial impact of Hurricane Katrina: Contextual differences in psychological symptoms, social support, and discrimination*.
- Gill, D. A., Picou, J. S., & Ritchie, L. A. (2011). *The Exxon Valdez and BP oil spills: A comparison of initial social and psychological impacts*.
- Hoytink, L., Brake, H. Te & M. Dückers (2011). *Veerkracht monitor: ontwikkeling van een meetinstrument voor psychosociale veerkracht*.
- Aldrich, D. P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*.

In de tweedelige publicatie '60.000 disaster victims speak', geven Norris cs (2002) een overzicht van het geestelijk gezondheidsonderzoek naar aanleiding van rampen. Daarbij zijn zo'n 60.000 individuen betrokken uit 29 landen die met elkaar ruim 100 verschillende gebeurtenissen hebben ervaren. Specifieke psychologische problemen zoals angst, depressie en 'posttraumatische stress disorder' werden daarbij het meest gevonden. Op basis van deze studie adviseren de onderzoekers vroege interventies na rampen, voornamelijk wanneer er sprake is van *extreme en wijdverbreide schade aan bezit, voortdurende financiële problemen* voor de getroffen samenleving, *geweld als gevolg van opzettelijk menselijk handelen* en het veelvuldig voorkomen van *trauma's in de vorm van verwondingen, levensbedreigingen of verlies van mensenlevens*. Deze factoren lijken daarmee met uitzondering van de factor 'geweld als gevolg van opzettelijk menselijk handelen', te verwijzen naar factoren die Leon tevens benoemt (respectievelijk 'amount of devastation', 'overall impact on one's usual life' en 'extent of exposure').

Kinderen, vrouwen en overlevenden van rampen in ontwikkelingslanden vormen volgens Norris cs de meest kwetsbare groep. *Begrip van de familiecontext* is daarbij van belang om de noden en behoeften te begrijpen en te kunnen vervullen. Norris cs sluiten af met de constatering dat hiertoe vooral interventies op het niveau van de samenleving of gemeenschap zouden moeten worden ontwikkeld en dat de schaarse klinische hulp voorbehouden zou moeten worden aan diegenen die dat het meest nodig hebben.

In de publicatie '*Social and psychological resources and health outcomes after the World Trade Center disaster*' onderzoeken Adams cs (2006) het verband tussen de mate waarin (zo'n 2000 Engels en Spaans sprekende) respondenten blootgesteld waren aan de gebeurtenissen op 9/11 en hun welbevinden na 1 jaar en na 2 jaar. Zij vonden daarbij dat de gebeurtenissen na 2 jaar geen directe invloed meer hadden op het welbevinden van de respondenten. Dat zou in lijn zijn met eerder onderzoek³⁶, alhoewel de onderzoekers aangeven dat de relatie tussen zowel de sociale omstandigheden van overlevenden als de mate waarin zij blootgesteld zijn aan gebeurtenissen nooit heel precies onderwerp van

³⁶ Daarbij verwijzend naar McFarlane's, 1988,1989; en Galea cs, 2003.

onderzoek zijn geweest. De onderzoekers geven dan ook aan dat dergelijk onderzoek, uitgevoerd op meerdere momenten na dergelijke gebeurtenissen, meer licht zou kunnen werpen. Wel geven de onderzoekers aan dat eerder onderzoek³⁷ ‘voorspellers’ heeft opgeleverd voor welbevinden na dergelijke gebeurtenissen zoals ‘*intensity of exposure*’ (zie ook Leon) en ‘*loss of social and psychological resources*’ (zie ook Zakour hierna). Tot slot verwijzen ze nogmaals naar Norris cs (2002) die aangeeft dat langdurige consequenties voor het welbevinden na dergelijke gebeurtenissen vooral in ontwikkelingslanden aangetroffen worden (zie ook opnieuw Zakour).

Zakour heeft vanuit het ‘social work-perspectief’ veel bijgedragen aan kennis over rampen en kwetsbare (delen van) samenlevingen. In de publicatie ‘*Social work and disasters*’ (2007) en in het boek ‘*Community disaster vulnerability: theory, research and practice*’ (2013) gaat Zakour onder meer in op wat hij ‘liabilities’ en ‘capabilities’ noemt: variabelen in de fysieke omgeving die de vatbaarheid voor de gevolgen van een ramp vergroten (liabilities) en variabelen in de sociale omgeving die de vatbaarheid voor de gevolgen van een ramp verkleinen (capabilities). Alhoewel veel van het werk van Zakour betrekking heeft op ontwikkelingslanden zijn er factoren te distilleren voor deze literatuurstudie. Zo benoemt Zakour binnen de ‘liabilities’ enkele ‘root causes of vulnerability’³⁸: ‘*limited access to political power*’, ‘*low levels of social and natural environmental resources*’ en ‘*lack of access to resources*’. Ook ideologieën die politieke en economische ongelijkheid rechtvaardigen, behoren volgens Zakour tot deze ‘root causes of vulnerability’. Relevante capability is wat Zakour ‘*social support and social capital*’ noemt. Voorbeelden³⁹ daarvan zijn warme relaties en sturing vanuit familie of bekenden, connecties met pro-sociale organisaties en goed georganiseerde vrijwilligersnetwerken. Ook veiligheidsdiensten en sociale diensten zijn volgens Zakour te rekenen tot de capabilities die de vatbaarheid voor de gevolgen van rampen verkleinen.

In de publicatie ‘*The psychosocial impact of Hurricane Katrina: contextual differences in psychological symptoms, social support and discrimination*’ onderzoeken Weems cs (2007) het effect van de gebeurtenissen naar aanleiding van Katrina op onder meer stresssymptomen, andere psychologische symptomen en de perceptie van sociale ondersteuning onder zo’n 385 respondenten. De uitkomsten van het onderzoek zijn volgens de onderzoekers in lijn met eerder onderzoek⁴⁰ en laten zien dat *de mate waarin respondenten blootgesteld zijn aan gebeurtenissen* van invloed is op psychologische symptomen (zoals Leon en Norris cs ook al concludeerden). Volgens de onderzoekers is dat tevens in lijn met de notie dat dit vooral wordt bewerkstelligd door verlies van (personal, social and material) ‘*resources*’ en ‘*social connectedness*’⁴¹. Ook verwijzen de onderzoekers naar de rol die ‘*social support*’ kan spelen als beschermingsfactor⁴², alhoewel dat niet direct uit de resultaten van hun eigen onderzoek kan worden bewezen.

In de publicatie ‘*The Exxon Valdez and BP oil spills: A comparison of initial social and psychological impacts*’ vergelijken Gill cs (2011) de impact op de sociale en geestelijke gezondheid van de betrokken samenlevingen naar aanleiding van deze twee olierampen. Volgens de onderzoekers tonen de uitkomsten het belang van onder meer ‘*vulnerability*’, ‘*resource loss*’ en ‘*risk perceptions*’. De onderzoekers concluderen dan ook dat psychologische stress onder meer verminderd zou kunnen worden door te focussen op kwetsbare groepen, en met name die kwetsbare groepen die direct getroffen worden door de gebeurtenissen (zoals in deze gevallen de garnalenvissers, die overigens in het geval van de

³⁷ Daarbij verwijzend naar Brewin cs, 2000; Bromet en Dew, 1995; Norris cs, 2002; en Rubonis en Bickman, 1991.

³⁸ Daarbij verwijzend naar Blaikie, Cameron en Seddon, 1980.

³⁹ Daarbij verwijzend naar Doll en Lyon, 1998; en Zakour, 2010.

⁴⁰ Daarbij verwijzend naar La Greca cs, 1998; en Sattler cs, 2002.

⁴¹ Daarbij verwijzend naar Hobfoll, 1989; en Sandler, 2001.

⁴² Daarbij verwijzend naar Ozer en Weiss, 2004; en King cs, 1998.

Exxon Valdez olierramp moeilijk bereikbaar bleken voor psychische hulp). Op basis van 20 jaar onderzoek naar aanleiding van de Exxon Valdez olierramp beschrijven de onderzoekers vervolgens een aantal verwachtingen voor zover het de BP olierramp betreft. Allereerst is dat een grote kans op chronische geestelijke gezondheidsproblemen (in het geval van de Exxon Valdez olierramp duurden die zo'n 11 jaar lang voort), voornamelijk onder diegenen die *direct economisch getroffen zijn door de ramp*. Belangrijke stressoren daarbij kunnen ook voortslepende rechtszaken zijn die maken dat er lange tijd geen sprake kan zijn van 'closure'. Belangrijk ook zijn vertrouwenswaardige bronnen omtrent gezondheidskwesties zoals lucht- en grond(water)vervuiling en de gezondheid van zeevruchten (waarover meer bij het volgende perspectief). Tot slot concluderen de onderzoekers dat het '*sociaal kapitaal*' van een getroffen samenleving over de tijd kan veranderen door fragmentatie van de samenleving als gevolg van spanningen en openlijke conflicten, die het onderlinge vertrouwen en de sociale verbanden aantasten.

In de publicatie '*Veerkracht monitor: ontwikkeling van een meetinstrument voor psychosociale veerkracht*' van Hoytink cs (2011) proberen de onderzoekers te komen tot een meetinstrument dat herhaaldelijk ingezet kan worden om te achterhalen in welke mate Nederlanders in staat zijn een ramp of schokkende gebeurtenis te boven te komen. Na literatuuronderzoek en analyse worden uiteindelijk vier relevante factoren onderscheiden die psychosociale veerkracht bepalen: *psychologische veerkracht* (karaktereigenschappen die veerkracht beïnvloeden zoals zelfvertrouwen, discipline en vastberadenheid), *sociale context* (perceptie van de sociale context zoals de mate waarin men denkt daarop terug te kunnen vallen en de mate van participatie), *vertrouwen in overheid en informatie* (het vertrouwen in de capaciteiten en informatie van de overheid) en *impact en gedrag* (perceptie van de ramp of schokkende gebeurtenis en het verwachte gedrag naar aanleiding daarvan). Daarbij stellen de onderzoekers directe positieve verbanden vast tussen psychologische veerkracht en sociale context, tussen vertrouwen in overheid & informatie en sociale context, en tussen impact & gedrag en vertrouwen in overheid & informatie. De onderzoekers stellen vervolgens enkele implicaties voor beleid vast (vooral klassieke informatiebronnen worden vertrouwd, de operationele diensten worden het meest vertrouwd, bij het vergroten van het vertrouwen dient rekening te worden gehouden met de sociale omgeving en beleid gericht op het veranderen van gedrag alleen zal weinig invloed hebben op de veerkracht) en sluiten af met de constatering dat aanvullend, longitudinaal onderzoek nodig is om een werkelijk valide en betrouwbare bruikbaarheid van de monitor te kunnen waarborgen.

Enkele relevante factoren uit deze publicatie (met name psychosociale veerkracht en sociale context) blijken daarmee eerder gevonden factoren te bekrachtigen. De factoren vertrouwen in overheid & informatie en impact & gedrag komen meer aan bod bij het perspectief 'risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie'.

In de publicatie '*Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*' gaat Aldrich (2012) in op de volgens hem belangrijkste bepalende factoren voor herstel na een ramp. Dat zijn volgens Aldrich cs niet de schade grootte, bevolkingsdichtheid, economische omstandigheden of ongelijkheid zoals uit eerder onderzoek⁴³ naar voren gekomen is. '*Social capital*' is volgens Aldrich de sterkste en meest robuuste voorspeller van herstel na een catastrofe, waarbij het dan voornamelijk gaat om de *sociale hulpbronnen* als gevolg van de *sociale netwerken* die (groepen) mensen rijk zijn. Daarbij baseert Aldrich zich onder meer⁴⁴ op eigen onderzoek dat hij deed naar aanleiding van de aardbeving in Kobe, Japan van 1995 waarin hij buurten in het getroffen gebied nauwgezet in kaart heeft gebracht.

---

⁴³ Daarbij onder meer verwijzend naar Dacy en Kunreuther, 1969; Haque, 2003; Yasui, 2007; en Cutter en Emrich, 2006.

⁴⁴ Aldrich verwijst onder meer ook naar onderzoek van Dynes, 2005; Nakagawa en Shaw, 2004; Yasui, 2007; en Tatsuki, 2002, 2008.

Vanwege het belang van ‘social capital’ en de volgens Aldrich onvoldoende aandacht daarvoor bij onderzoekers en beleidsmakers, acht hij het van belang meer rekenschap te geven van deze belangrijke voorspeller van herstel.

Resumerend komen we daarmee op de volgende lijst van impactverhogende en -verlagende sociaalpsychologische factoren voor het perspectief psychosociale impact. We stellen vast dat er een redelijke mate van overeenstemming is over het feit dat kwetsbare groepen de meeste aandacht verdienen (Norris cs, Zakour, Gill cs) en dat de mate waarin slachtoffers zijn blootgesteld aan de ramp en de feitelijke schade van belang zijn (Leon, Norris cs, Adams cs, Weems cs en Gill cs). Veel overeenstemming blijkt er te zijn over de notie dat het vooral het sociaal kapitaal is dat maakt dat de psychosociale gevolgen van een ramp beperkt blijven en herstel na een ramp wordt bespoedigd (Norris cs, Adams cs, Weems cs, Gill cs, Hoyink cs en Aldrich).

We maken zoals eerder aangegeven opnieuw onderscheid tussen impactverhogende en impactverlagende factoren.

Impactfactoren psychosociale impact	
(In aanleg) impactverhogend	(In aanleg) impactverlagend
• ‘Extend of exposure’ / trauma’s in de vorm van verwondingen, levensbedreigingen en verlies van mensenlevens • ‘Amount of devastation’ / extreme, wijdverbreide schade aan bezit • ‘Loss or injury of family, relatives and co-workers’ • ‘Overall impact on one’s usual life’ • Voortdurende financiële problemen • Geweld als gevolg van opzettelijk menselijk handelen • ‘Loss of social and psychological resources’ • ‘Vulnerability’ (limited access to political power’, ‘low levels of social and natural environmental resources’, ‘lack of access to resources’)	• ‘Resilience in the face of stress’ • ‘Effective coping skills’ • De familiecontext • ‘Social support and social capital’

3.4 Impactfactoren risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie

Als ‘referentie-publicatie’ is de publicatie ‘*Mediating the social and psychological impacts of terrorist attacks: The role of risk perception and risk communication*’ van Rogers cs genomen. In de publicatie wordt ingegaan op de vraag wat van effectieve overheidscommunicatie wordt verlangd wanneer zich een terroristische dreiging of aanval voordoet. Daarbij wordt expliciet ingegaan op de rol van risicopercepties. Met name dat onderdeel, dat uitgaat van een overzicht van de relevante literatuur, levert de factoren voor deze literatuurstudie. Deze factoren zijn als uitgangspunt genomen als impactverhogende en impactverlagende sociaal psychologische factoren voor het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie. We sommen ze hier op.

(In aanleg) impactverhogende factoren

- Gebrek aan kennis en/of begrip van de risico's/de situatie
- Gebrek aan relevantie van het risico/de situatie met de eigen persoonlijke- en/of sociale situatie en/of waarden
- Gebrek aan overeenstemming met de eigen waardering van het risico/de situatie
- Mate van blootstelling aan het risico/de situatie
- Mate van vrijwilligheid in het accepteren van het risico/de situatie
- Mate van bekendheid met het risico/de situatie
- Mate van (kunnen uitoefenen van) controle over/kunnen omgaan met het risico/ de situatie
- 'Verwoestend potentieel' van het risico/de situatie
- Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten
- Aantal mensen dat bedreigd wordt door het risico/de situatie
- 'Valse geruststelling'

(In aanleg) impactverlagende factoren

- 'Awareness' van de potentiële risico's en bijbehorende handelingsalternatieven
- Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk 'risk management'
- Vertrouwen in de bron van informatie
- Vertrouwen in de organisatie(s) die (de gevolgen van) het risico/de situatie moeten 'handlen'
- 'Informatierelevantie' met de eigen persoonlijke- of sociale situatie

Vervolgens zijn uit de totale selectie publicaties die publicaties geselecteerd die eveneens risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie als onderwerp hebben. Daarbij zijn met name de overzichtspublicaties geselecteerd of de publicaties die een duidelijke empirische basis kennen. Met de impactfactoren van Rogers cs als referentiepunt zijn deze artikelen gebruikt om zowel de robuustheid van de impactfactoren te verifiëren als eventueel aan te vullen dan wel aan te passen. Deze publicaties worden hierna (chronologisch) behandeld.

Geselecteerde publicaties risicoperceptie en crisiscommunicatie

- Rogers, M. B., Amlôt, R., Rubin, G. J., Wessely, S., & Krieger, K. (2007). *Mediating the social and psychological impacts of terrorist attacks: The role of risk perception and risk communication.*
- Poortinga, W., Bickerstaff, K., Langford, I., Niewöhner, J., & Pidgeon, N. (2004). *The British 2001 foot and mouth crisis: a comparative study of public risk perceptions, trust and beliefs about government policy in two communities.*
- Renn, O. (2004). *Perception of risks.*
- Seeger, M. W. (2006). *Best practices in crisis communication: An expert panel process.*
- Smith, R. D. (2006). *Responding to global infectious disease outbreaks: lessons from SARS on the role of risk perception, communication and management.*
- Eysink Smeets, M., Moors, H., Baetens, T., Jacobs, M., Hof, K., & Zandbergen, H. J. (2011). *Schaken op verschillende borden.*
- Veil, S. R., Buehner, T., & Palenchar, M. J. (2011). *A Work-In-Process Literature Review: Incorporating Social Media in Risk and Crisis Communication.*
- Helsloot, I., & Scholtens, A. (2014). *Superpromoters in risico-en crisiscommunicatie.*

In de publicatie 'The British 2001 foot and mouth crisis: a comparative study of public risk perceptions, trust and beliefs about government policy in two communities' gaan Poortinga cs (2004) in op de publieke reacties naar aanleiding van de uitbraak van mond- en klauwzeer in twee Engelse gemeenschappen. Meer in het bijzonder waren vier aspecten onderwerp van studie: risicopercepties van het publiek, wie of wat volgens het publiek verantwoordelijk was voor de uitbraak, vertrouwen in de overheidsaanpak van de crisis en ten slotte vertrouwen in informatie over de crisis(aanpak). Naar aanleiding van het onderzoek wordt geconcludeerd dat het publiek meer over de consequenties van de crisis inzate dan over de directe (gezondheids)impact van de crisis, vooral waar het de consequenties voor levensonderhoud en de toekomst van de lokale economie betrof.

Tevens zag het publiek de crisis meer als een systeemfalen dan dat iets of iemand verantwoordelijk kon worden gehouden voor de crisis. Over het overheidsoptreden was het publiek in zijn algemeenheid kritisch. In de discussie geven de onderzoekers aan dat dit wellicht verband houdt met het (gebrekkige) overheidsoptreden enkele jaren daarvoor bij de uitbraak van BSE. In deze crisis gaf het publiek blijk van een behoefte aan openheid vanuit de overheid en werden vooral lokale informatiebronnen (boeren en dierenartsen) en 'watchdogs' vertrouwd. Daarmee lijkt deze studie vooral te ondersteunen dat vertrouwen in de informatiebron en aansluiting bij de persoonlijke en sociale situatie en overtuigingen factoren van belang zijn bij effectieve overheidscommunicatie.

In de publicatie '*Perception of risks*' van Renn (2004) wordt ingegaan op hoe het algemene publiek risico's waarneemt en waardeert en welke daarvandaan de implicaties voor beleid zijn. Renn behandelt daarbij een aantal 'perceptie-modellen' vanuit de literatuur ('risk as: [1] a fatal threat, [2] as fate, [3] as a test of strength, [4] as a game of chance, and [5] as an early warning indicator') en komt uiteindelijk tot een lijst met factoren die de waardering van risico's bepalen⁴⁵. Voor de volledigheid nemen we deze lijst voor deze literatuurstudie integraal over:

- Familiarity with the risk source
- Voluntary acceptance of the risk
- Ability to personally control the degree of risk
- Whether the risk source is capable of causing a disaster (catastrophic potential)
- Certainty of fatal impact should the risk occur (dread)
- Undesired impact on future generations
- Sensory perception of danger
- Impression of fair distribution of benefit and risk
- Impression of reversibility of the risk impact
- Congruence between benefactors and risk-bearers
- Trust in state-operated risk control and risk management
- Experience (collective and individual) with technology and nature
- Reliability of information sources
- Clarity of information on risk

Een groot aantal van de factoren lijkt te overlappen met de factoren van Rogers. Renn voegt er met name enkele 'interne wegingsfactoren' aan toe ('*impression of fair distribution of benefit and risk*', '*impression of reversability of risk*' en '*congruence between benefactors and risk-bearers*'). Volgens Renn zijn voorgaande factoren (al of niet bewust) geaccepteerde factoren die van invloed zijn op de waardering van risico's. De uiteindelijke mening of intentie hangt echter vooral af van de *individuele levensstijl, feitelijke bedreigingen in de omgeving en ingewortelde culturele waarden*⁴⁶. Renn's conclusie is dan ook dat 'value expectations and cultural background' naast de eerder genoemde factoren belangrijke determinanten zijn van subjectieve risicopercepties.

In de publicatie '*Best practices in crisis communication: An expert panel process*' beschrijft Seeger (2006) tien 'best practices' voor crisiscommunicatie op basis van consultatie van een expert panel van het Amerikaanse National Center for Food Safety and Defense. De meeste 'best practices' zijn meer procesgeoriënteerd: crisiscommunicatie als integraal onderdeel van crisisbesluitvorming, crisiscommunicatie als 'pre-event planning', crisiscommunicatie via 'partnerships' met publiek en 'vertrouwenswaardige bronnen', bereikbaar zijn voor en ingaan op de behoeften van de media en last but not least luisteren naar de zorgen van het publiek zodat het publiek begrepen kan worden. Alhoewel de 'best

---

⁴⁵ Daarbij verwijzend naar Renn & Rohrmann (2000) op basis van studies in Oostenrijk, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk, Nederland en de Verenigde Staten.

⁴⁶ Daarbij verwijzend naar Sjöberg, 1994.

practices' procesgericht zijn, klinken er verwijzingen in door naar eerdere factoren (met name de factoren omtrent vertrouwen en informatierelevantie). Een aantal 'best practices' is meer inhoudelijk van aard. Zo stelt Seeger dat *openheid en eerlijkheid* van belang zijn bij crisiscommunicatie evenals *compassie, zorg en empathie*. Daarnaast is het volgens Seegers van belang onzekerheid en dubbelzinnigheid te accepteren en hiervan blijf te geven en in te gaan op 'self-efficacy': *datgene wat mensen zelf kunnen doen om 'er weer bovenop te komen' of zichzelf te beschermen*. Daarmee lijken ook deze 'best practices' eerder gevonden factoren grotendeels te bekrachtigen (opnieuw de factoren omtrent vertrouwen en informatierelevantie en bruikbare informatie).

In de publicatie '*Responding to global infectious disease outbreaks: lessons from SARS on the role of risk perception, communication and management*', gaat Smith (2006) in op de rol van risico(perceptie) bij de met name economische impact van SARS. Vanuit de literatuur stelt Smith vast dat het vertrouwen in getroffen economieën op basis van een aantal aspecten van een ziekte onder druk kan komen te staan (onder meer door het potentiële infectierisico, de gepercipieerde ernst, een gebrek aan protectie of preventie en onzekerheid over het verloop en de uitkomst van de infectie). Smith stelt vast dat in het geval van SARS met name sprake was van onzekerheid over de oorzaak van de uitbraak en onzekerheid over de effectiviteit van de aanpak (reductie van de kans op en gevolgen van infectie). Met de rol van de (toen nog relatief) nieuwe media, die de snelle verspreiding van soms tegenstrijdige en onzekere informatie bespoedigde, en de rol van de massamedia, die enigszins 'overreageerde', kon met name de economische impact van SARS groot worden. Volgens Smith speelden daarbij nog twee factoren in de achtergrond een rol. Allereerst de 'climate of fear' die heerste zo kort na de gebeurtenissen op 11 september 2001 en daarnaast de snelle geografische verspreiding van een ongeïdentificeerd virus. Belangrijkste les volgens Smith is uiteindelijk het belang van een effectieve communicatie met het publiek die in het geval van SARS tot betere 'educational messages' had moeten leiden, voor een beter begrip van SARS als wel een adequate respons. Daarmee laat deze publicatie zien wat het effect kan zijn van een aanvankelijk onzeker risico dat versterkt wordt door de (massa)media en grote druk legt op adequate informatievoorziening vanuit de (diverse) autoriteiten. Aspecten die eerdere factoren (gebrek aan kennis en bruikbare informatie) benadrukken.

In de publicatie '*Schaken op verschillende borden*' van Eysink Smeets cs (2011) wordt ingegaan op de vraag of de overheid met behulp van communicatie de perceptie van overlast, verloederend, polarisatie, radicalisering of maatschappelijke onrust kan beïnvloeden. Belangrijke bevinding uit het onderzoek is dat een wezenlijk onderscheid moet worden gemaakt tussen de perceptie van burgers ten aanzien van de situatie in hun eigen omgeving ('dichtbij') en die ten aanzien van de situatie 'veraf' (in de samenleving als geheel). In de 'dichtbij' situatie spelen vooral eigen ervaringen een rol, terwijl de percepties van de 'veraf' situatie sterk(er) worden beïnvloed door de discussie in en berichten vanuit beleid, politiek en media. In het onderzoek wordt tevens op een rij gezet welke factoren de betreffende percepties vooral beïnvloeden. Dat is allereerst de *nabijheid van verschijnselen die als overlastgevend, verloederend, polariserend kunnen worden ervaren*. *Persoonlijke factoren* (eigen levensstijl, zelfvertrouwen, zelfbeeld) spelen echter ook een rol, net als de *sociale bedding* (normen en waarden van de eigen groep). Ook de *reactie van anderen op overlastgevend verschijnselen* bepaalt hoe de verschijnselen zelf worden ervaren. Zeker ook de reacties van instanties en de manier waarop door vertegenwoordigers daarvan over de verschijnselen wordt gesproken. Eysink Smeets cs concluderen dat overheidscommunicatie meestal niet in staat is deze percepties te beïnvloeden. Werken aan *concrete veranderingen in de directe omgeving* van burgers blijkt veel effectiever. Aangezien percepties van overlast sterk afhankelijk zijn van de specifieke lokale context moet (overheids)communicatie vooral ook op dat niveau plaatsvinden, waarbij de onderzoekers opmerken dat de overheid (behoudens in tijden van crisis) niet altijd als een

geloofwaardige afzender wordt gezien en alternatieve geloofwaardige bronnen dan voor de hand liggen. Dit onderzoek bekrachtigt daarmee vooral factoren omtrent vertrouwen (geloofwaardige bron) en relevantie (aansluiten bij eigen context).

In de publicatie *'A work-in-proces literature review: incorporating social media in risk and crisis communication'* voegen Veil cs (2011) op basis van literatuur over social media en crisiscommunicatie de 'best-social-media-practices' toe aan de tien 'best practices' die Seeger cs eerder optekenden. Overigens voegen Veil cs nog een elfde 'best practice'⁴⁷ toe aan de tien van Seeger cs: erkennen van en rekening houden met culturele verschillen bij crisiscommunicatie. Ondanks eventuele nadelen (zoals bijvoorbeeld de kans op technologiefalen, hackers, onzekere informatie en het gemak waarmee deze snel kan verspreiden) wegen deze volgens Veil cs niet op tegen de voordelen. Sociale media niet gebruiken is ook geen optie, omdat stakeholders deze sowieso gebruiken. Onder de vele voordelen die Veil cs hebben gevonden en verwerkt in aanbevelingen, zit bijvoorbeeld het voordeel van direct contact tussen zender(s) en ontvangers, zodat bijvoorbeeld geruchten snel ontzenuwd kunnen worden⁴⁸. Daarnaast werken sociale media vaak wel waar andere communicatiemogelijkheden het tijdens rampen laten afweten⁴⁹, en kan met het reageren op blogs en andere netwerken bezorgdheid worden uitgedrukt en getoond worden dat de organisatie zich niet ontrekt aan eventuele discussies⁵⁰. Belangrijkste gevonden gebruik van social media is volgens Veil cs, indien goed gebruikt, de mogelijkheid om te luisteren naar de zorgen van betrokkenen. Tot slot stellen Veil cs dat goede crisiscommunicatie natuurlijk niet in de gebruikte techniek zit maar in de kwaliteit van de inhoud van boodschappen rondom acties van de (crisis)organisatie, de empathie voor getroffen stakeholders die daarbij aan de dag wordt gelegd en de adequaatheid en relevantie van het perspectief dat daarbij geboden wordt⁵¹. Deze publicatie over social media accentueert daarmee vooral eerdere factoren (opnieuw met name vertrouwen en aansluiten bij de eigen context).

In de publicatie *'Superpromoters in risico- en crisiscommunicatie'* gaan Helsloot en Scholtens (2014) onder meer in op de vraag wat risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie inhoudt. Zo wordt op basis van Amerikaans onderzoek van Slovic en Fischhoff⁵² en Nederlands onderzoek van Vlek en Stallen⁵³ een aantal aspecten van risico's opgesomd dat de perceptie ervan bepaalt:

- De potentiële mate van rampzaligheid
- Onvrijwilligheid (in de zin van gebrek aan invloed op zowel het risico als de gevolgen)
- Nieuwe versus bekende risico's
- Verborgene of uitgestelde effecten van het risico
- Onhelderheid over maatschappelijke voordelen
- (Gebrek aan) vertrouwen in of openheid van verantwoordelijke instanties
- Verwijtbaarheid van het risico

Deze factoren komen grotendeels overeen met eerder genoemde risicoperceptiefactoren (behoudens verborgene of uitgestelde effecten van het risico en onhelderheid over maatschappelijke voordelen). Als bijzonder fenomeen noemen Helsloot en Scholtens 'social amplification'⁵⁴, waarbij de risicoperceptie versterkt of verzwakt kan worden in de interactie tussen alle groepen betrokken bij de crisis(communicatie). Als voorbeeld wordt genoemd de verergering van de risicoperceptie bij het ontbreken van betrouwbare feiten (zoals in de publicatie van Smith omtrent SARS).

⁴⁷ Daarbij verwijzend naar Sellnow en Vidoloff, 2009.

⁴⁸ Daarbij verwijzend naar Waters cs, 2009.

⁴⁹ Daarbij verwijzend naar Shankar, 2008.

⁵⁰ Daarbij verwijzend naar Johnson, 2009.

⁵¹ Daarbij verwijzend naar Aherton, 2009.

⁵² Daarbij verwijzend naar Slovic, 2000.

⁵³ Daarbij verwijzend naar Vlek, 1996; en Vlek en Stallen, 1979.

⁵⁴ Daarbij verwijzend naar Kasperson, 1988.

Voor crisiscommunicatie verwijzen Helsloot en Scholtens naar 't Hart⁵⁵ die benadrukt dat een crisis per definitie multi-interpretabel is en daarom vaak een strijd om 'het beeld' tot gevolg heeft. Op basis van deze karakterisering en andere literatuur benoemen Helsloot en Scholtens ten slotte vijf richtlijnen voor een adequate crisiscommunicatie:

- Beïnvloeding van de crisisperceptie zodat perceptie en feitelijkheid zoveel mogelijk overeenkomen⁵⁶
- Beïnvloeding van eventuele conflicten door achterliggende oorzaken en belangen van verschillende groeperingen te communiceren⁵⁷
- Kanaliseren van emoties (boegbeeldfunctie)⁵⁸
- Vertrouwen behouden of herwinnen door verantwoording af te leggen⁵⁹
- Kanaliseren van acties van betrokken burgers en/of instituties⁶⁰

Resumerend komen we daarmee op de volgende lijst van impactverhogende en –verlagende sociaalpsychologische factoren voor het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie. We stellen vast dat met name risicoperceptie al langer onderwerp van onderzoek is en een aantal factoren van belang heeft voortgebracht. We stellen tevens vast dat vertrouwen in de informatiebron en aansluiting bij de persoonlijke en sociale situatie en overtuigingen als een rode draad door de behandelde publicaties loopt (Rogers cs, Poortinga cs, Renn, Eysinks Smeets cs, Veil cs, Helsloot en Scholtens).

We maken zoals eerder aangegeven opnieuw onderscheid tussen impactverhogende en impactverlagende factoren.

Impactfactoren risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie	
(In aanleg) impactverhogend	(In aanleg) impactverlagend
• Gebrek aan kennis en/of begrip van de risico's/de situatie • Gebrek aan relevantie van het risico/de situatie met de eigen persoonlijke- en/of sociale situatie en/of waarden • Gebrek aan overeenstemming met de eigen waardering van het risico/de situatie • Mate van blootstelling aan het risico/de situatie • Mate van vrijwilligheid in het accepteren van het risico/de situatie • Mate van bekendheid met het risico/de situatie • Mate van (kunnen uitoefenen van) controle over/kunnen omgaan met het risico/ de situatie • 'Verwoestend potentieel' van het risico/de situatie • Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten • Aantal mensen dat bedreigd wordt	• 'Awareness' van de potentiële risico's en bijbehorende handelingsalternatieven • Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk 'risk management' • Vertrouwen in de bron van informatie • Vertrouwen in de organisatie(s) die (de gevolgen van) het risico/de situatie moeten 'handlen' • 'Informatierelevantie' met de eigen persoonlijke of sociale situatie • Openheid en eerlijkheid • Compassie, zorg en empathie • Concrete veranderingen in de directe omgeving

⁵⁵ 't Hart, 1993.

⁵⁶ Daarbij verwijzend naar Reynolds en Seeger, 2005.

⁵⁷ Daarbij verwijzend naar Vihalemm cs, 2012; en Harro-Loit cs, 2012.

⁵⁸ Daarbij verwijzend naar Boin cs, 2008.

⁵⁹ Daarbij verwijzend naar Stern, 1997; McConnel, 2003; De Bruijn, 2007.

⁶⁰ Daarbij verwijzend naar Reynolds en Seeger, 2005; Coombs en Holladay, 2010.

door het risico/de situatie

- 'Valse geruststelling'
- 'Undesired impact on future generations'
- 'Impression of fair distribution of benefit and risk',
- 'Impression of reversibility of risk'
- 'Congruence between benefactors and risk-bearers'
- Individuele levensstijl
- Ingewortelde culturele waarden
- Reactie van anderen op overlastgevende verschijnselen
- Verborgene of uitgestelde effecten van het risico
- Onhelderheid over maatschappelijke voordelen

3.5 Impactfactoren rol massamedia

Als 'referentie-publicatie' is de publicatie '*Media en rampen*' van Vasterman genomen. Daarin gaat Vasterman onder meer in op de vraag wat de gevolgen van mediaberichtgeving zijn voor getroffen en voor de manier waarop de samenleving met de ramp omgaat. Vasterman stelt allereerst vast dat massale media-aandacht voor grote druk zorgt op bestuurders, overheidsdiensten en rampenbestrijding, en de fors toegenomen (verschillende) nieuwsmedia zorgen ervoor dat groot nieuws steeds groter wordt. Vervolgens constateert Vasterman dat de belangen van de autoriteiten en de media aanvankelijk gelijk oplopen: crisisbeheersing en feitelijke berichtgeving staan voorop. Kort daarna leggen de media de nadruk op '*human interest*' (persoonlijke ervaringen van slachtoffers, nabestaanden, ooggetuigen en reddingswerkers) en '*politisering van de schuldvraag*' (hoe kon de ramp gebeuren, hoe is gehandeld en wie is uiteindelijk verantwoordelijk). De 'human interest' kan leiden tot betrokkenheid bij het publiek en erkenning bij slachtoffers en hulpverleners, maar ook tot (opnieuw) stress bij direct getroffen en ook niet direct betrokkenen die in het verleden heel andere traumatische gebeurtenissen hebben meegemaakt (met name door het herhaaldelijk tonen van beelden en steeds oprakelen van de ramp). De politisering van de ramp kan leiden tot '*frames*'⁶¹ (bijvoorbeeld die van 'een falende overheid'), die de vervolgb berichtgeving kunnen domineren en bij elke nieuwe onthulling tot *mediahypes* (snelle, intensieve nieuwsgolven) kunnen leiden. Frames kunnen de perceptie van risico's beïnvloeden en via mediahypes de verontrusting aanwakkeren. Via '*amplificatie*'⁶² kan een bepaald risico nog verder uitvergroot raken waardoor de verontrusting toeneemt en de overheid zich genoodzaakt ziet ingrijpende maatregelen te nemen. Deze factoren zijn voor deze literatuurstudie als uitgangspunt genomen als impactverhogende en impactverlagende sociaalpsychologische factoren voor het perspectief rol massamedia. We sommen ze hier op.

(In aanleg) impactverhogende factoren

- 'Human interest'
- 'Politisering van de schuldvraag'
- 'Frames'
- 'Mediahypes'
- 'Amplificatie'

⁶¹ Daarbij verwijzend naar van Gorp, 2006.

⁶² Daarbij verwijzend naar Slovic, 2000; en Kasperson cs, 2001.

(In aanleg) impactverlagende factoren

- ‘Human interest’
- ‘Frames’

Vervolgens zijn uit de totale selectie publicaties die publicaties geselecteerd die eveneens massamedia als onderwerp hebben. Daarbij zijn met name de overzichtspublicaties geselecteerd of de publicaties die een duidelijke empirische basis kennen. Met de impactfactoren van Vasterman als referentiepunt zijn deze artikelen gebruikt om zowel de robuustheid van de impactfactoren te verifiëren als eventueel aan te vullen dan wel aan te passen. Deze publicaties worden hierna (chronologisch) behandeld.

Geselecteerde publicaties psychosociale impact

- Vasterman, P. L. (2008). *Media en rampen*.
- Aoki, E., & Ott, B. L. (2002). The politics of negotiating public tragedy: Media framing of the Matthew Shepard murder.
- Doka, K. J. (2003). *What makes a tragedy public?*
- Altheide, D. L. (2007). *The mass media and terrorism*.
- Zoeteman, B., & Kersten, W. (2009). *Mediaberichtgeving over calamiteiten: de magie meester*.
- Joye, S. (2010). *De media (de) constructie van rampen*.
- Scanlon, J. (2011). *Research about the mass media and disaster: Never (well hardly ever) the Twain shall Meet*.
- Bruno, N. (2011). *Tweet first, verify later? How real-time information is changing the coverage of worldwide crisis events*.

In de publicatie ‘*The politics of negotiating public tragedy: Media framing of the Matthew Shepard murder*’ gaan Aoki en Ott (2002) in op de mediaverslaglegging naar aanleiding van de racistische moord op Matthew Shepard. Aoki en Ott laten zien dat de verslaglegging gedurende twee jaar na de moord verschillende stadia doorloopt, die allemaal passen in zogenaamde ‘tragedy-frames’ (de gebeurtenis als tragedie). Eerst wordt het slachtoffer een symbool voor alle ‘gay-lesbian-bisexual-transgender persons’ (Shepard behoorde tot de eerste), waarna de focus al snel wordt verlegd naar de daders die als ‘onmenselijk’ worden weggezet om vervolgens na hun veroordeling ‘het boek te sluiten’. Aoki en Ott betogen dat door deze verschuiving de aanvankelijke mogelijkheid tot politieke en sociale actie van het toneel verdween. In plaats van confrontatie met en aanpassing van het taboe lag de focus op de ‘onmenselijke daders’. Na hun veroordeling was het boek gesloten en waren aanvankelijke wetswijzigingen tevens van de baan. De publicatie van Aoki en Ott laat de kracht van frames zien, die er blijkbaar voor kunnen zorgen dat aanvankelijke verontwaardiging en aanzetten tot politieke en sociale actie toch weer van het publieke toneel kunnen verdwijnen onder invloed van de ‘algemene mening’ in de media.

In de publicatie ‘*What makes a tragedy public*’ gaat Doka (2003) in op de vraag wanneer een tragedie verwordt tot een publieke tragedie. Doka constateert allereerst dat er veel onderzoek is gedaan naar (collectieve) trauma’s en rampen, maar onderzoek naar het hoe en waarom van publieke tragedies sec is schaars. Doka onderscheidt vervolgens een aantal factoren dat maakt dat een tragedie tot een publieke tragedie kan verworden. We sommen ze hierna op:

- ‘Scope’ (aantal getroffen)
- ‘Identification’ (de mate waarin we ons kunnen identificeren met slachtoffers)
- ‘Social value’ (de sociale status van een slachtoffer of slachtoffers)
- ‘Consequences’ (hoe groter de consequenties van een tragedie, hoe groter de kans op publieke tragedies)
- ‘Duration’ (de duur van een tragedie, die volgens Doka ambigu uitwerkt)
- ‘The natural-to-human-made continuüm’ (van door de mens veroorzaakt tot natuurgeweld als oorzaak, waarbij de laatste meer kans maakt op publieke tragedies)

- ‘Degree of intentionality’ (hoe meer ‘boze opzet’ hoe groter de kans op publieke tragedies)
- ‘Degree of expectedness’ (hoe meer onverwachts, hoe groter de kans op publieke tragedies)
- ‘Degree of preventability’ (hoe meer de ramp te voorkomen was, hoe groter de kans op publieke tragedies)
- ‘Perception of suffering’ (hoe meer lijden, hoe groter de kans op publieke tragedies)

Speciale rol is volgens Doka steeds weggelegd voor de nieuwsmedia die met hun frames de perceptie van de tragedie beïnvloeden.

In de publicatie *‘The mass media and terrorism’* toont Altheide⁶³ (2007) op basis van uitgebreide documentanalyses van nieuwsuitzendingen, kranten, televisie en tijdschriften dat deze massamedia na 9/11 geworteld waren in een angstdiscours. Ook passages in een net gestart overheidsproject getiteld *‘The New American Century’* werden aangepast na 9/11 en ‘teruggeschroefd’ naar het misdadigerelateerde angstdiscours van 30 jaar daarvoor, met negatieve berichtgeving over het Midden Oosten en in het bijzonder Irak. Daarmee werd ‘de vijand’ onmenselijk en neergezet als barbaars terrorist. Terwijl Amerikaanse acties gegoten werden in termen als ‘woede’ of ‘wraak’ en zelfs ‘stoom afblazen’. Door dit angstdiscours tegelijk met de ‘politics of fear’ raakten burgers gewend aan de angstretriek en werden vergaande maatregelen geaccepteerd, aldus Altheide. Daarmee laat de publicatie van Altheide zien, net als de publicatie van Aoki en Ott eerder, welke invloed er kan uitgaan van de media via het voortdurend framen van gebeurtenissen.

In de publicatie *‘Mediaberichtgeving over calamiteiten: de magie meester?’* gaan Zoeteman en Kersten (2009) na, op basis van de mediaberichtgeving over zo’n 110 calamiteiten, met welke kenmerken van de calamiteit de berichtgeving samenhangt. Zoeteman en Kersten constateren allereerst dat de globaliserende media als gevolg hebben dat het monopolie op crisisberichtgeving niet meer bij de overheid alleen berust. Om toch enige grip te houden zouden overheden hun voordeel kunnen doen met kennis omtrent de relatie tussen calamiteiten en mediaberichtgeving: wanneer leidt een calamiteit tot veel mediaberichtgeving, met andere woorden welke zijn de voorspellers daarvan? Op basis van hun onderzoek stellen Zoeteman en Kersten vast, voor zover het de buitenlandse calamiteiten betreft (ruim de helft van de 110 calamiteiten), dat met name *‘impact en beleving in Nederland’* en *‘omvang van de ramp’* een hoge voorspellende waarde hebben. Voor de binnenlandse calamiteiten stellen ze vast dat vooral *‘omvang’* en *‘sociale en harde slachtoffergegevens’* dat zijn. Ze concluderen daarmee dat het meer een combinatie van praktische factoren is wat de media-aandacht voorspelt, dan het in eerdere onderzoeken wel gevonden criterium aantal doden (geëvacueerden scoren bijvoorbeeld meer media-aandacht omdat ze hun verhaal kunnen vertellen, aldus de onderzoekers). Daarnaast is volgende de onderzoekers een rol weggelegd voor wat zij de ‘magiefactor’ noemen: *aspecten die gemeen hebben dat ze tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben*. Als voorbeelden noemen Zoeteman en Kersten *onverwachtheid* (Tsjernobyl), *reusachtigheid die de menselijke verbeelding ontstijgt* (tsunami), *de icoonstatus van betrokken personen of gebouwen* (WTC, prinses Diana), *nieuwheid of onbekendheid* (SARS), *geheimzinnigheid* (onduidelijkheid over mannen in ‘witte’ pakken na de Bijlmerramp, vergiftiging van Alexander Litvinenko) of *mismanagement en/of gebrek aan goede communicatie door de autoriteiten* (Katrina, Bijlmerramp). Tot slot stellen de onderzoekers vast dat er ook incidentele factoren kunnen zijn die de media-aandacht stimuleren of juist dempen (zoals interferentie met ander nieuws, timing en het belang van groeperingen of bepaalde media om iets in het nieuws te houden) en dat de democratisering van de berichtgeving ertoe zal leiden dat de aandacht voor eigen ervaring en connotatie van

⁶³ Daarbij verwijzend naar eerder onderzoek van hemzelf uit 2002 en 2006.

burgers alleen maar zal groeien⁶⁴. Met de veronderstelde relatie tussen de media en (risico)percepties bij het publiek, hebben de factoren die uit de publicatie van Zoeteman en Kersten naar voren komen tenminste ook indirect effect daarop.

In de publicatie *'De media(de)constructie van rampen'* voert Joyce (2010) een vergelijkbaar onderzoek uit zonder echter direct op zoek te zijn naar voorspellers. Joyce concentreert zich daarbij met name op de selectie en berichtgeving van rampen in Vlaamse nieuwsmedia. Joyce constateert dat nieuwsmedia zich vooral laten leiden door de *nabijheid* van gebeurtenissen (zowel geografisch, cultureel als economisch) en de *omvang en/of spektakelwaarde* van een ramp. Niet alleen als selectiecriterium maar ook als middel om optimale betrokkenheid bij lezer, luisteraar of kijker te bewerkstelligen. Joyce lijkt daarmee min of meer dezelfde factoren te vinden als Zoeteman en Kersten eerder.

In de publicatie *'Research about the mass media and disaster: Never (well hardly ever) the Twain shall Meet'* gaat Scanlon (2011) in op het rampenonderzoek naar massamedia en op onderzoek naar massamedia sec. Allereerst constateert Scanlon dat de beide disciplines elkaar niet of nauwelijks treffen, alhoewel er na 9/11 wel meer aandacht lijkt gekomen voor rampen vanuit massamedia onderzoek. Vervolgens constateert Scanlon voornamelijk vanuit het rampenonderzoek dat de massamedia rollen vervullen vooraf aan, tijdens en na een ramp. Zo spelen de massamedia een belangrijke rol in het waarschuwen van mensen en het geïnformeerd zijn in de nasleep van een ramp, bijvoorbeeld in het wegnemen van geruchten. Journalistieke wetenschap voegt daar aan toe dat journalisten vaak met ethische kwesties van doen hebben (beelden/leed wel of niet brengen bijvoorbeeld), dat televisie veelal de bron van eerste keus is en dat er veel interactie is tussen de media en interpersoonlijke bronnen van informatie. Wetenschappers uit meerdere disciplines hebben daarbij laten zien dat elektronische media anders presteren in crisis dan gedrukte media, waarbij de laatste meer tijd hebben/nemen om het nieuws te vormen via gebruik van zogenaamde 'poortwachterprocedures'. Scanlon constateert tevens dat als gevolg van het nauwelijks treffen van de disciplines de media zich veelal nog schuldig maken aan sommige 'disaster myths' (waarbij de paniekmythe het meest hardnekkig is), terwijl de andere disciplines nog steeds de mogelijke uitwerking van mediaberichten op met name slachtoffers verkeerd (of niet) inschatten. Scanlon concludeert daarmee tot slot dat de massamedia een cruciale rol vervullen tijdens crisis en rampen waarmee met zorg moet worden omgegaan omdat het vaak ook de mediaberichten zelf zijn die tot verdraaiing en verkeerd begrip kunnen leiden. Deze publicatie levert daarmee niet direct factoren van invloed maar onderstreept wel dat (en op welke wijze) massamedia een rol vervullen tijdens crisis en rampen.

In de publicatie *'Tweet First, verify later'* gaat Bruno (2011) in op het effect van 'real-time information' op het verslaan van een wereldwijde crisis (aardbeving Haïti). Bruno heeft daartoe het sociale media verkeer in de eerste 24 uur na de aardbeving in Haïti bestudeerd. Bruno stelt vast dat sociale media niet alleen maar een bruikbare bron zijn terwijl er nog geen verslaggevers ter plaatse zijn, alhoewel sommige media wel snel op deze laatste aanpak lijken terug te vallen. Sociale media kunnen het proces van nieuwsverslaggeving enorm verrijken zowel in diepte ('echte, directe ervaringen') als in de breedte (van velen tegelijkertijd). Tegelijkertijd vraagt dat volgens Bruno wel iets van de professionele standaarden omtrent 'relevance and reliability' van de verslaggevende media waarbij zich grofweg twee modellen toonden: 'publish first, verify later' versus 'verify first, publish later'. Bruno concludeert ten slotte dat de massamedia zowel een 'open mind' behoeven om goed met deze nieuwe media om te kunnen gaan als wel hun professionele standaarden omtrent 'relevance and reliability' dienen aan te passen. Bruno verwacht in dat verband veel van de techniek. Ook de publicatie van Bruno geeft daarmee niet direct nieuwe

---

⁶⁴ Daarbij verwijzend naar Tayloy-Gooby en Zinn, 2006.

factoren maar geeft inzicht in de rol van de sociale media als massamedium bij (wereldwijde) crisis.

Resumerend komen we daarmee op de volgende lijst van impactverhogende en -verlagende sociaalpsychologische factoren voor het perspectief rol massamedia. We stellen vast dat massamedia een belangrijke rol spelen in het framen van gebeurtenissen en daarmee zowel 'agendasetten' als het publieke discours beïnvloeden (Vasterman, Aoki en Ott, Altheide). Specifiek in crises gaat het vooral om het waarschuwen en het eventueel wegnemen van geruchten (Scanlon), maar ook om het bieden van 'human interest' en achtergronden (aanpak en het ontstaan) van de ramp dat soms via 'amplification' tot mediahypes leidt (Vasterman). De publicaties van Zoeteman en Kersten, Joyce en Doka geven vooral inzicht in de selectie van berichtgeving en met name de 'magie-factor'.

We maken opnieuw onderscheid tussen impactverhogende en impactverlagende factoren.

Impactfactoren massamedia	
(In aanleg) impactverhogend	(In aanleg) impactverlagend
• 'Human interest' • 'Politisering van de schuldvraag' • 'Frames' • 'Mediahypes' • 'Amplificatie' • Voeden van 'disaster myths' (met name de mythe van massapaniek) • Aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben (bijvoorbeeld onverwachtheid, reusachtigheid die de menselijke verbeelding ontstijgt, icoonstatus van betrokken personen of gebouwen, nieuwheid of onbekendheid, geheimzinnigheid, mismanagement en/of gebrek aan goede communicatie door de autoriteiten)	• 'Human interest' • 'Frames' • 'Waarschuwingsinformatie' (mits specifiek en vanuit meerdere bronnen) • 'Ontzenuwinformatie' (hardnekkige geruchten wegnemen)

Hiermee is het laatste perspectief behandeld en zijn uiteindelijk op basis van de bestudering van een veertigtal publicaties, verdeeld over vijf perspectieven, 87 sociaalpsychologische impactverhogende en -verlagende factoren gedistilleerd. Alvorens in te gaan op de analyse daarvan om uiteindelijk een meer robuuste set voor te kunnen leggen in de expertconsultatie (paragraaf 3.7), gaan we eerst in op twee andere vragen die ten grondslag hebben gelegen aan dit onderzoek: de vraag naar zogenaamde vermeende impactfactoren en de vraag naar een eventuele verandering in wetenschappelijke inzichten over de tijd (trends).

3.6 Vermeende impactfactoren en eventuele trends

Naast het distilleren van impactfactoren is tevens gevraagd te zoeken naar impactfactoren die de sociaalpsychologische impact niet of nauwelijks verhogen of verlagen: eventuele misvattingen oftewel vermeende impactfactoren. Publicaties die hier rechtstreeks over gaan (misvattingen omtrent sociaalpsychologische impactfactoren), zijn niet aangetroffen. Ook zijn publicaties aangetroffen die een of meer impactfactoren bevatten die uiteindelijk zwak of niet scoorden op eventuele sociaalpsychologische impact; gedegen overzichts- en/of

vergelijkende studies daaromtrent zijn echter niet gevonden⁶⁵. Wel zijn diverse publicaties aangetroffen omtrent de zogenaamde ‘disaster myths’: misvattingen of foute aannames omtrent rampen en crisis (zie bijvoorbeeld Wenger cs, 1975; Quarantelli, 1994; Jacob cs, 2008; Drury cs, 2013). Het gaat dan bijvoorbeeld om de misvatting dat na elke ramp epidemieën ontstaan of dat rampen het slechtste in de mens naar boven brengen (plunderen en rellen). Relevant in het kader van deze literatuurstudie zijn de meer psychologische ‘disaster myths’ (ontleend aan Drury cs, 2013; *Psychological disaster myths in the perception and management of mass emergencies*). We behandelen ze hier kort zoals we de mythes in de literatuur hebben aangetroffen.

Allereerst is dat de ‘*massapaniek-mythe*’: de idee dat rampen of crisis altijd leiden tot overdreven en irrationele angst die zich als een ‘besmettelijke’ ziekte verspreidt, wat dan weer overhaast en ondoordacht vluchtgedrag tot gevolg zou hebben. Massapaniek lijkt zich echter alleen voor te doen wanneer er nauwelijks vluchtmogelijkheden zijn bij dreigend gevaar.

Een tweede mythe is de ‘*onlusten-mythe*’: de idee dat rampen en crisis het slechtste in de mens naar boven brengen en de menigte tot een plunderend en rellend ‘monster’ maken. Alhoewel plunderingen na een ramp of crisis voorkomen, is dit uitzondering en zeker geen regel.

Een derde mythe is de ‘*hulpeloosheid-mythe*’: de idee dat overlevenden van een ramp of crisis te zeer in shock zijn om iets uit te richten en daarmee passief en hulpeloos zouden zijn. Overlevenden van een ramp of crisis tonen zich juist vaak als ‘first responders’ die hulp bieden in zowel fysieke (eerste hulp) als mentale zin (mentale ondersteuning).

Alhoewel deze ‘disaster myths’ geen directe vermeende impactverhogende of -verlagende sociaalpsychologische factoren zijn, betreffen het wel factoren om rekenschap van te nemen bij het inzichtelijk maken hiervan. Immers als vertrouwen in autoriteiten een belangrijke impactfactor blijkt te zijn dan kan met rekenschap van deze ‘disaster myths’ preciezer worden bepaald wat wel of niet opportuun is om dit vertrouwen ook te behouden.

Dat de mythes halsstarrig blijken te zijn, komt in meerdere onderzoeken naar voren. Zo lijken de media een stugge verspreider te zijn van de ‘massapaniek-mythe’ (zie bijvoorbeeld Scanlon, 2011) en lijken sommige mythen zelfs onder hulpverleners hardnekkig (de ‘massapaniek-mythe’ en ‘onlusten-mythe’, zie Drury cs, 2013).

Naast het distilleren van impactfactoren en eventuele vermeende impactfactoren is tevens een onderzoeksvraag in hoeverre de wetenschappelijke inzichten over impactverhogende en -verlagende factoren de afgelopen decennia zijn veranderd. Heeft dat bijvoorbeeld ook veelbelovende nieuwe wetenschappelijke inzichten opgeleverd?

Voor een antwoord op deze vraag zijn onder meer alle publicaties uit de groslijst gerangschikt naar decennium (zie bijlage). Zoals in hoofdstuk 2 reeds vermeld, valt daarbij op dat de Nederlandse lijst voornamelijk ‘grijze’ literatuur bevat en weinig empirische onderzoeken (vóór 1990 zijn er überhaupt geen relevante publicaties aangetroffen). De Engelse lijst kent een oververtegenwoordiging in de jaren 2000 t/m 2009 en ook in deze lijst blijken onderzoeken in de vorm van een systematische vergelijking van impactverhogende of -verlagende factoren, en daarmee een stevige empirische evidentie, aanzienlijk beperkt. Uit het voorgaande kan opgemaakt worden dat sociaalpsychologische

⁶⁵ Wellicht is dit te wijten aan de zogenaamde ‘publicatiebias’: positieve onderzoeksresultaten worden doorgaans wel gepubliceerd en negatieve onderzoeksresultaten niet, waardoor er een vertekening ontstaat. Daarnaast is een literatuurstudie altijd selectie. In deze studie zijn met name (overzichts)publicaties en publicaties met een sterk empirische basis geïncludeerd, die mogelijk repercussies heeft gehad voor het tweede deel van onderzoeksvraag 1 en onderzoeksvraag 2.

impactverhogende of -verlagende factoren zich niet in een vastomlijnd onderzoeksgebied bevinden en dus niet of nauwelijks onderwerp zijn geweest van een systematische vergelijking laat staan van een systematische vergelijking door de jaren heen. Deze ‘tekortkoming’ wordt nog eens bevestigd door de selectie van publicaties daarna. Eerst de selectie van ca. 20 overzichtsstudies en later de selectie van 40 bestudeerde publicaties. Ook deze laten zien dat impactverhogende en -verlagende factoren uit diverse wetenschapsvelden voortkomen, iets wat door sommigen ook is benoemd als ‘hick-up’ voor het bouwen aan een ‘sound body of knowledge’ (zie bijvoorbeeld Drabek, 2012).

Met de constatering dat de meer recente publicaties niet echt nieuwe wetenschappelijk inzichten bevatten⁶⁶, moet tevens geconstateerd worden dat een antwoord op de vraag naar een verandering in wetenschappelijke inzichten op basis van de in deze literatuurstudie gehanteerde set van publicaties niet mogelijk blijkt door een gebrek aan ‘grondstof’ daarvoor (publicaties met daarin een systematische vergelijking van impactverhogende of -verlagende factoren)⁶⁷.

3.7 Indikking naar 24 impactfactoren

De bestudering van 40 publicaties verdeeld over een vijftal perspectieven heeft in totaal 87 sociaalpsychologische impactverhogende en –verlagende factoren voortgebracht. Deze 87 impactfactoren zijn vervolgens onderworpen aan een nadere analyse om uiteindelijk een meer robuuste set voor te kunnen leggen in de expertconsultatie. Robuust zijn die impactfactoren welke zowel *binnen* als *over* de perspectieven heen geclusterd zijn op overeenkomsten. Zo zijn bijvoorbeeld binnen het perspectief sociale onrust de impactfactoren ‘gevoel van ongelijkheid en onrecht’, ‘gevoel van verwijtbaarheid’ en ‘(extreme) ontevredenheid’ gevoegd onder de impactfactor ‘(sterke) morele oordelen’. En de impactfactor ‘blame assignment’ uit het perspectief massapaniek en zelforganisatie na rampen is daarbij gelijkgesteld aan de impactfactor ‘gevoel van verwijtbaarheid’ waarmee in dit geval vijf impactfactoren zijn teruggebracht tot één impactfactor. Zo zijn alle impactfactoren geanalyseerd en uiteindelijk teruggebracht tot 24⁶⁸ impactfactoren (voor een overzicht zie de bijlage). Deze 24 impactfactoren zijn vervolgens voorzien van een definitie, een voorbeeld en tevens is aangegeven welke de herkomst is van de uiteindelijke impactfactor (zie bijlage). De overgebleven 24 impactfactoren zijn vervolgens opnieuw ingedeeld naar onderlinge overeenkomsten waaruit de volgende vier categorieën zijn voortgekomen:

- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan (*groepen in*) *de samenleving*
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *‘de overheid / de autoriteiten’*
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *het risico of de (crisis)situatie*
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *de informatie die gewisseld bij rampen, crises en aanslagen*

De volgende pagina geeft deze categorieën en de bijbehorende sociaalpsychologische impactfactoren in schema weer. Daarbij is tevens aangegeven of de impactfactor in aanleg impactverhogend is (↑) of in aanleg impactverlagend (↓). Deze lijst van impactfactoren is vervolgens voorgelegd aan een aantal experts waarover hierna meer.

⁶⁶ Wel nieuwe onderwerpen zoals de opkomst van de sociale media, maar dat heeft vooralsnog niet geleid tot baanbrekende nieuwe wetenschappelijk inzichten op dit vlak.

⁶⁷ Voor deze literatuurstudie is een selectie gemaakt, waardoor met name (overzichts)publicaties en publicaties met een sterk empirische basis zijn geïnccludeerd, die mogelijk repercussies hebben gehad voor het beantwoorden van deze onderzoeksvraag.

⁶⁸ Daarbij zijn ook impactfactoren ‘gesneuveld’, namelijk die impactfactoren die uiteindelijk niet aan een cluster konden worden toegevoegd. We zijn ons er van bewust dat deze clustering wellicht niet altijd recht doet aan de eventuele empirische evidentie van een enkele impactfactor, echter hier is als maat gehanteerd de prevalentie binnen deze literatuurstudie.

Figuur 2: schematisch overzicht van de 24 sociaalpsychologische impactfactoren bij rampen, crises en aanslagen

(Groepen in) de samenleving		'De overheid' of 'de autoriteiten'		Het risico of de (crisis)situatie		De informatie	
In aanleg ↑	In aanleg ↓	In aanleg ↑	In aanleg ↓	In aanleg ↑	In aanleg ↓	In aanleg ↑	In aanleg ↓
• (Sterke) morele oordelen • (Sterke) sociale entiteiten • Tegenstellingen tussen groepen • Vrouwen in autoriteiten • De mate van blootstelling/trauma's • Algehele impact op het normale leven • Gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie	• Responsiviteit samenleving • Veerkracht • Sociaal kapitaal en sociale steun	• (Herhaalde) onterechte geruststelling	• Voorbereiding op c.q. ervaring met crises • Responsiviteit overheids-optreden • Openheid en eerlijkheid • Compassie, zorg en empathie	• (Gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico c.q. de (crisis)situatie • Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten	• Concrete veranderingen in de directe omgeving	• Mediaframes • 'Human interest' • Aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben	• Vrouwen in de bron van informatie • Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk risico management • Informatie in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment

3.8 De impactfactoren na consultatie van experts

De lijst met 24 impactfactoren is vervolgens voorgelegd aan experts⁶⁹. Zoals in hoofdstuk 2 reeds is aangegeven, vertegenwoordigen de experts enerzijds de (toegepaste) wetenschap gekoppeld aan de vijf perspectieven, anderzijds de kennis en/of ervaring op het gebied van rampen, crises en aanslagen. Er zijn uiteindelijk 13 experts die een voor de analyse bruikbare online vragenlijst anoniem hebben geretourneerd. In de vragenlijst is per impactfactor steeds een vraag voorgelegd die in twee delen uiteenvalt: [1] de vraag of de experts de impactfactor als zodanig herkennen (of niet) en zo ja [2] of de expert de impactfactor als vooral impactverhogend, vooral impactverlagend of beide (afhankelijk van de context) herkent. Aan het eind van de vragenlijst is ook nog gevraagd of er impactfactoren worden gemist.

Op de vraag of de experts de impactfactoren herkennen, geldt voor 22 van de 24 impactfactoren dat tweederde of meer van de experts deze als zodanig herkennen. Om precies te zijn worden zeven van de 24 impactfactoren door alle experts herkend, tien impactfactoren door 12 experts, drie impactfactoren door 11 experts en één impactfactor door 10 en één impactfactor door 9 experts. Twee impactfactoren worden door minder dan tweederde van de experts herkend. Het gaat dan om de impactfactor ‘informatie in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment’ (wordt door acht van de 13 experts herkend) en ‘concrete (positieve) veranderingen in de directe omgeving’ (wordt door zes van de 13 experts herkend).

Voor meer dan driekwart van de 22 impactfactoren geldt dat de door de experts aangegeven richting van de impactfactor (impactverhogend en/of impactverlagend) overeenstemt met de richting voortkomend uit de literatuur. Voor het overige kwart van de impactfactoren geven de experts voornamelijk aan dat de richting vooral door de context bepaald wordt.

De vraag naar extra impactfactoren levert op dat verwezen wordt naar de literatuur omtrent risicoperceptie voor meer impactfactoren: rechtvaardigheid, verdeling van lusten en lasten, voordelen, vrijwilligheid).

Daarnaast werden ‘mate van dreiging’, ‘empowerment’ en tot slot ‘sociale netwerken’ nog genoemd als impactfactor.

We constateren daarmee dat een grote meerderheid van de impactfactoren door tweederde of meer van de experts wordt herkend, en dat de richting die zij aangeven (impactverhogend en/of impactverlagend) in hoge mate overeenstemt met de richting zoals voortkomend uit de literatuur. Is dat laatste niet het geval dan wordt aangegeven dat de richting vooral door de context wordt bepaald. De vraag naar extra impactfactoren levert enkele impactfactoren op die vrijwel alle eerder ook in de groslijst van 87 impactfactoren voorkwamen (maar uiteindelijk geclusterd zijn tot één of meer andere impactfactoren of afgefallen zijn). Daarmee komt de uiteindelijke lijst uit op 22 impactfactoren, die hierna in de conclusie zullen worden weergegeven.

---

⁶⁹ Zoals eerder vermeld zijn voor dit onderzoek 27 experts benaderd van wie er 24 hebben gereageerd. Daarvan hebben 22 experts hun medewerking toegezegd. Uiteindelijk hebben 15 experts feitelijk hun medewerking verleend, waarvan 13 experts de voor de analyse bruikbare online vragenlijst anoniem hebben ingevuld en 2 experts hebben hun reactie op delen van de vragenlijst mondeling gecommuniceerd. De resultaten van de online vragenlijst zijn opgenomen in bijlage III.

4 Conclusies

In dit hoofdstuk staan de conclusies van het onderzoek centraal. In paragraaf 4.1 plaatsen we enkele inleidende opmerkingen die de conclusies in perspectief plaatsen. In paragraaf 4.2 worden de onderzoeksvragen beantwoord.

4.1 Enkele inleidende opmerkingen

Alvorens in te gaan op de resultaten van het onderzoek worden eerst enkele inleidende opmerkingen geplaatst die de conclusies in perspectief plaatsen.

Gebleken is dat sociaalpsychologische impactfactoren bij rampen, crises en aanslagen niet bepaald tot één vastomlijnd vakgebied behoren. Veeleer zijn het tal van disciplines (psychiatrie, psychologie, sociologie en tal van vertakkingen daarbinnen) die deze onderwerpen tot object van studie hebben (gehad). Dat heeft als consequentie dat er niet bepaald een traditie in relevant onderzoek is te ontwaren, getuige bijvoorbeeld het aantal aangetroffen vergelijkende overzichtsstudies. De bestudering van 17 uit verschillende disciplines afkomstige overzichtsstudies is een belangrijke tussenstap gebleken om een eerste overzicht te creëren op belangrijke vindplaatsen van sociaalpsychologische impactfactoren. Deze factoren zijn uiteindelijk gevonden in vijf belangrijke perspectieven, te weten [1] literatuur omtrent sociale onrust, [2] literatuur omtrent massapaniek en zelforganisatie na rampen, [3] literatuur omtrent sociaalpsychologische impact, [4] literatuur omtrent risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie, en [5] literatuur omtrent de rol van de massamedia. Het aantal vindplaatsen én perspectieven heeft vervolgens - gegeven de randvoorwaardelijke beperkingen van onderzoekstijd en budget - consequenties voor de te bereiken 'diepte' per perspectief: uiteindelijk is in totaal een veertigtal (recente⁷⁰) publicaties bestudeerd. Daaruit zijn vervolgens 87 impactfactoren gedistilleerd die op basis van overeenkomsten vervolgens geclusterd zijn tot 24 impactfactoren. Na een eerste validatie door 13 experts is hieruit uiteindelijk de lijst met 22 impactfactoren voortgekomen.

De gewenste 'empirische evidentie' van sociaalpsychologische impactfactoren is minder evident naar voren gekomen dan tevoren beoogd. Tegelijkertijd geeft de (aan experts getoetste) resulterende lijst van impactfactoren houvast voor vervolgonderzoek, waarover meer in de epiloog.

Voorgaande heeft repercussies gehad voor de beantwoording van de onderzoeksvragen: de vraag naar evidente sociaalpsychologische impactfactoren respectievelijk vermeende impactfactoren en de vraag naar een verandering in wetenschappelijke inzichten omtrent sociaalpsychologische impactfactoren over de tijd. Voor de laatste vraag bleek eenvoudigweg met de in deze literatuurstudie gehanteerde set onvoldoende 'grondstof' voorhanden (publicaties met daarin een systematische vergelijking van impactverhogende of -verlagende factoren). Het voorgaande geldt tevens voor de vraag naar vermeende impactfactoren nog los van het feit dat publicaties die daar rechtstreeks over gaan (eventuele misvattingen omtrent sociaalpsychologische impactfactoren) in het geheel niet zijn aangetroffen. Ten aanzien van de vraag naar vermeende impactfactoren zijn wel diverse publicaties aangetroffen omtrent de zogenaamde 'disaster myths': misvattingen of

---

⁷⁰ De uiteindelijke geïncludeerde publicaties zijn voornamelijk van de laatste 15 jaar, er vanuit gaande dat de wetenschappelijke en grijze literatuur op elkaar voortbouwt.

foute aannames omtrent rampen, crises en aanslagen. Daaruit is geput om uiteindelijk een antwoord te formuleren op de vraag naar vermeende impactfactoren.

Na deze inleidende opmerkingen gaan we hierna in op de conclusies naar aanleiding van deze uitgebreide literatuurstudie.

4.2 Beantwoording van de onderzoeksvragen

Aan de hand van de onderzoeksvragen die ten grondslag hebben gelegen aan deze literatuurstudie trekken we vervolgens enkele conclusies. We werken daarbij ‘van achter naar voren’ door te beginnen met de vraag in hoeverre wetenschappelijk inzichten in de afgelopen decennia zijn veranderd. Daarna sluiten we via de vraag naar vermeende impactfactoren uiteindelijk af met de hoofdvraag: welke factoren verhogen respectievelijk verlagen volgens de wetenschappelijke literatuur de sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust, zoals gedefinieerd in de Strategie Nationale Veiligheid⁷¹, bij rampen, crises en aanslagen.

In hoeverre zijn wetenschappelijke inzichten over verhogende/verlagende factoren in de afgelopen decennia veranderd?

Naast het distilleren van impactfactoren en eventuele vermeende impactfactoren is tevens gevraagd in hoeverre de wetenschappelijke inzichten over verhogende/verlagende factoren de afgelopen decennia zijn veranderd. Heeft dat bijvoorbeeld ook veelbelovende nieuwe wetenschappelijke inzichten opgeleverd? Zoals in de paragrafen 3.6 en 4.1 reeds vermeld, is uit de literatuurstudie naar voren gekomen dat sociaalpsychologische impactverhogende of -verlagende factoren zich niet in een vastomlijnd onderzoeksgebied bevinden en dus niet of nauwelijks onderwerp zijn geweest van een systematische vergelijking, laat staan van een systematische vergelijking door de jaren heen. Met de vaststelling dat de meer recente aangetroffen publicaties niet echt nieuwe wetenschappelijk inzichten bevatten⁷², moet geconstateerd worden dat een gefundeerd antwoord op de vraag naar een verandering in wetenschappelijke inzichten - gegeven de in deze literatuurstudie gehanteerde set - niet mogelijk blijkt door een gebrek aan ‘grondstof’ daarvoor.

Welke factoren verhogen respectievelijk verlagen volgens de wetenschappelijke literatuur bij rampen, crises en aanslagen de sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust, zoals gedefinieerd in de strategie Nationale Veiligheid? Welke juist niet of nauwelijks?

Voor het tweede deel van deze vraag (welke niet of nauwelijks) geldt dat eenvoudigweg onvoldoende ‘grondstof’ voorhanden is voor beantwoording ervan, waarbij opgemerkt wordt dat publicaties die hier rechtstreeks over gaan (eventuele misvattingen omtrent sociaalpsychologische impactfactoren) in het geheel niet zijn aangetroffen⁷³. Wel zijn diverse publicaties aangetroffen omtrent de zogenaamde ‘disaster myths’: misvattingen of foute aannames omtrent rampen, crises en aanslagen. Alhoewel deze mythen geen directe

⁷¹ Sociaalpsychologische impact wordt daar gedefinieerd als “de reactie van de bevolking die door negatieve emoties en gevoelens wordt gekarakteriseerd (zoals angst, boosheid, ontevredenheid, verdriet, teleurstelling, paniek, walging, gelatenheid/apathie). Het betreft de bevolking als geheel, dus naast de direct getroffen ook burgers die het incident of proces via media of anderszins ervaren. De uitingen van deze emoties en gevoelens kunnen al dan niet waarneembaar zijn (dat wil zeggen: hoorbaar, zichtbaar, leesbaar).” Het gaat dus om een literatuurstudie naar de impact van rampen, crises en aanslagen op de samenleving als geheel.

⁷² Wel nieuwe onderwerpen zoals de opkomst van de sociale media, maar dat heeft vooralsnog niet geleid tot baanbrekende nieuwe wetenschappelijke inzichten op dit vlak.

⁷³ Wat wellicht, zoals eerder vermeld, te wijten is aan de zogenaamde ‘publicatiebias’: positieve onderzoeksresultaten worden doorgaans wel gepubliceerd en negatieve onderzoeksresultaten niet, waardoor er een vertekening ontstaat. Daarnaast is een literatuurstudie altijd selectie. In deze studie zijn met name (overzichts)publicaties en publicaties met een sterk empirische basis geïnccludeerd, hetgeen mogelijk repercussies heeft gehad voor onderzoeksvraag 2 en het tweede deel van onderzoeksvraag 1.

vermeende impactverhogende of –verlagende sociaalpsychologische factoren zijn, betreffen het wel factoren om rekenschap van te nemen bij het inzichtelijk maken ervan. We benoemen deze hier kort.

Allereerst is dat de *'massapaniek-mythe'*: de idee dat rampen of crises altijd leiden tot overdreven en irrationele angst die zich als een besmettelijke ziekte verspreidt, wat dan weer overhaast en ondoordacht vluchtgedrag tot gevolg zou hebben. Massapaniek lijkt zich echter alleen voor te doen wanneer er nauwelijks vluchtmogelijkheden zijn bij dreigend gevaar.

Een tweede mythe is de *'onlusten-mythe'*: de idee dat rampen en crises het slechtste in de mens naar boven brengen en de menigte tot een plunderend en rellend 'monster' maken. Alhoewel plunderingen na een ramp of crisis voorkomen, is dit uitzondering en zeker geen regel.

Een derde mythe is de *'hulpeloosheid-mythe'*: de idee dat overlevenden van een ramp of crisis te zeer in shock zijn om iets uit te richten en daarmee passief en hulpeloos zouden zijn. Overlevenden van een ramp of crisis tonen zich juist vaak als 'first responders' die hulp bieden in zowel fysieke (eerste hulp) als mentale zin (mentale ondersteuning).

Tot slot de beantwoording van de hoofdvraag: welke factoren verhogen respectievelijk verlagen volgens de wetenschappelijke literatuur de sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust, zoals gedefinieerd in de Strategie Nationale Veiligheid, bij rampen, crises en aanslagen? Via een zorgvuldig selectieproces (zie onderstaand schema en methodische verantwoording in hoofdstuk 2) is uiteindelijk een lijst met 22 impactfactoren overgebleven.

De 22 overgebleven impactfactoren zijn ingedeeld naar onderlinge overeenkomsten, waaruit de volgende vier categorieën zijn voortgekomen:

- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan (*groepen in*) de samenleving
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan 'de overheid / de autoriteiten'
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *het risico of de (crisis)situatie*
- Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *de informatie*

Hierna sommen we de sociaalpsychologische impactfactoren per categorie op, steeds voorzien van een definitie, de herkomst vanuit de literatuur en de beoordeling door de experts (n=13).

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan (groepen in) de samenleving

1. (Sterke) morele oordelen

“De morele oordelen (zoals verontwaardiging, minachting, walging of wrok) die bestaan jegens anderen (zoals andere groepen binnen de samenleving of de overheid en/of politie), veelal gepaard gaand met gevoelens van extreme ontevredenheid, onrecht en/of verwijtbaarheid”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Postmes cs (2013). Verder gebaseerd op Drabek cs (2003), Renn cs (2011), Verhage cs (2011), Kennisdocument BZK (2014).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

2. (Sterke) sociale entiteiten

“De ervaren solidariteit die zich ontwikkelt in contact met anderen, bijvoorbeeld via een gedeelde heftige ervaring, die zowel positief (elkaar steunen) als negatief (projectie van agressie op anderen) kan uitwerken”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Drury cs (2013) en Postmes cs (2013). Verder gebaseerd op Paton en Johnston (2001), Drabek cs (2003), Verhage cs (2011), Drury cs (2013).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

3. Tegenstellingen tussen groepen

“Diep gevoelde en breed gedragen scherpe (sociale) tegenstellingen tussen groepen, veelal gepaard gaand met sterke morele gevoelens als verontwaardiging, walging of minachting”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Postmes cs (2013). Verder gebaseerd op Renn cs (2011), Verhage cs (2011).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (11) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (9) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

4. Vertrouwen in autoriteiten

“Het vertrouwen in de overheid(sinstellingen) en hun vermogen om gerezen problemen het hoofd te bieden”.

Herkomst:

Ontleend aan Renn cs (2011). Verder gebaseerd op Poortinga cs (2004), Rogers cs (2007), Eysink Smeets cs (2011), Hoytink cs (2011), Boutellier cs (2012), Kennisdocument BZK (2014), Helsloot en Scholtens (2014).

Oordeel experts:

Alle experts (13) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) oordeelt dat factor *voornamelijk impactverlagend* is. De literatuur geeft aan zowel impactverhogend als –verlagend, afhankelijk van de context.

5. De mate van blootstelling/trauma's

“De mate waarin mensen blootgesteld zijn aan en/of feitelijk te lijden hebben gehad van de (gevolgen van een) ramp, crisis of aanslag, bijvoorbeeld in de vorm van verwondingen, levensbedreigingen en/of verlies van mensenlevens”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Rogers cs (2007).
Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Leon (2004), Mawson (2005), Adams cs (2006), Weems cs (2007), Gill cs (2011).

Oordeel experts:

Alle experts (13) herkennen impactfactor; vrijwel alle experts (12) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

6. Algehele impact op het normale leven

“De mate waarin de ramp, crisis of aanslag inwerkt op het normale dagelijkse leven, zowel materieel als immaterieel ('overall impact on one's usual life')”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Leon (2004).
Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Mawson (2005), Adams cs (2006), Weems cs (2007), Rogers cs (2007), Gill cs (2011).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

7. Gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie

“De mate waarin feitelijke kennis en of begrip van een risico of (crisis)situatie aanwezig is, inclusief eventuele handelingsalternatieven”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Rogers (2007).
Verder gebaseerd op Smith (2006), Zoeteman en Kersten (2009).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

8. Responsiviteit van de samenleving

Deze impactfactor wordt door enkele andere impactfactoren uit deze categorie meer verbijzonderd (zie: 'efficacy', 'sociaal kapitaal en sociale steun', en 'gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie').

“De mate waarin groepen in de samenleving in staat zijn, al of niet in samenspraak met de overheid(sinstellingen), een afdoende antwoord te formuleren op de ontstane (crisis)situatie”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan de DSP Groep (2007) en Drury cs (2013).
Verder gebaseerd op Drabek en McEntire (2003), Verhage cs (2011), Boutellier (2012).

Oordeel experts:

Alle experts (13) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

9. Veerkracht

“(De perceptie van) het (eigen) vermogen om te kunnen omgaan met onverwachte en/of onzekere (crisis)situaties”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Patton en Johnston (2001).
Verder gebaseerd op Leon (2004), Rogers cs (2007), Drury cs. (2013).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (9) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

10. Sociaal kapitaal en sociale steun

“De mate waarin er beschikking is over en uiteindelijk feitelijke hulp/steun ontvangen wordt van (sociale) hulpbronnen zoals familie/vrienden, de buurt, welzijnsinstellingen, charitatieve instellingen, sociale diensten en hulpdiensten”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Zakour (2013).
Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Drabek en McEntire (2003), Adams cs (2006), Weems cs (2007), Gill cs (2011), Hoytink cs (2011), Aldrich (2012).

Oordeel experts:

Alle experts (13) herkennen impactfactor; vrijwel alle experts (12) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *de overheid of de autoriteiten*

11. (Herhaalde) ontorechte geruststelling

“Het (herhaald) ontorecht geruststellen van getroffen en/of publiek wanneer dat niet in overeenstemming is met de (gevoelde) ernst van de situatie”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Rogers cs (2007).
Verder gebaseerd op Durodié en Wessely (2002), Kennisdocument BZK (2014).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

12. Voorbereiding op c.q. ervaring met crises

“De mate waarin er is voorbereid op en/of ervaring is met vorige crises”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Drabek cs (2003).
Verder gebaseerd op Rogers (2007).

Oordeel experts:

Vrijwel alle experts (11) herkennen impactfactor; veel experts (7) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

13. Responsiviteit overheidsoptreden

Deze impactfactor wordt door de volgende impactfactoren uit deze categorie meer verbijzonderd (zie: ‘openheid en eerlijkheid’, ‘(herhaalde) ontorechte geruststelling’, en ‘compassie, zorg en empathie’.

“De mate waarin de overheid(sinstellingen) een afdoende antwoord weten te formuleren op de ontstane (crisis)situatie”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Renn cs (2011).
Verder gebaseerd op DSP Groep (2007), Verhage cs (2011), Eysink Smeets cs (2011), Boutellier cs (2012), COT&CTC (2012).

Oordeel experts:

Alle experts (13) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft als richting aan: *voornamelijk impactverlagend*.
De literatuur geeft aan zowel impactverhogend als -verlagend, afhankelijk van de context.

14. Openheid en eerlijkheid

“Een open en eerlijke benadering van getroffen, betrokkenen, pers en publiek door de overheid(sinstellingen)”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Seeger (2006).

Oordeel experts:

Alle experts (13) herkennen impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan

Verder gebaseerd op Poortinga cs (2004), Drury cs (2013), Helsloot en Scholtens (2014).	als de literatuur: <i>voornamelijk impactverlagend.</i>

15. Compassie, zorg en empathie

“Het tonen van compassie, zorg en empathie aan getroffen en betrokkenen door de overheid(sinstellingen)”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Seeger (2006). Verder gebaseerd op Veil cs (2011).	Oordeel experts: Het merendeel van de experts (10) herkent impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverlagend.</i>

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *het risico of de (crisis)situatie*

16. (Gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico c.q. de (crisis)situatie

“Het (gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico/de (crisis)situatie”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Rogers cs (2007). Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Helsloot en Scholtens (2014).	Oordeel experts: Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor en geven tevens eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend.</i>

17. Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten

“De mate waarin risico's/(crisis)situaties voortkomen uit menselijk handelen, in het bijzonder situaties waarbij sprake is van de intentie een (deel van de) samenleving te ontwrichten en angst aan te jagen”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Norris cs (2002). Verder gebaseerd op Rogers cs (2007), Kennisdocument BZK (2014).	Oordeel experts: Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor en geven tevens eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend.</i>

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan *de informatie*

18. Mediaframes

“Kijkkaders voor rampen, crises of aanslagen die de berichtgeving kunnen gaan domineren en uiteindelijk ook kunnen leiden tot ‘mediahypes’ (snelle, intensieve nieuwsgolven) en/of ‘amplificatie’ (uitvergroten van een bepaald risico/nieuwsfeit)”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Vasterman, (2008). Verder gebaseerd op Aoki en Ott (2002), Altheide (2007), Zoeteman en Kersten (2009), Joyce (2010), Scanlon (2011).	Oordeel experts: Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel (9) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>zowel impactverhogend als –verlagend, afhankelijk van de context.</i>

19. ‘Human interest’

“Persoonlijke ervaringen van slachtoffers, nabestaanden, ooggetuigen en reddingswerkers”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Vasterman (2008).	Oordeel experts: Vrijwel alle experts (11) herkennen impactfactor; 6 experts geven eenzelfde

Verder gebaseerd op Doka (2003), Zoeteman en Kersten (2009), Joyce (2010).	richting aan als literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend.</i>

20. Aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben

“Aspecten die gemeen hebben dat ze tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben, zoals bijvoorbeeld de onverwachtheid van een gebeurtenis, reusachtigheid die de menselijke verbeelding te boven gaat, de icoonstatus van betrokken personen of gebouwen, nieuwheid of onbekendheid, geheimzinnigheid of mismanagement en/of gebrek aan goede communicatie door de autoriteiten”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Zoeteman en Kersten (2009). Verder gebaseerd op Doka (2003), Joyce (2010), Kennisdocument BZK (2014).	Oordeel experts: Het merendeel van de experts (9) herkent de impactfactor en geeft tevens eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend.</i>

21. Vertrouwen in de bron van informatie

“De mate van vertrouwen dat wordt gesteld in de bron van informatie”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Rogers cs (2007). Verder gebaseerd op Poortinga (2004), Renn (2004), Seeger (2006), Eysink Smeets cs (2011).	Oordeel experts: Alle experts (13) herkennen impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverlagend.</i>

22. Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk risicomanagement

“Het voorzien in bruikbare, praktische informatie waardoor mensen in staat zijn c.q. in staat worden gesteld datgene te doen wat nodig is om zichzelf te beschermen of om ‘er weer bovenop te komen’”.

Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Rogers cs (2007) en Seeger (2006). Verder gebaseerd op Smith (2006), Veil cs (2011), Scanlon (2011).	Oordeel experts: Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverlagend.</i>

5 Epiloog

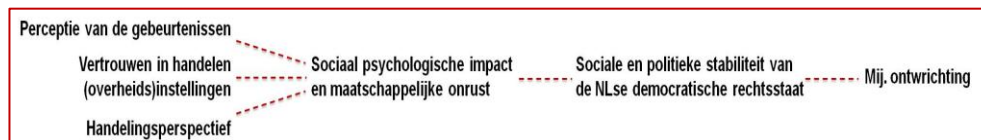
In dit laatste hoofdstuk sluiten we af met enkele reflecties naar aanleiding van deze studie. In paragraaf 5.1 gaan we kort in op het doel van het onderzoek om in paragraaf 5.2 af te sluiten met enkele slotoverwegingen.

5.1 Reflectie op het doel van het onderzoek

In deze epiloog staan we stil bij enkele overwegingen omtrent het doel van deze studie conform paragraaf 1.2 en de utiliteit van de onderzoeksresultaten. Het doel van deze studie luidde:

Het verfijnen van de beschrijving en duiding van de sociaalpsychologische impact van rampen, crises en aanslagen en daarnaast het zo nodig aanvullen/aanpassen van de indicatoren achter het impactcriterium sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust uit de Strategie Nationale Veiligheid⁷⁴.

In schema zien de indicatoren achter het impactcriterium sociaalpsychologische impact uit de Strategie Nationale Veiligheid er als volgt uit:

Met de impactcriteria uit de Strategie Nationale Veiligheid als maat constateren we dat een groot deel van de impactfactoren uit de literatuurstudie geheel of gedeeltelijk overlappen met deze impactcriteria. Tegelijkertijd levert de literatuurstudie meer impactfactoren dan dat er nu gebruikt worden in de Strategie Nationale Veiligheid. Hierna doen we een suggestie voor eventuele utiliteit van de (extra) impactfactoren, maar niet nadat we eerst kort de bruikbaarheid van de huidige impactcriteria in de Strategie Nationale Veiligheid hebben toegelicht.

Het doel van de Strategie Nationale Veiligheid is het inventariseren en analyseren van risico's en vervolgens het afwegen van benodigde capaciteiten. Dat gebeurt (onder meer) door het ontwikkelen en beoordelen van scenario's die een bedreiging vormen voor een of meer vitale belangen⁷⁵. Voor het beoordelen van de impact van risico's zijn verschillende criteria ontwikkeld, waaronder het impactcriterium sociaalpsychologische impact dat van invloed is op het vitale belang 'sociale en politieke stabiliteit van de Nederlandse democratische rechtsstaat' (ter voorkoming van maatschappelijke ontwrichting). Voor het inschatten van de impact zijn verschillende indicatoren ontwikkeld die feitelijk de ontwikkeling aangeven van de loop der gebeurtenissen: van hoe de situatie aanvankelijk wordt gepercipieerd, hoe het vertrouwen in het handelen van de (overheids)instellingen zich ontwikkelt tot tenslotte het (gepercipieerde) handelingsalternatief.

⁷⁴ Ministerie van Veiligheid en Justitie (maart 2013). *Werken met scenario's, risicobeoordeling en capaciteiten in de Strategie Nationale Veiligheid*. Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie p. 69.

⁷⁵ De Strategie Nationale Veiligheid benoemt territoriale-, fysieke-, economische-, ecologische- en sociale/politieke belangen, waarbij aantasting van één of meer van deze vijf 'vitale belangen' kan leiden tot maatschappelijke ontwrichting en daarmee bedreigend is voor de nationale veiligheid.

De uitkomsten van deze studie kunnen worden gebruikt om deze inschatting van het verloop van de gebeurtenissen te verfijnen, bijvoorbeeld door meer rekening te houden met eventuele tegenstellingen tussen groepen of de mate waarin de gebeurtenissen impact (zullen) hebben op het normale leven. Ook zou (nog) meer gerekend kunnen worden met de impactfactoren in relatie tot de massamedia, een belangrijke ‘aanzwengelaar’ van de publieke opinie (bijvoorbeeld aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele waarde hebben of mediaframes).

Een ander deel van de impactfactoren die de literatuurstudie heeft opgeleverd zijn op een andere manier van meerwaarde. Zo wijst een groot aantal impactfactoren op de mogelijkheden die de overheid heeft om invloed uit te oefenen op de (perceptie van de) situatie (zoals het voorzien in bruikbare en praktische informatie voor persoonlijk risicomanagement; openheid en eerlijkheid te betrachten met compassie, zorg en empathie; herhaalde onterechte geruststelling voorkomen).

Weer een ander deel van de impactfactoren kan van meerwaarde zijn voorafgaand aan risicovolle situaties, bijvoorbeeld door via een systeem van ‘concern assessment’⁷⁶ vooraf inschattingen te maken over de impact van risicovolle situaties (door bijvoorbeeld inschattingen te maken van de zogenaamde ‘onderstroom’ in - delen van - een samenleving, in combinatie met inschattingen van de veerkracht respectievelijk het sociale kapitaal en de sociale steun in - delen van - een samenleving). Eenzelfde meerwaarde ligt voor de hand nadat een risicovolle situatie zich heeft voltrokken om zo inschattingen te kunnen maken van het verloop en de beïnvloeding van het herstel.

Uiteraard is het feitelijk gebruik van de uitkomsten van deze studie niet aan de onderzoekers. Met bovenstaande reflectieve overwegingen hebben we vanuit het perspectief van dit onderzoek een aanzet daartoe gegeven.

5.2 Tot slot

Naast opmerkingen over de ‘practical relevance’, een laatste opmerking over de ‘scientific rigor’. Zoals gezegd is de gewenste ‘empirische evidentie’ van sociaalpsychologische impactfactoren wellicht minder evident naar voren gekomen dan tevoren beoogd. Tegelijkertijd geeft de (aan experts getoetste) resulterende lijst van impactfactoren houvast voor vervolgonderzoek, waarvoor we hierna een tweetal suggesties doen.

Vervolgonderzoek zou zich kunnen richten op het nader onderzoeken van de empirische evidentie van een of meer van de impactfactoren. Dat zou onder andere kunnen via een nadere studie waarbij de literatuur wordt gescoord analoog aan bijvoorbeeld de GRADE-systematiek⁷⁷ of een andere methode om de empirische evidentie nader te kunnen vaststellen.

Vervolgonderzoek van een ander soort zou zich meer kunnen richten op het verder blootleggen van de mechanismen achter de gevonden impactfactoren: welke mechanismen zijn er nu precies werkzaam in de causale keten van impactfactoren naar (de uiteindelijk te voorkomen) ‘maatschappelijke ontwrichting’? Het gaat er tenslotte om (meer) grip te krijgen op de sociaalpsychologische impact en maatschappelijke onrust om te voorkomen dat een van de vitale belangen uit de Strategie Nationale Veiligheid, te weten sociale en

---

⁷⁶ In sommige landen wordt naast een systeem van risicomanagement ook gewerkt met een systeem van ‘concernassessment’, dat meer vooraf aan risicovolle situaties de ‘onderstroom’ in (delen van) een samenleving probeert te vatten.

⁷⁷ Zie www.gradeworkinggroup.org

politieke stabiliteit, te zeer geraakt wordt en maatschappelijke ontwrichting het gevolg is. Met dit onderzoek hebben we daartoe een bijdrage geleverd.

Summary

Disasters, crises and attacks have varying impacts on society. Sometimes incidents that do not cause social disruption nevertheless have a major impact. Factors that appear to increase this impact include the involvement of children, ‘man-made’ incidents versus more ‘natural’ disasters and crises, identification with the victims and a feeling of having no control. With the present study the Research and Documentation Centre (WODC) of the Ministry of Security and Justice seeks to gain a better understanding of the factors that, according to the research literature, increase or reduce the sociopsychological impact of disasters, crises and attacks. Sociopsychological impact is defined as:

The reaction of the population, characterised by negative emotions and feelings (such as fear, anger, dissatisfaction, grief, disappointment, panic, disgust and apathy). It concerns the population as a whole – in other words, not only those directly involved but also citizens who experience the incident or process through the media or in some other way. The expressions of these emotions and feelings may or may not be observable (i.e. audible, visible, readable).⁷⁸

A literature survey was conducted to explore the impact of disasters, crises and attacks on society as a whole, focusing on the following questions:

1. According to the research literature, what factors increase or reduce the sociopsychological impact of disasters, crises and attacks, as defined in the Dutch National Security Strategy? What factors have little or no impact?
2. To what extent has scholarly opinion about impact-increasing/impact-reducing factors changed in recent decades?

The ultimate objective – besides deepening our understanding – is to refine the description and interpretation of the sociopsychological impact of disasters, crises and attacks. Where necessary, identifying the factors may also lead to supplementing or modifying the indicators behind the impact criterion of sociopsychological impact and social unrest in the National Security Strategy. This is because these indicators are part of a chain of relationships that can ultimately lead (or not) to social disruption (see figure below).

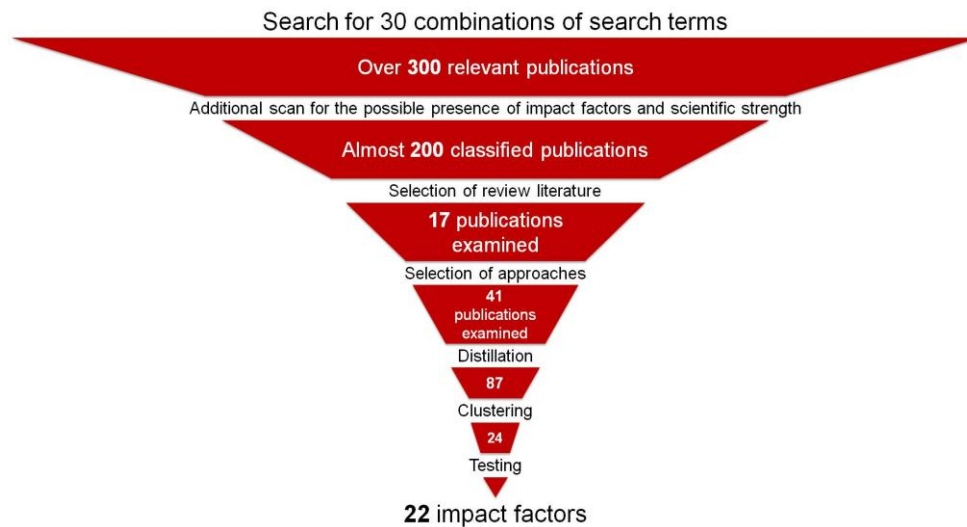

The study

Specifically, a search was made for the terms sociopsychological impact, social unrest, social disruption, social impact and collective stress, each time in combination with the terms disasters, crisis and attacks, and in both English and Dutch. This revealed that sociopsychological impact factors relating to disasters, crises and attacks do not fall within a single specific, well-defined discipline. Instead, there are many disciplines (psychiatry, psychology, sociology and their many sub-branches) that have made these subjects their object of study. An examination of 15 review studies from these different disciplines proved to be a vital intermediate step in obtaining a first indication of key sources for sociopsychological impact factors. These were eventually located within five approaches, namely the literature on [1] social unrest, [2] mass panic and self-organisation following disasters, [3] sociopsychological impact, [4] risk perception, risk and crisis communication, and [5] the role of the mass media. In the end, a total of forty publications were examined,

⁷⁸ Ministry of Security and Justice (March 2013). *Werken met scenario's, risicobeoordeling en capaciteiten in de Strategie Nationale Veiligheid*, The Hague: Ministry of Security and Justice p. 67

from which 87 impact factors were distilled. These were then arranged according to theme into 24 impact factors. A preliminary validation by experts resulted in a list of 22 impact factors. The process is shown in the following diagram.

The results

As already stated, the literature survey revealed that factors that increase or reduce sociopsychological impact do not fall within a well-defined research area and have therefore rarely been the subject of a systematic comparison, let alone a systematic comparison over time. Given that the more recent publications do not contain any particularly new research insights,⁷⁹ the only conclusion is that it is not possible to answer the question about changes in scholarly opinion. In view of the data set for this literature survey, there is a lack of ‘raw material’.

Nor is there raw material to answer the question about possible misconceptions regarding sociopsychological impact factors. Various publications were found, however, on ‘disaster myths’, which are misconceptions or faulty assumptions about disasters, crises and attacks. Although these myths are not assumed to be direct impact-increasing or reducing sociopsychological factors, they should nevertheless be taken into account for a better understanding of these factors. We will discuss them here briefly.

First of all there is the ‘mass panic myth’, the idea that disasters or crises always lead to exaggerated and irrational fear, which spreads like an infectious disease and which then leads to rash and hasty flight behaviour. However, mass panic only seems to occur when there are almost no escape options in the face of imminent danger.

A second myth is the ‘riot myth’, the idea that disasters and crises bring out the worst in people, turning crowds into one big looting and rioting ‘monster’. Although looting does occur in the wake of a disaster or crisis, this is the exception rather than the rule.

A third myth is the ‘helplessness myth’, the idea that survivors of a disaster or crisis are too much in a state of shock to do anything and are therefore passive and helpless. However, survivors of a disaster or crisis frequently emerge as first responders who provide assistance in both a physical (first aid) and mental sense (mental support).

This brings us to the answer to the main question: According to the research literature, what factors increase or reduce the sociopsychological impact of disasters, crises and attacks, as defined in the Dutch National Security Strategy? Following a careful selection process, we were left with a list of 22 impact factors. The list was then clustered by theme, giving rise to four categories – namely, sociopsychological impact factors associated with:

⁷⁹ There are, however, new topics, such as the rise of social media, but this has not yet led to groundbreaking new research insights.

- social groups/society
- the government or authorities
- the risk or crisis
- information

The list of impact factors is presented in the table below, together with the category, title, type of impact and definition for each factor.

A possible follow-up study could focus on a closer examination of the empirical evidence for one or more of the impact factors and/or a closer scrutiny of the mechanisms behind the impact factors. This would involve answering the question: Which mechanisms play an active role in the causal chain of impact factors that give rise to social disruption? After all, the goal is to gain a better understanding of sociopsychological impact and social unrest in order to prevent too big an impact on one of the vital interests in the National Security Strategy (i.e. social and political stability), resulting in social disruption. This study has made a contribution to such an understanding.

The list of impact factors

Sociopsychological impact factors associated with <i>social groups/society</i>	
23. (Strong) moral judgements <i>Potentially impact-increasing</i>	Moral judgements (such as outrage, contempt, disgust or resentment) that exist about others (such as other groups in society, the government and/or police), often accompanied by feelings of extreme dissatisfaction, injustice and/or belief in the culpability of others.
24. (Strong) social entities <i>Potentially impact-increasing</i>	Solidarity that develops in contact with others, for example through a shared intense experience, which can have either a positive (supporting one other) or negative (projecting aggression onto others) effect.
25. Contrasts between groups <i>Potentially impact-increasing</i>	Deeply felt and widely supported sharp (social) contrasts between groups, usually accompanied by strong moral feelings such as outrage, disgust or contempt.
26. Confidence in authorities <i>Both impact-increasing and impact-reducing, depending on context</i>	Confidence in the government and its institutions and their ability to cope with problems that have arisen.
27. The degree of exposure/traumas <i>Potentially impact-increasing</i>	The extent to which people are exposed to and/or have actually suffered from a disaster, crisis or attack (or the consequences thereof), for example in the form of injuries, threats to life and/or loss of human life.
28. Overall impact on normal life <i>Potentially impact-increasing</i>	The extent to which the disaster, crisis or attack affects normal daily life, both materially and non-materially.
29. Lack of knowledge and/or understanding of the risk/crisis <i>Potentially impact-increasing</i>	The extent to which there is factual knowledge and/or understanding of a risk or crisis, including possible alternative actions.
30. Responsiveness of society <i>Potentially impact-reducing</i>	The extent to which groups in society are able, whether or not in consultation with the government and its institutions, to formulate a satisfactory response to the crisis.
31. Resilience <i>Potentially impact-reducing</i>	One's (perceived) ability to deal with unexpected and/or uncertain crises.
32. Social capital and social support <i>Potentially impact-reducing</i>	The extent to which people have access to and ultimately receive actual help or support from (social) resources such as family/friends, the neighbourhood, welfare institutions, charitable institutions, social services and emergency services.
Sociopsychological impact factors associated with <i>the government or authorities</i>	
33. (Repeated) false reassurance <i>Potentially impact-increasing</i>	The (repeated) false reassurance of those affected and/or the public when this is inconsistent with the (perceived) seriousness of the situation.
34. Preparation for and/or experience with crises	The extent to which the government or authorities are prepared for and/or have experience with previous crises.

<i>Potentially impact-reducing</i>	
35. Government response <i>Both impact-increasing and impact-reducing, depending on context</i>	The extent to which the government and its institutions manage to formulate a satisfactory response to the crisis.
36. Openness and honesty <i>Potentially impact-reducing</i>	An open and honest approach by the government and its institutions to those who are directly and indirectly affected, the media and the public.
37. Compassion, care and empathy <i>Potentially impact-reducing</i>	Compassion, care and empathy shown by the government and its institutions towards those directly and indirectly affected.
Sociopsychological impact factors associated with the risk or crisis	
38. (Perceived) destructive potential of the risk or crisis <i>Potentially impact-increasing</i>	The (perceived) destructive potential of the risk or crisis.
39. Risks/situations caused by deliberate human acts intended to cause disruption <i>Potentially impact-increasing</i>	The extent to which risks/crises arise from human actions, especially situations where there is an intention to disrupt all or part of society and to instil fear.
Sociopsychological impact factors associated with information	
40. Media frames <i>Both impact-increasing and impact-reducing, depending on context</i>	The way in which disasters, crises or attacks are framed, which can dominate news coverage and eventually lead to 'media hypes' (quick, intensive news waves) and/or 'amplification' (magnification of a particular risk/news event).
41. Human interest <i>Potentially impact-increasing</i>	Personal experiences of victims, surviving relatives, eye witnesses and rescue workers.
42. Aspects that appeal to the imagination and have a high emotional charge <i>Potentially impact-increasing</i>	Aspects that appeal to the imagination and have a high emotional charge, such as the unexpected nature of an event, a magnitude that beggars the imagination, the iconic status of people or buildings involved, newness or unfamiliarity, secrecy or mismanagement and/or lack of effective communication by the authorities.
43. Confidence in the information source <i>Potentially impact-reducing</i>	The level of confidence placed in the information source.
44. Useful, practical information for personal risk management <i>Potentially impact-reducing</i>	The provision of useful, practical information that enables people to do what they have to in order to protect themselves or to recover.

Bijlage I Begeleidingscommissie

Vanuit het WODC is voor dit onderzoek een begeleidingscommissie samengesteld, bestaande uit:

Voorzitter

Prof. Dr. T.T. Postmes	Rijksuniversiteit Groningen

Leden

Drs. T.L. van Mullekom	WODC

Drs. J.A. Odink	Ministerie van Veiligheid en Justitie - NCTV

Dr. M.G. Mennen	Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu

---

Mr. Drs. W. Jong	Nederlands Genootschap van Burgemeesters

Dr. Th. Rinne	Nederlands Instituut voor Forensische Psychiatrie en Psychologie

---

Bijlage II Geselecteerde literatuur

Adams, R. E., Boscarino, J. A., & Galea, S. (2006). Social and psychological resources and health outcomes after the World Trade Center disaster. *Social Science & Medicine*, 62(1), 176-188.

Altheide, D. L. (2007). The mass media and terrorism. *Discourse & Communication*, 1(3), 287-308.

Aoki, E., & Ott, B. L. (2002). The politics of negotiating public tragedy: Media framing of the Matthew Shepard murder. *Rhetoric & Public Affairs*, 5(3), 483-505.

Aldrich, D. P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University of Chicago Press.

Billings, R. S., Milburn, T. W., & Schaalman, M. L.. (1980). A Model of Crisis Perception: A Theoretical and Empirical Analysis. *Administrative Science Quarterly*, 25(2), 300-316.

Bruno, N. (2011). Tweet first, verify later? How real-time information is changing the coverage of worldwide crisis events. *Reuters Institute for the Study of Journalism*, 2010-2011.

Boutellier, H., van Wonderen, R., Bakker, I., & van der Gaag, R. (2012). Contouren van sociale stabiliteit. Een verkenning van een potentieel beleidsconcept.

COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement & Centrum voor Terrorisme en Contraterrorisme (CTC) (2012). Onderzoek naar de maatschappelijke effecten van bestuurlijk optreden bij terreurdreiging en extreem geweld - Bevindingen uit vier casusstudies.

Doka, K. J. (2003). What makes a tragedy public. *Living with grief: Coping with public tragedy*, 1-53.

Drabek, T. E. (2012). *Human system responses to disaster: An inventory of sociological findings*. Springer Science & Business Media.

Drabek, T. E., & McEntire, D. A. (2003). Emergent phenomena and the sociology of disaster: lessons, trends and opportunities from the research literature. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 12(2), 97-112.

Drury, J., Novelli, D., & Stott, C. (2013). Psychological disaster myths in the perception and management of mass emergencies. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(11), 2259-2270.

Drury, J., Novelli, D., & Stott, C. (2013). Representing crowd behaviour in emergency planning guidance: 'mass panic' or collective resilience?. *Resilience*, 1(1), 18-37.

Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). The nature of collective resilience: Survivor reactions to the 2005 London bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27(1), 66-95.

Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). Everyone for themselves? A comparative study of crowd solidarity among emergency survivors. *British Journal of Social Psychology*, 48(3), 487-506.

DSP, Groep BV (2007). *Maatschappelijke onrust: leerzame voorbeelden, historie, literatuur en meer*.

Duijnhoven, H., Boonstra, B., van de Lindt, M., Trijssenaar, I., Kerstholt, J., Wijnmalen, D., Ministerie van Veiligheid & Justitie (2014). Meetmethoden Weerbaarheid.

Durodié, B., & Wessely, S. (2002). Resilience or panic? The public and terrorist attack. *The Lancet*, 360(9349), 1901-1902.

Eysink Smeets, M., Moors, H., Baetens, T., Jacobs, M., Hof, K., & Zandbergen, H. J. (2011). Schaken op verschillende borden: evidence-based strategieën voor communicatie over overlast en verloedering, maatschappelijke onrust, polarisatie en radicalisering.

Gill, D. A., Picou, J. S., & Ritchie, L. A. (2011). The Exxon Valdez and BP oil spills: A comparison of initial social and psychological impacts. *American Behavioral Scientist*, 0002764211408585.

van Ginneken, J. (2012). *Het enthousiasmevirus: hoe gevoelens zich explosief verspreiden nu iedereen online is*. Business Contact.

- Hart, P. T., & COT. (1997). *Crises in het nieuws: samenspel en tegenspel tussen overheid en media*.
 Helsloot, I., & Scholtens, A. (2014). *Superpromoters in risico-en crisiscommunicatie*.
 Hoijtink, L. M., Te Brake, J. H. M., & Dückers, M. L. A. (2011). Veerkracht monitor: Ontwikkeling van een meetinstrument voor psychosociale veerkracht.
- Jacob, B., Mawson, A. R., Payton, M., & Guignard, J. C. (2007). Disaster mythology and fact: Hurricane Katrina and social attachment. *Public health reports (Washington, DC: 1974)*, 123(5), 555-566.
- Joye, S. (2010). De media (de) constructie van rampen. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 38(2), 139.
- Kennisdocument Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties (2014). 'Ongerust over onrust'.
- Leon, G. R. (2004). Overview of the psychosocial impact of disasters. *Prehospital and Disaster Medicine*, 19(01), 4-9.
- Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing met als thema *Maatschappelijke Onrust*. Jaargang 12, nummer 5, 2014. Den Haag: NCTV/Ministerie van Veiligheid en Justitie.
 Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing met als thema *Maatschappelijke Onrust*. Jaargang 10, nummer 5, oktober 2012. Den Haag: NCTV/Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Mawson, A. R. (2005). Understanding mass panic and other collective responses to threat and disaster. *Psychiatry*, 68(2), 95-113.
- Ministerie van Veiligheid en Justitie (maart 2013). *Werken met scenario's, risicobeoordeling en capaciteiten in de Strategie Nationale Veiligheid*, Den Haag: Ministerie van Veiligheid en Justitie.
- Mullen, J., Vladi, N., & Mills, A. (2006). Making sense of the Walkerton Crisis. *Culture and Organization*, 12, 207-220.
- Norris, F. H., Friedman, M. J., Watson, P. J., Byrne, C. M., Diaz, E., & Kaniasty, K. (2002). 60,000 disaster victims speak: Part I. An empirical review of the empirical literature, 1981—2001. *Psychiatry*, 65(3), 207-239.
- Norris, F. H., Friedman, M. J., & Watson, P. J. (2002). 60,000 disaster victims speak: Part II. Summary and implications of the disaster mental health research. *Psychiatry*, 65(3), 240-260.
- Paton, D., & Johnston, D. (2001). Disasters and communities: vulnerability, resilience and preparedness. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 10(4), 270-277.
- Poortinga, W., Bickerstaff, K., Langford, I., Niewöhner, J., & Pidgeon, N. (2004). The British 2001 foot and mouth crisis: a comparative study of public risk perceptions, trust and beliefs about government policy in two communities. *Journal of Risk Research*, 7(1), 73-90.
- Postmes, T., Van Bezouw, M., Täuber, S., & Van de Sande, H. (2013). Stampij en sociale onrust in Nederland? Naar een beter begrip van 21 e eeuws protest en oproer.
- Quarantelli, E. L. (2003). A half century of social science disaster research: Selected major findings and their applicability.
 Quarantelli, E. L. (1994). Looting and antisocial behavior in disasters.
- Renn, O. (2004). Perception of risks. *Toxicology letters*, 149(1), 405-413.
 Renn, O., Jovanovic, A., & Schröter, R. (2011). Social unrest.

Rogers, M. B., Amlôt, R., Rubin, G. J., Wessely, S., & Krieger, K. (2007). Mediating the social and psychological impacts of terrorist attacks: The role of risk perception and risk communication. *International review of psychiatry*, 19(3), 279-288.

Scanlon, J. (2011). Research about the mass media and disaster: Never (well hardly ever) the twain shall meet. *Journalism: Theory and Practice*, 233.

Seeger, M. W. (2006). Best practices in crisis communication: An expert panel process. *Journal of Applied Communication Research*, 34(3), 232-244.

Smith, R. D. (2006). Responding to global infectious disease outbreaks: lessons from SARS on the role of risk perception, communication and management. *Social science & medicine*, 63(12), 3113-3123.

Stewart, C. J., Smith, C. A., & Denton Jr, R. E. (2012). *Persuasion and social movements*. Waveland Press.

Van Stokkem, B., Terpstra, J., & Easton, M. eds. (2011). *Social disorder*. (Cahier Politie studies Jaarlang 2011 Vol. 1 Nr. 18). Maklu.

Vasterman, P. L. (2008). Media en rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 105-110.

Veil, S. R., Buehner, T., & Palenchar, M. J. (2011). A work-in-process literature review: Incorporating social media in risk and crisis communication. *Journal of contingencies and crisis management*, 19(2), 110-122.

Vollmer, H. (2013). *The sociology of disruption, disaster and social change: Punctuated cooperation*. Cambridge University Press.

Weems, C. F., Watts, S. E., Marsee, M. A., Taylor, L. K., Costa, N. M., Cannon, M. F., ... & Pina, A. A. (2007). The psychosocial impact of Hurricane Katrina: Contextual differences in psychological symptoms, social support, and discrimination. *Behaviour research and therapy*, 45(10), 2295-2306.

Weick, K. E. (1988). Enacted sensemaking in crisis situations. *Journal of management studies*, 25(4), 305-317.

Wenger, D. E., Dykes, J. D., Sebok, T. D., & Neff, J. L. (1975). It's a matter of myths: An empirical examination of individual insight into disaster response. *Mass Emergencies*, 1(1), 33-45.

Zakour, M. J., & Gillespie, D. F. (2013). *Community disaster vulnerability. Theory, Research, and Practice*. NY: Springer.

Zakour, M. J. (2007). Social work and disasters. *Disciplines, disasters and emergency management. The convergence and divergence of concepts, issues, and trends from the research literature*, 124-141.

Zakour, M. J. (2000). *Disaster and traumatic stress research and intervention* (Vol. 21). Tulane University.

Zoeteman, B., & Kersten, W. (2009). Mediaberichtgeving over calamiteiten: de magie meester. *Tijdschrift voor veiligheid*, 8(1), 35-47.

Zoeteman, B., Kersten, W., Vos, W., & Ale, B. (2005). Het beheersen door de overheid van maatschappelijke ontwrichting door (buitenlandse) calamiteiten; effectief omgaan met de media en de mogelijke rol van early warning.

Bijlage III Overzicht tussenresultaten

A. Indikking literatuur

Groslijst literatuur inclusief gehanteerde zoekstrategie

Drie relevante wetenschapsvelden zijn als startpunt voor de studie gehanteerd: de *massapsychologie*, de *sociologie van het collectieve gedrag* en de *massacommunicatie*. In elk van deze wetenschapsvelden is eerst gezocht naar impactverhogende en –verlagende factoren op de samenleving in het algemeen en vervolgens in het bijzonder bij rampen, crises en aanslagen (eerst in het Engels vervolgens in het Nederlands, eerst via wetenschappelijke literatuur later ook de meer ‘grijze’).

Gehanteerde zoekstrategie en resultaten n.a.v. literatuurstudie naar sociaalpsychologische impact van rampen, crises en aanslagen op de samenleving

Keywords: mass psychology impact society (eerst breed met meerdere relevante keywords)

- Harris, R. J., & Sanborn, F. W. (2013). *A cognitive psychology of mass communication*. Routledge. (495 maal geciteerd)
- Ball-Rokeach, S. J., & DeFleur, M. L. (1976). A dependency model of mass-media effects. *Communication research*, 3(1), 3-21. (787 maal geciteerd)
- Lewis, M., Haviland-Jones, J. M., & Barrett, L. F. (Eds.). (2010). *Handbook of emotions*. Guilford Press. (1030 maal geciteerd)
- Kornhauser, W. (2013). *Politics of Mass Society* (Vol. 49). Routledge. (2480 maal geciteerd)
- Brown, L. M., Beutler, L. E., Breckenridge, J. N., & Zimbardo, P. G. (2007). *Psychology of terrorism* (pp. 3-12). New York: Oxford University Press. (103 maal geciteerd)
- Mutz, D. C. (1998). *Impersonal influence: How perceptions of mass collectives affect political attitudes*. Cambridge University Press. (623 maal geciteerd)

Keywords: social psychological impact society (dieper inzoomen op sociaalpsychologisch)

- Bar-Tal, D. (2000). *Shared beliefs in a society: Social psychological analysis*. Sage Publications. (495 maal geciteerd)
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51(6), 1173. (53.059 maal geciteerd)
- Triandis, H. C. (1989). The self and social behavior in differing cultural contexts. *Psychological review*, 96(3), 506. (4049 maal geciteerd)
- Gergen, K. J. (1973). Social psychology as history. *Journal of personality and social psychology*, 26(2), 309. (1839 maal geciteerd)
- Van der Kolk, B. A., & McFarlane, A. C. (Eds.). (2012). *Traumatic stress: The effects of overwhelming experience on mind, body, and society*. Guilford Press. (2413 maal geciteerd)
- Mead, G. H. (2009). *Mind, self, and society: From the standpoint of a social behaviorist* (Vol. 1). University of Chicago press. (26219 maal geciteerd)
- Levin, I. P., Schneider, S. L., & Gaeth, G. J. (1998). All frames are not created equal: A typology and critical analysis of framing effects. *Organizational behavior and human decision processes*, 76(2), 149-188. (1366 maal geciteerd)
- Lazarsfeld, P. F., & Merton, R. K. (2000). Mass communication, popular taste and organized social action. *Media Studies*, 18-30. (1109 maal geciteerd)
- Markus, H. R., & Kitayama, S. (1994). A collective fear of the collective: Implications for selves and theories of selves. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 20(5), 568-579. (539 maal geciteerd)
- Bargh, J. A., Chen, M., & Burrows, L. (1996). Automaticity of social behavior: Direct effects of trait construct and stereotype activation on action. *Journal of personality and social psychology*, 71(2), 230. (3676 maal geciteerd)

Keywords: social psychological factors (dieper inzoomen op sociaalpsychologische factoren)

- Slovic, P., Fischhoff, B., Lichtenstein, S., & Roe, F. J. C. (1981, April). Perceived risk: psychological factors and social implications [and discussion]. In *Proceedings of the Royal Society of London A: Mathematical, Physical and Engineering Sciences* (Vol. 376, No. 1764, pp. 17-34). The Royal Society. (320 maal geciteerd)
- Berkowitz, L. (1962). *Aggression: A social psychological analysis*. (1746 maal geciteerd)
- Bock, G. W., Zmud, R. W., Kim, Y. G., & Lee, J. N. (2005). Behavioral intention formation in knowledge sharing: Examining the roles of extrinsic motivators, social-psychological forces, and organizational climate. *MIS quarterly*, 87-111. (2392 maal geciteerd)

Keywords: sociology impact society (breed maar nu met sociology)

- Bankston III, C. L., Barnshaw, J., Bevc, C., Capowich, G. E., Clarke, L., Das, S. K., ... & Wright, D. (2010). *The sociology of Katrina: Perspectives on a modern catastrophe*. D. L. Brunsma, D. Overfelt, & S. J. Picou (Eds.). Rowman & Littlefield Publishers. (107 maal geciteerd)
- Andersen, M., & Taylor, H. (2007). *Sociology: Understanding a Diverse Society, Updated*. Cengage Learning. (251 maal geciteerd)

Keywords: sociological impact society (kleine wijziging maar nog steeds niet veel relevante hits)

- Elster, J. (1989). *The cement of society: A survey of social order*. Cambridge University Press. (2775 maal geciteerd)
- Roberts, R. W. (1992). Determinants of corporate social responsibility disclosure: an application of stakeholder theory. *Accounting, Organizations and Society*, 17(6), 595-612. (1312 maal geciteerd)

Keywords: mass communication impact society (breed maar nu met massa psychologie)

- Lazarsfeld, P. F., & Merton, R. K. (2000). Mass communication, popular taste and organized social action. *Media Studies*, 18-30. (1109 maal geciteerd)
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory of mass communication. *Media psychology*, 3(3), 265-299. (1107 maal geciteerd)
- McQuail, D. (2010). *McQuail's mass communication theory*. Sage publications. (7565 maal geciteerd)
- Schramm, W., & Roberts, D. F. (1971). The process and effects of mass communication. (989 maal geciteerd)
- Castells, M. (2007). Communication, power and counter-power in the network society. *International journal of communication*, 1(1), 29. (1103 maal geciteerd)
- Baran, S., & Davis, D. (2011). *Mass communication theory: Foundations, ferment, and future*. Cengage Learning. (835 maal geciteerd)
- Tyler, T. R., & Cook, F. L. (1984). The mass media and judgments of risk: Distinguishing impact on personal and societal level judgments. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47(4), 693. (351 maal geciteerd)
- Dominick, J. R. (2010). *The dynamics of mass communication: Media in the digital age*. Tata McGraw-Hill Education. (683 maal geciteerd)
- Hjarvard, S. (2008). The mediatization of society. *Nordicom review*, 29(2), 105-134. (502 maal geciteerd)
- Abroms, L. C., & Maibach, E. W. (2008). The effectiveness of mass communication to change public behavior. *Annu. Rev. Public Health*, 29, 219-234. (175 maal geciteerd)
- Mutz, D. C. (1998). *Impersonal influence: How perceptions of mass collectives affect political attitudes*. Cambridge University Press. (623 maal geciteerd)
- Coleman, C. L. (1993). The influence of mass media and interpersonal communication on societal and personal risk judgments. *Communication Research*, 20(4), 611-628. (197 maal geciteerd)
- Perry, D. K. (2001). *Theory and research in mass communication: Contexts and consequences*. Routledge. (122 maal geciteerd)
- Campbell, R., Martin, C. R., & Fabos, B. (2011). *Media and culture: An introduction to mass communication*. Macmillan. (228 maal geciteerd)
- McQuail, D. (1992). *Media performance: Mass communication and the public interest*. Sage. (1038 maal geciteerd)
- Roberts, D. F., & Bachen, C. M. (1981). Mass communication effects. *Annual review of psychology*, 32(1), 307-356. (209 maal geciteerd)
- Berger, A. A. (1995). *Essentials of mass communication theory*. Sage. (138 maal geciteerd)
- Chong, D., & Druckman, J. N. (2007). Framing theory. *Annu. Rev. Polit. Sci.*, 10, 103-126. (1118 maal geciteerd)
- Raboy, M., & Dagenais, B. (Eds.). (1992). *Media, crisis and democracy: Mass communication and the disruption of social order*. London: Sage. (86 maal geciteerd)
- Derzon, J. H., & Lipsey, M. W. (2002). A meta-analysis of the effectiveness of mass-communication for changing substance-use knowledge, attitudes, and behavior. *Mass media and drug prevention: Classic and contemporary theories and research*, 231-258. (96 maal geciteerd)

Intermezzo

Zoeken vanuit vakgebieden levert weinig echt relevants op. Teruggegaan wordt naar de kern van de vraagstelling: 'drivers' (impactverhogende- en impactverlagende factoren) voor de sociaal-psychologische impact (en maatschappelijke onrust) bij rampen, crisis en aanslagen. Vanuit deze keywords (en varianten daarop) wordt gezocht naar wetenschappelijke- en 'minder wetenschappelijke' bewijzen. Daarmee komen zowel grijze- als (meer) wetenschappelijke literatuur aan bod (zowel in het Nederlands als in het Engels). In figuur ziet dat er als volgt uit:

	Wetenschappelijke literatuur	'Grijze' literatuur
Nederlands	A	B
Engels	C	D

Cel A/B: Keywords sociaal-psychologische impact i.c.m. rampen, crisis en aanslagen

- Huirne, R. B. M., Mourits, M. C. M., Tomassen, F. H. M., de Vlieger, J. J., & Vogelzang, T. A. (2002). *MKZ: Verleden, Heden en Toekomst: over de preventie en bestrijding van MKZ* (No. 6.02. 14, p. 183). LEI. (9 maal geciteerd)
- Klijnstra, M. (2009). Omgaan met de psychologische effecten van dreiging. (masterthesis)
- Zeegers, G. H. L. (1954). Enkele aantekeningen betreffende de sociale gevolgen van de Ramp in het ZW van Nederland. *Social Compass*, 2(1), 38-40. (geen citaten)
- Geserick, E. C. (2013). Mediakeuze tijdens een crisis: Getoetst aan de hand van de awareness factoren van het FRIS model. (masterthesis)
- Drogendijk, A. N., & Netten, J. C. (2008). Culturele context en nazorg bij rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 160-166. (geen citaten)
- de Jong, K., & Kleber, R. Acute nood bij grootschalige conflicten. (geen citaten)
- Kersten, P. H. (2002). Ir. E. Heleen van Haften. (stuk over veerkracht in het kader van MKZ) (geen citaten)
- Psychosociaal, H. Uitbouw van een psychosociaal traject voor nazorg bij collectieve urgenties op basis van psychologische triage. (geen citaten)
- Van Der Hulst, R. C., & Janssen, H. J. (2006). *Psychologische Operaties: de theorie van Gedragsbeïnvloeding (Psychological Operations: The Theory of Behavioral Influence)* (No. TN-DV-2006-A211). TNO Defence Security and Safety Soesterberg The Netherlands.

- (geen citaten)
- Bosman, A., Mulder, Y. M., Meijer, A., Du Ry van Beest Holle, M., Kamst, R. A., Conyn-van Spaendonck, M. A. E., ... & Ruijten, M. W. M. M. (2004). Vogelpest Epidemie 2003: Gevolgen voor de volksgezondheid. (10 maal geciteerd)
  - Gersons, B. P. R., Carlier, I. V. E., & Jzermans, C. J. J. M. I. (2000). In de spiegel der emoties'. Onvoorziene langetermijngevolgen van de Bijlmervliegramp. *Maandblad voor de Geestelijke Gezondheid*, 55(10), 876-888. (12 maal geciteerd)
  - Grol, R. F., & Sent, E. M. (2015). De oorzaak van de crisis, dat zijn de anderen. (geen citaten)
  - Kleber, R. J. (2008). Psychopathologie na rampen: algemene karakteristieken en kritische kanttekeningen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 117-123. (3 maal geciteerd)
  - Woudenberg, F., & Gezondheidszorg, S. A. (2003). Communicatie bij incidenten: ramp of zegen. *Tijdschrift voor veiligheid & veiligheidszorg*, 2, 3-15. (3 maal geciteerd)
  - Kleber, R. J. (1996). Het begrip posttraumatische stress-stoornis in cross-cultureel perspectief. *Medische Antropologie*, 8(1), 27-43. (4 maal geciteerd)
  - Velden, P., Loon, P. V., IJzermans, J., & Kleber, R. J. (2006). Psychosociale zorg direct na een ramp. *De Psycholoog*, 658-663. (5 maal geciteerd)
  - IJzermans, C. J., Dirkwager, A. J. E., Cohen-Bendahan, C. C. C., & ten Veen, P. M. H. (2006). Gevolgen van de vuurwerkramp Enschede voor de gezondheid: eindrapport van de monitoring in de huisartspraktijken. (1 maal geciteerd)
  - Donker, G., van der Velden, P., Kerssens, J., & Yzermans, J. (2009). Sporadisch huisartsbezoek na een ramp: een probleem? *Huisarts en wetenschap*, 52(2), 69-73. (1 maal geciteerd)
  - Dirkwager, A. J. (2008). Risico-en beschermende factoren voor psychosociale gezondheidsproblemen na rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 131-137. (1 maal geciteerd)
  - van der Velden, P. (2013). Problemen groter dan gedacht. (1 maal geciteerd)
  - van der Velden, P. G., & van Middendorp, H. (2008). Rampen en calamiteiten. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 101-104. (1 maal geciteerd)
  - van der Velden, P. G. (2008). Gebruik van de GGZ na rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 153-159. (1 maal geciteerd)
  - Drogendijk, A. N., van der Velden, P., Boeije, H. R., Gersons, B. P. R., & Kleber, R. J. (2005). "De ramp heeft ons leven verwoest": de psychosociale weerslag van de vuurwerkramp Enschede op Turkse getroffen. *Medische Antropologie*, 17(2), 217-232. (2 maal geciteerd)
  - Rooze, M. W., de Roos, C. J. A. M., & de Ruyter, A. M. (2008). Psychosociale opvang na een ramp van kinderen met lichamelijk letsel. (geen citaten)
  - Lagro-Janssen, T. (november 2008). *Huisarts en Wetenschap*, Rampen en de gezondheid van vrouwen. (geen citaten)
  - Akkermans, A. J. (2007). Meer aandacht voor emotionele dimensie komt herstel van het slachtoffer ten goede. Afwikkelingsproces zo gefocust op financiële compensatie dat herstel niet de prioriteit krijgt die het toekomst. (geen citaten)
  - Boer, J. D. (2000). Polarisatie van de reacties op een milieu-incident in de woonomgeving. (geen citaten)
  - van Bokhoven, I., & Grievink, L. (2008). Vragenlijsten voor algemene en psychosociale gezondheid voor gezondheidsonderzoek na rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 167-175. (geen citaten)
  - Velden, P.G. van der & Kleber, R.J. (1996). Rapport De ramp met de Achille Lauro t.b.v. het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport. (geen citaten)
  - Nyklicek, I., de Vries, J., & Kirschbaum, C. (1998). Watersnood. *Tijdschrift voor Psychiatrie*, 40(5), 277. (geen citaten)
  - Schie, E. V. (2008). De Betekenis van Risicoperceptie en Risicodruk bij het definiëren van Informatiebehoefte. (masterthesis)
  - van der Velden, P. G., & van Loon, P. Naar een brede visie op psychosociale interventies na schokkende gebeurtenissen. (geen citaten)
  - De Hollander, A. E. M., & Hanemaaijer, A. H. (2003). Nuchter omgaan met risico's. (15 maal geciteerd)
  - van der Velden, P., van Loon, P., Uzermans, J., & Kleber, R. (2006). Psychosociale zorg direct na een ramp. *Psychooloog-Amsterdam*, 41(12), 658. (geen citaten)
  - Grievink, L., Mulder, Y. M., & Smilde-van den Doel, D. A. (2006). Gezondheidsonderzoek na rampen: een inventarisatie van wensen en verwachtingen. (geen citaten)
  - Beernink, M. K. (2006). *Support in Volendam: de Kracht Van de Gemeenschap Na Een Ramp*. Bohn Stafleu van Loghum. (geen citaten)
  - Vasterman, P. L. (2008). Media en rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 105-110. (4 citaten)
  - de Vries, M., van Loey, N., & Janssen, M. (2004). Herstellen na de brand. *Kind & Adolescent Praktijk*, 3(4), 31-36. (geen citaten)
  - Jonge, I. (2014). Wie is verantwoordelijk, de overheid of ik? De invloed van gepercipieerde verantwoordelijkheid en andere variabelen op informatiezoek- en zelfredzaam gedrag. (masterthesis)
  - Giel, R. (1991). Hoe erg was Chernobyl?; de psychosociale gevolgen van het reactorongeluk. *Nederlands Tijdschrift Geneeskunde*, 135(25), 1137. (1 maal geciteerd)
  - Akkermans, A. J. (2015). 'En, heeft u al een claim ingediend voor schadevergoeding?'. (geen citaten)
  - Visee, H. (2009). *Taskforce management overstromingen, deelrapport nafase*. Task force Management Overstromingen (TMO). (geen citaten)
  - Dietz, A. J. (2009). Ingenieursland Nederland kan nog heel wat leren van andere delta's: interview met Ton Dietz n.a.v. de conferentie "People and the sea". *Nieuwsbrief Duurzame Aarde*. (geen citaten)

- Dorn, T., ten Veen, P. M. H., & IJzermans, C. J. (2007). Gevolgen van de Nieuwjaarsbrand in Volendam voor de gezondheid. (geen citaten)
- Kleber, R. Psychotrauma en posttraumatische stressstoornis zijn tegenwoordig populaire begrippen in de psychologie. Het denken in termen van stoornis overheerst daarbij. Moderne onderzoeken en theoretische inzichten laten echter zien dat deze veronderstelling niet terecht is. Het herstelvermogen van mensen na schokkende gebeurtenissen (geweld, oorlog, rampen, verlies) wordt nogal onderschat. (geen citaten)
- De Soir, E. L. Het CRASH-model voor psychosociale interventie bij calamiteiten en rampen. (geen citaten)
- Yzermans, J., Donker, G., Kerssens, J., Dirkwager, A., Soeteman, R., & ten Veen, P. (2006). Gezondheidsproblemen voor en na de vuurwerkramp. *Huisarts en wetenschap*, 49(6), 420-426. (geen citaten)
- de Boer, B. (2013). De (on) mogelijkheden van wetenschappelijk onderzoek naar rampen. (bachelorscriptie)
- Franssen, E. A. M., Ruijten, M. W. M. M., Verra, W. J. E., & IJzermans, C. J. (2006). Handreiking gezondheidsonderzoek na rampen. (1 maal geciteerd)
- Christel, E., Dijk, F., Sman-De Beer, J. H. T., & Peter, G. Zorggebruik na schietincident in Alphen aan den Rijn: Gezondheid van getroffen en niet-getroffen omwonenden 1 jaar na dato. (geen citaten)
- AIVD (2012) Onderzoek naar de maatschappelijke effecten van bestuurlijk optreden bij terreurdreiging en extreem geweld. (geen citaten)
- Roelofs, K. (2012). *Hersenen op de vlucht: het angstige brein in actie*. (geen citaten)
- Bomkamp, M. E. (2008). Trauma's, sociale steun en copingstijl als voorspellers van posttraumatische stress. (geen citaten)
- van Ginneken, J. (2012). *Het enthousiasmevirus*. Business Contact. (geen citaten)
- Brazil, I., Hagenaars, M., Ly, V., Kwaks, N., Jellema, S., Vries, M., ... & Roelofs, K. (2013). *De rol van freeze-fight-flightreacties bij plegers en slachtoffers van gewelddadige aanslagen*. Radboud Universiteit Nijmegen-Faculteit der sociale wetenschappen. (geen citaten)
- Bos, J. G. H., van Es, A. M. D., & Vasterman, P. (2011). *Copycat*. COT Instituut voor Veiligheids- en Crisismanagement. (geen citaten)
- Te Brake, H., Van der Post, M., & De Ruijter, A. (2008). Veerkracht. Van concept naar praktijk. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 7, 54-68. (2 maal geciteerd)
- Bakker, E. (2012). *Naar meer weerbaarheid en veerkracht in contraterrorismebeleid*. Universiteit Leiden. (geen citaten)
- van Essen, S. T., Hirzalla, B. F. (2011) Angstpolitiek in Nederland. (masterthesis)
- Hoogerwerf, A. (1996). *Geweld in Nederland*. Uitgeverij Van Gorcum. (21 maal geciteerd)
- Hoijtink, L., te Brake, H., & Dückers, M. (2011). veerkracht monitor. *Ontwikkeling van een meetinstrument voor psychosociale veerkracht. Amsterdam: Impact*. (3 maal geciteerd)
- Ale, B. J. M., Berghuijs, J. D., de Wijk, R., Vasterman, P. L. M., Dykstra, E. H., van der Doorn, S. G. J., ... & Frerks, G. Veiligheidszorg en terrorismebestrijding: kansen voor veranderingen. (geen citaten)

Cel A/B: Keywords maatschappelijke onrust i.e.m. rampen, crisis en aanslagen

- Bron, R., & Zannoni, M. (2010). De burgemeester in crisistijd. *Justitiële Verkenningen*, 36(3), 99. (2 maal geciteerd)
- DSP, Groep BV, 2007. *Maatschappelijke onrust: leerzame voorbeelden, historie, literatuur en meer*. (1 maal geciteerd)
- Johannink, R. H., Gorissen, I., & van As, N. K. (2013). *Sociale media: factor van invloed op onrustsituaties?*. Politie & Wetenschap. (2 maal geciteerd)
- Hajer, M. (2006). Naar een nieuwe dramaturgie van veiligheid. *Leven in de risicosamenleving*, 90, 34. (9 maal geciteerd)
- Kennisdocument Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2014). Ongerust over onrust. (geen citaten)
- Vraagstukken, S. Rellen in Nederland hebben feestelijk tintje, nog wel. (geen citaten)
- Richardus, J. H. (2009). Infectieziekten en GHOR: een schoen die past?. *TSG*, 87(7), 287-288. (geen citaten)
- Helsloot, I., & Scholten, A. (2015). Angsthazen en dappere dodo's. (geen citaten)
- van den Berg, A. (2011). Crisis gemanaged: een onderzoek naar de invloed van een discontinuë verandering in de zin van een crisis of incident op de leiderschapsstijl van de burgemeester. (masterthesis)
- Pelders, E. (2009). Urgentie is meetbaar. *Real Estate Magazine*, 28(67), 48. (geen citaten)
- Schouwenaar, A. J. (2009). Crisiscommunicatie op niveau Een case-study naar crisiscommunicatie binnen het openbaar bestuur. (masterthesis)
- voor Veiligheid, O. (2012). Brand bij Chemie-Pack te Moerdijk. *Den Haag: Onderzoekraad voor Veiligheid*. (2 maal geciteerd)
- Otten, M. H. P., & Team, C. O. (2001). *Bossche avonden: onderzoek naar het optreden van bestuur, justitie en politie tijdens de ongeregelde herten in 's-Hertogenbosch (16-18 december 2000)* (Vol. 8). Kluwer. (geen citaten)
- Noord-Holland, P. (2006). *Bestuurlijke aandachtspunten bij rampen veroorzaakt door terroristische acties*. Provincie Noord-Holland. (2 maal geciteerd)
- Janssen, J. H. M. (2005). Wonderstof of sluipmoordenaar. De perceptie van het asbestgevaar als spiegel van de tijd 1930-1990. *Gewina/TGGNWT*, 28(1), 38-53. (geen citaten)
- van Dijk, B., & Beunders, H. Communicatie met de burger: waakzaam en dienstbaar?

- (geen citaten)
- Smit, B. J. (2006). Veiligheid ten aanzien van overstromingsrisico's; weerstand versus veerkracht. (scriptie)
  - Postmes, T., van Bezouw, M., Täuber, S., & van de Sande, H. Stampij en sociale onrust in Nederland? (geen citaten)
  - Bakermans, S. Hoe de IGZ betekenis heeft gegeven aan de Klebsiella-crisis. (scriptie)
  - Dkhissi, N. (2013). Paniek?! Ik krijg een ernstige gewelds-of zedendelinquent in mijn gemeente-Een onderzoek naar het optreden van gemeenten om morele panieken te voorkomen: een case study. (masterthesis)
  - Prins, R., Cachet, L., van der Linde, C., Tudjman, T., & Bekkers, V. (2012). Nationale wetten versus lokale besluiten: Een spanningsveld voor burgemeesters. (1 maal geciteerd)
  - Verhagen-Timmers, M., & van den Dungen, A. (2013). Ach, het zijn allemaal emoties. (geen citaten)
  - Jochoms, T., & Bruinsma, M. Een rel als stress-test in positionering: de noodzaak van blijvende verbinding voor de politie. *Social Disorder*, 179. (geen citaten)
  - Kalkhoven, L., & Broen, L. (2011). De beeldspraak van Geert Wilders, een Tsunami over Nederland?. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 39(4), 5. (4 maal geciteerd)
  - Gouda, G. Onderzoek naar polarisatie. (geen citaten)
  - Boutellier, H., van Wonderen, R., Bakker, I., & van der Gaag, R. (2012) Contouren van sociale stabiliteit. (geen citaten)
  - Zoeteman, B. C., Kersten, I. W., & Vos, W. F. (2005) Het beheersen door de overheid van maatschappelijke ontwrichting door (buitenlandse) calamiteiten. (geen citaten)
  - Zijlstra, R. A. (2012). Een duivels dilemma. (geen citaten)
  - Ministerie van Binnenlandse Zaken (2015) Balanceren met risico's en verantwoordelijkheden. (geen citaten)
  - Breivik, A. Radicalisering: in het spoor van root-causes en kleinschaligheid. (geen citaten)
  - Breeman, G., Timmermans, A., & Dalfsen, F. V. (2011). *Politiek van de aandacht voor het Nederlandse veiligheidsbeleid*. Wageningen Universiteit. (2 maal geciteerd)
  - Minnaard, L. (2013). 'Pas op, ze komen...'-De uitvergroting van een publiek doemscenario in Elvis Peeters' roman De ontelbaren. *Nederlandse Letterkunde*, 18(1), 59-77. (1 maal geciteerd)
  - TNO (2014). *Vraaggestuurd programma 2011-2014 Voortgangsrapportage 2013 Thema XI Maatschappelijke Veiligheid*. (geen citaten)
  - Helsloot, I. (2013). Disproportionele investeringen in psychosociale veiligheid. Veiligheid als voortvloeiende van het welvaartspeil. (geen citaten)
  - Moors, H., & Witte, R. (2011). Voorbij het incident Naar een cultuurhistorische benadering van lokale spanningen. *B. van Stokkom et al.(red.), Social disorder. Cahiers Politiestudies*, 18, 35-52. (1 maal geciteerd)
  - Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2015) Bestuurlijke handreiking. Omgaan met de risico-regelreflex in de jeugdzorg. (geen citaten)
  - van der Putten, F. P., Meijnders, M., & Rood, J. (2015). Afschrikking als veiligheidsconcept tegen niet-traditionele dreigingen. (geen citaten)
  - Korsten, A. F. A. (2005) Boren in de maatschappelijke onderstroom. (geen citaten)
  - Nanna, A. G., & van Dam, T. P. J. (2008). Publiekelijk rouwen zonder zorgen, een paradox. De samenhang tussen algemene onvrede en sociale leefsituatie op publieke rouw. (masterthesis)
  - De Haan, W. (2007). Morele paniek of cultureel trauma? Over de betekenis en de gevolgen van de moord op Theo van Gogh. *Tijdschrift voor criminologie*, 50(3), 2. (5 maal geciteerd)
  - Bos, J. G. H., van Es, A. M. D., & Vasterman, P. (2011). *Cry Wolf*. COT. (geen citaten)

Cel A/B: Keywords maatschappelijke ontwrichting i.e.m. rampen, crisis en aanslagen

- Zoeteman, B. C., Kersten, I. W., & van de Voort, L. (2007). Media-aandacht bij calamiteiten voorspellen. (geen citaten)
- Frerks, G. E., & Dücker, M. L. A. (2011). Internationale lessen over de organisatie van de nafaase bij rampen. *Magazine nationale veiligheid en crisisbeheersing*, 9(2), 34-36. (geen citaten)
- Muller, E. R. (2009). *Crisis: studies over crisis en crisisbeheersing*. Kluwer. (4 maal geciteerd)
- Ballin, E. H., & Degas, E. Veiligheid als deel van het geheel. (geen citaten)
- Ale, B. J. M. (2003). *Risico's en veiligheid: een historische schets*. TU Delft. (12 maal geciteerd)
- voor Mobiliteitsbeleid, K. Risico's van het verkeer en vervoer: de beleving van de burger. (geen citaten)
- Ten Brinke, Wilfried (2014) Maatschappelijke ontwrichting door overstromingen in europees perspectief. (geen citaten)
- Cyber, D. (2012). Nationale veiligheid en crisisbeheersing (geen citaten)
- Duijnhoven, H., Boonstra, B., van de Lindt, M., Trijssenaar, I., Kerstholt, J., Wijnmalen, D. (2014). Meetmethoden Weerbaarheid. (geen citaten)
- Brom, D. (1995). De psychosociale gevolgen van terreur. *De Psycholoog*, 30(4), 166-172. (1 maal geciteerd)

Cel A/B: Keywords maatschappelijke impact i.c.m. rampen, crisis en aanslagen

- Muller, E. (2013) Maatschappelijke impact van crises en rampen. (geen citaten)
- Nys, K. (2011). Crisis en maatschappelijke kwetsbaarheid: het perspectief van gezinnen. *New York Times*, 20, 09. (geen citaten)
- Treurniet, W., Blankers, I., & Goddijn, B. (2015). Plannen die het verschil maken. *Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing*, 1, 13, 16-17. (geen citaten)
- Anonymus, A. (2012). *Meerlaagsveiligheid nuchter bekeken*. Expertise Netwerk Waterkeringen (ENW). (geen citaten)
- Joye, S. (2010). De media (de) constructie van rampen. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 38(2), 139. (7 maal geciteerd)
- van Bergeijk, P. (2014). De economische betekenis van nationale veiligheidsrisico's. *Tijdschrift voor Veiligheid*, 13(2), 35-51. (geen citaten)
- IJzermans, J. O. R. I. S. (2013). *De huisarts als ankerpunt: huisartsenzorg is een onmisbare basis voor zorg en onderzoek na rampen*. (geen citaten)
- Bartels, G. (2013). Issues en maatschappelijke problemen. (geen citaten)

Cel A/B: Keywords collectieve stress i.c.m. rampen, crisis en aanslagen

- Hart, P. T., & Team, C. O. (1997). *Crises in het nieuws: samenspel en tegenspel tussen overheid en media* (No. 1). Kluwer. (geen citaten)
- Helsloot, I., & Scholtens, A. (2014). *Superpromoters in risico-en crisiscommunicatie*. Amsterdam: Boom/Lemma. (geen citaten)
- Blok, D. C. (2012). Sociale media: De sleutel tot succesvolle crisiscommunicatie? "Een onderzoek naar de rol van medium- en zenderkenmerken bij de beoordeling van een crisiscommunicatie bericht". (masterthesis)
- de Jong, K., & Kleber, R. (2012) Acute nood bij grootschalige conflicten. (geen citaten)
- Veenhoven, R. (2012). Veiligheid en geluk in landen. (1 maal geciteerd)
- van Oudenhoven, J. P. (2009). Polarisatie in debat, convergentie in de samenleving. *Polarisatie*, 216. (geen citaten)
- Eysink Smeets, M., Moors, H., Baetens, T., Jacobs, M., Hof, K., & Zandbergen, H. J. (2011). *Schaken op verschillende borden*. IVA Beleidsonderzoek en Advies. (geen citaten)

Cel C/D: keywords social psychological impact i.c.m. crisis, disaster, terrorist attacks (NB deels overlappend met eerdere brede search)

- Quarantelli, E. L., & Dynes, R. R. (1977). Response to social crisis and disaster. *Annual review of sociology*, 23-49. (414 maal geciteerd)
- Latané, B. (1981). The psychology of social impact. *American psychologist*, 36(4), 343. (1799 maal geciteerd)
- Hobfoll, S. E. (2002). Social and psychological resources and adaptation. *Review of general psychology*, 6(4), 307. (1198 maal geciteerd)
- Cohen, S., & Wills, T. A. (1985). Stress, social support, and the buffering hypothesis. *Psychological bulletin*, 98(2), 310. (10184 maal geciteerd)
- Kramer, R. M., & Tyler, T. R. (Eds.). (1995). *Trust in organizations: Frontiers of theory and research*. Sage Publications. (2141 maal geciteerd)
- Fredrickson, B. L., Tugade, M. M., Waugh, C. E., & Larkin, G. R. (2003). What good are positive emotions in crisis? A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2001. *Journal of personality and social psychology*, 84(2), 365. (1268 maal geciteerd)
- Houts, P. S., & Cleary, P. D. (1988). *Three Mile Island crisis: psychological, social, and economic impacts on the surrounding population*. Penn State Press. (58 maal geciteerd)
- Weick, K. E. (1988). *Enacted sensemaking in crisis situations* (p. 306). National Emergency Training Center. (1197 maal geciteerd)
- Norris, F. H. (1992). Epidemiology of trauma: frequency and impact of different potentially traumatic events on different demographic groups. *Journal of consulting and clinical psychology*, 60(3), 409. (1448 maal geciteerd)
- Freedy, J. R., Shaw, D. L., Jarrell, M. P., & Masters, C. R. (1992). Towards an understanding of the psychological impact of natural disasters: An application of the conservation resources stress model. *Journal of Traumatic Stress*, 5(3), 441-454. (294 maal geciteerd)
- Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. *American psychologist*, 38(11), 1161. (2895 maal geciteerd)
- Boin, A., & Paul't Hart. (2003). Public leadership in times of crisis: mission impossible?. *Public Administration Review*, 544-553. (305 maal geciteerd)
- Lerbinger, O. (2012). *The crisis manager*. Routledge. (554 maal geciteerd)
- Tyler, T. R., & DeGoey, P. (1995). Collective restraint in social dilemmas: Procedural justice and social identification effects on support for authorities. *Journal of personality and social psychology*, 69(3), 482. (474 maal geciteerd)
- Stokols, D., Misra, S., Runnerstrom, M. G., & Hipp, J. A. (2009). Psychology in an age of ecological crisis: from personal angst to collective action. *American Psychologist*, 64(3), 181. (82 maal geciteerd)
- Timothy Coombs, W., & Holladay, S. J. (2006). Unpacking the halo effect: reputation and crisis management. *Journal of Communication Management*, 10(2), 123-137. (159 maal geciteerd)
- Billings, R. S., Milburn, T. W., & Schaalmann, M. L. (1980). A model of crisis perception: A theoretical and empirical analysis. *Administrative Science Quarterly*, 300-316. (460 maal geciteerd)
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American journal of community psychology*, 41(1-2), 127-150.

- (1083 maal geciteerd)
- Bates, F. L., Fogleman, C. W., Parenton, V. J., Pittman, R. H., & Tracy, G. S. (1963). The social and psychological consequences of a natural disaster: A longitudinal study of Hurricane Audrey. (131 maal geciteerd)
  - Bartone, P. T., Ursano, R. J., Wright, K. M., & Ingraham, L. H. (1989). The impact of a military air disaster on the health of assistance workers: A prospective study. *The Journal of nervous and mental disease*, 177(6), 317-328. (596 maal geciteerd)
  - Norris, F. H., Friedman, M. J., & Watson, P. J. (2002). 60,000 disaster victims speak: Part II. Summary and implications of the disaster mental health research. *Psychiatry*, 65(3), 240-260. (665 maal geciteerd)
  - Kaniasty, K., & Norris, F. H. (1993). A test of the social support deterioration model in the context of natural disaster. *Journal of personality and social psychology*, 64(3), 395. (395 maal geciteerd)
  - Bonanno, G. A., Galea, S., Bucciarelli, A., & Vlahov, D. (2007). What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of consulting and clinical psychology*, 75(5), 671. (511 maal geciteerd)
  - Kinston, W., & Rosser, R. (1974). Disaster: Effects on mental and physical state. *Journal of Psychosomatic Research*, 18(6), 437-456. (275 maal geciteerd)
  - Cook, J. D., & Bickman, L. (1990). Social support and psychological symptomatology following a natural disaster. *Journal of Traumatic Stress*, 3(4), 541-556. (133 maal geciteerd)
  - Udwin, O., Boyle, S., Yule, W., Bolton, D., & O'Ryan, D. (2000). Risk Factors for Long-term Psychological Effects of a Disaster Experienced in Adolescence: Predictors of Post Traumatic Stress Disorder. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 41(8), 969-979. (198 maal geciteerd)
  - Rubonis, A. V., & Bickman, L. (1991). Psychological impairment in the wake of disaster: The disaster-psycho pathology relationship. *Psychological bulletin*, 109(3), 384. (527 maal geciteerd)
  - Brewin, C. R., Andrews, B., & Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of consulting and clinical psychology*, 68(5), 748. (3070 maal geciteerd)
  - Green, B. L., Grace, M. C., Vary, M. G., Kramer, T. L., Gleser, G. C., & Leonard, A. C. (1994). Children of disaster in the second decade: A 17-year follow-up of Buffalo Creek survivors. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 33(1), 71-79. (246 maal geciteerd)
  - Weems, C. F., Watts, S. E., Marsee, M. A., Taylor, L. K., Costa, N. M., Cannon, M. F., ... & Pina, A. A. (2007). The psychosocial impact of Hurricane Katrina: Contextual differences in psychological symptoms, social support, and discrimination. *Behaviour research and therapy*, 45(10), 2295-2306. (107 maal geciteerd)
  - Phifer, J. F. (1990). Psychological distress and somatic symptoms after natural disaster: differential vulnerability among older adults. *Psychology and aging*, 5(3), 412. (193 maal geciteerd)
  - Paton, D., & Johnston, D. (2001). Disasters and communities: vulnerability, resilience and preparedness. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 10(4), 270-277. (362 maal geciteerd)
  - Palinkas, L., Downs, M., Petterson, J., & Russell, J. (1993). Social, cultural, and psychological impacts of the Exxon Valdez oil spill. *Human Organization*, 52(1), 1-13. (155 maal geciteerd)
  - Shore, J. H., Tatum, E. L., & Vollmer, W. M. (1986). Evaluation of mental effects of disaster, Mount St. Helens eruption. *American Journal of Public Health*, 76(Suppl), 76-83. (110 maal geciteerd)
  - Murphy, S. A. (1988). Mediating effects of intrapersonal and social support on mental health 1 and 3 years after a natural disaster. *Journal of Traumatic Stress*, 1(2), 155-172. (63 maal geciteerd)
  - Riad, J. K., & Norris, F. H. (1996). The influence of relocation on the environmental, social, and psychological stress experienced by disaster victims. *Environment and Behavior*, 28(2), 163-182. (79 maal geciteerd)
  - Hobfoll, S. E. (2001). The influence of culture, community, and the nested-self in the stress process: Advancing conservation of resources theory. *Applied Psychology*, 50(3), 337-421. (1506 maal geciteerd)
  - Adams, R. E., Boscarino, J. A., & Galea, S. (2006). Social and psychological resources and health outcomes after the World Trade Center disaster. *Social Science & Medicine*, 62(1), 176-188. (83 maal geciteerd)
  - McMillen, J. C., Smith, E. M., & Fisher, R. H. (1997). Perceived benefit and mental health after three types of disaster. *Journal of consulting and clinical psychology*, 65(5), 733. (362 maal geciteerd)
  - Neria, Y., Nandi, A., & Galea, S. (2008). Post-traumatic stress disorder following disasters: a systematic review. *Psychological medicine*, 38(04), 467-480. (402 maal geciteerd)
  - Paton, D. (2003). Disaster preparedness: a social-cognitive perspective. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 12(3), 210-216. (202 maal geciteerd)
  - Salzer, M. S., & Bickman, L. (1999). The short-and long-term psychological impact of disasters: Implications for mental health interventions and policy. *Response to disaster: Psychosocial, community, and ecological approaches*, 63-82. (45 maal geciteerd)
  - Norris, F. H., Perilla, J. L., Riad, J. K., Kaniasty, K., & Lavizzo, E. A. (1999). Stability and change in stress, resources, and psychological distress following natural disaster: Findings from Hurricane Andrew. *Anxiety, Stress & Coping*, 12(4), 363-396. (191 maal geciteerd)
  - Ursano, R. J., McCaughey, B. G., Fullerton, C. S., & Raphael, B. (1995). *Individual and community responses to trauma and disaster: The structure of human chaos*. Cambridge University Press. (251 maal geciteerd)
  - Kreps, G. A. (1984). Sociological inquiry and disaster research. *Annual review of sociology*, 309-330. (280 maal geciteerd)
  - Adams, P. R., & Adams, G. R. (1984). Mount Saint Helens's ashfall: Evidence for a disaster stress reaction. *American*

- Psychologist*, 39(3), 252.
(164 maal geciteerd)
- Elliott, J. R., & Pais, J. (2006). Race, class, and Hurricane Katrina: Social differences in human responses to disaster. *Social Science Research*, 35(2), 295-321.
(336 maal geciteerd)
  - Bolin, R. (1985). Disaster characteristics and psychosocial impacts. *Disasters and mental health: Selected contemporary perspectives*, 3-28.
(107 maal geciteerd)
  - Morrow, B. H. (1999). Identifying and mapping community vulnerability. *Disasters*, 23(1), 1-18.
(652 maal geciteerd)
  - Carr, V. J., Lewin, T. J., Webster, R. A., Hazell, P. L., Kenardy, J. A., & Carter, G. L. (1995). Psychosocial sequelae of the 1989 Newcastle earthquake: I. Community disaster experiences and psychological morbidity 6 months post-disaster. *Psychological medicine*, 25(03), 539-555.
(147 maal geciteerd)
  - Smith, B. W., & Freedy, J. R. (2000). Psychosocial resource loss as a mediator of the effects of flood exposure on psychological distress and physical symptoms. *Journal of Traumatic Stress*, 13(2), 349-357.
(103 maal geciteerd)
  - Maguire, B., & Hagan, P. (2007). Disasters and communities: understanding social resilience.
(113 maal geciteerd)
  - Norris, F. H., & Elrod, C. L. (2006). Psychosocial consequences of disaster. *Methods for disaster mental health research*, 20-42.
(146 maal geciteerd)
  - Adams, R. E., & Boscarino, J. A. (2006). Predictors of PTSD and delayed PTSD after disaster: The impact of exposure and psychosocial resources. *The Journal of nervous and mental disease*, 194(7), 485.
(167 maal geciteerd)
  - Galea, S., Ahern, J., Resnick, H., Kilpatrick, D., Bucuvalas, M., Gold, J., & Vlahov, D. (2002). Psychological sequelae of the September 11 terrorist attacks in New York City. *New England Journal of Medicine*, 346(13), 982-987.
(1501 maal geciteerd)
  - Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M. N., ... & Berry, S. H. (2001). A national survey of stress reactions after the September 11, 2001, terrorist attacks. *New England Journal of Medicine*, 345(20), 1507-1512.
(1349 maal geciteerd)
  - Foa, E. B., Cahill, S. P., Boscarino, J. A., Hobfoll, S. E., Lahad, M., McNally, R. J., & Solomon, Z. (2005). Social, psychological, and psychiatric interventions following terrorist attacks: Recommendations for practice and research. *Neuropsychopharmacology*, 30(10), 1806-1817.
(75 maal geciteerd)
  - Perry, R. W., & Lindell, M. K. (2003). Understanding citizen response to disasters with implications for terrorism. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 11(2), 49-60.
(138 maal geciteerd)
  - Adams, R. E., Boscarino, J. A., & Galea, S. (2006). Social and psychological resources and health outcomes after the World Trade Center disaster. *Social Science & Medicine*, 62(1), 176-188.
(84 maal geciteerd)
  - Rogers, M. B., Amlôt, R., Rubin, G. J., Wessely, S., & Krieger, K. (2007). Mediating the social and psychological impacts of terrorist attacks: The role of risk perception and risk communication. *International review of psychiatry*, 19(3), 279-288.
(58 maal geciteerd)
  - Chen, H., Chung, H., Chen, T., Fang, L., & Chen, J. P. (2003). Brief Report: The emotional distress in a community after the terrorist attack on the World Trade Center. *Community Mental Health Journal*, 39(2), 157-165.
(66 maal geciteerd)
  - Bleich, A., Gelkopf, M., & Solomon, Z. (2003). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a nationally representative sample in Israel. *Jama*, 290(5), 612-620.
(470 maal geciteerd)
  - Neria, Y., DiGrande, L., & Adams, B. G. (2011). Posttraumatic stress disorder following the September 11, 2001, terrorist attacks: a review of the literature among highly exposed populations. *American Psychologist*, 66(6), 429.
(58 maal geciteerd)
  - Marshall, R. D., Bryant, R. A., Amsel, L., Suh, E. J., Cook, J. M., & Neria, Y. (2007). The psychology of ongoing threat: relative risk appraisal, the September 11 attacks, and terrorism-related fears. *American Psychologist*, 62(4), 304.
(140 maal geciteerd)
  - Galea, S., Nandi, A., & Vlahov, D. (2005). The epidemiology of post-traumatic stress disorder after disasters. *Epidemiologic reviews*, 27(1), 78-91.
(596 maal geciteerd)
  - Boscarino, J. A., Adams, R. E., Figley, C. R., Galea, S., & Foa, E. B. (2006). Fear of terrorism and preparedness in New York City 2 years after the attacks: implications for disaster planning and research. *Journal of public health management and practice: JPHMP*, 12(6), 505.
(46 maal geciteerd)
  - Mawson, A. R. (2005). Understanding mass panic and other collective responses to threat and disaster. *Psychiatry*, 68(2), 95-113.
(178 maal geciteerd)
  - Ahern, J., & Galea, S. (2006). Social context and depression after a disaster: the role of income inequality. *Journal of Epidemiology and Community Health*, 60(9), 766-770.
(60 maal geciteerd)
  - Hobfoll, S. E., Hall, B. J., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J., & Palmieri, P. A. (2007). Refining our understanding of traumatic growth in the face of terrorism: Moving from meaning cognitions to doing what is meaningful. *Applied Psychology*, 56(3), 345-366.
(203 maal geciteerd)
  - Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. *Social cognition*, 7(2), 113-136. (1217 maal geciteerd)
  - Ursano, R. J., Fullerton, C. S., & Norwood, A. E. (2003). *Terrorism and disaster: Individual and community mental health interventions*. Cambridge University Press.
(72 maal geciteerd)
  - Palmieri, P. A., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J., & Hobfoll, S. E. (2008). The psychological impact of the Israel-Hezbollah War on Jews and Arabs in Israel: The impact of risk and resilience factors. *Social Science & Medicine*, 67(8), 1208-1216.
(58 maal geciteerd)
  - Leon, G. R. (2004). Overview of the psychosocial impact of disasters. *Prehospital and Disaster Medicine*, 19(01), 4-9.
(60 maal geciteerd)

- Silver, R. C., Holman, E. A., McIntosh, D. N., Poulin, M., & Gil-Rivas, V. (2002). Nationwide longitudinal study of psychological responses to September 11. *Jama*, 288(10), 1235-1244. (994 maal geciteerd)
- Fullerton, C. S., Ursano, R. J., Norwood, A. E., & Holloway, H. H. (2003). Trauma, terrorism, and disaster. *Terrorism and disaster: Individual and community mental health interventions*, 1-21. (62 maal geciteerd)
- Kessler, R. C., Galea, S., Jones, R. T., & Parker, H. A. (2006). Mental illness and suicidality after Hurricane Katrina. *Bulletin of the World Health Organization*, 84(12), 930-939. (227 maal geciteerd)
- Hall, M. J., Ng, A., Ursano, R. J., Holloway, H., Fullerton, C., & Casper, J. (2004). Psychological impact of the animal-human bond in disaster preparedness and response. *Journal of Psychiatric Practice*, 10(6), 368-374. (44 maal geciteerd)
- Glass, T. A., & Schoch-Spana, M. (2002). Bioterrorism and the people: how to vaccinate a city against panic. *Clinical Infectious Diseases*, 34(2), 217-223. (229 maal geciteerd)
- Hobfoll, S. E., Watson, P., Bell, C. C., Bryant, R. A., Brymer, M. J., Friedman, M. J., ... & Ursano, R. J. (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: empirical evidence. *Psychiatry*, 70(4), 283-315. (510 maal geciteerd)
- Huddy, L., Feldman, S., Capelos, T., & Provost, C. (2002). The consequences of terrorism: Disentangling the effects of personal and national threat. *Political Psychology*, 23(3), 485-509. (222 maal geciteerd)
- McEntire, D. A. (2005). Why vulnerability matters: Exploring the merit of an inclusive disaster reduction concept. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 14(2), 206-222. (120 maal geciteerd)
- Gray, M. J., Maguen, S., & Litz, B. T. (2004). Acute psychological impact of disaster and large-scale trauma: limitations of traditional interventions and future practice recommendations. *Prehospital and disaster medicine*, 19(01), 64-72. (71 maal geciteerd)

Cel C/D: keywords social unrest i.c.m. crisis, disaster, terrorist attacks

- Renn, O., Jovanovic, A., & Schröter, R. (2011). Social unrest. (14 maal geciteerd)
- Klein, A. (2012). Policing as a causal factor—a fresh view on riots and social unrest. *Safer communities*, 11(1), 17-23. (8 maal geciteerd)
- Kreps, G. A. (1998). Disaster as systemic event and social catalyst. *What is a Disaster*, 31-55. (83 maal geciteerd)
- Aldrich, D. P. (2012). *Building resilience: Social capital in post-disaster recovery*. University of Chicago Press. (225 maal geciteerd)
- Kroll-Smith, J. S., & Couch, S. R. (2015). *The real disaster is above ground: A mine fire and social conflict*. University Press of Kentucky. (175 maal geciteerd)
- Drury, A. C., & Olson, R. S. (1998). Disasters and political unrest: An empirical investigation. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 6(3), 153-161. (99 maal geciteerd)
- Williams, S. (2008). Rethinking the nature of disaster: from failed instruments of learning to a post-social understanding. *Social Forces*, 87(2), 1115-1138. (27 maal geciteerd)
- Alexander, D. (2006). Globalization of disaster: Trends, problems and dilemmas. *Journal of International Affairs-Columbia University*, 59(2), 1. (89 maal geciteerd)
- Hoopes, J. (2002). Managing a riot: Chester Barnard and social unrest. *Management Decision*, 40(10), 1013-1023. (3 maal geciteerd)
- Nardulli, P. F., Peyton, B., & Bajjalieh, J. (2015). Climate Change and Civil Unrest The Impact of Rapid-onset Disasters. *Journal of Conflict Resolution*, 59(2), 310-335. (3 maal geciteerd)
- Kuznar, L. A. (2007). Rationality wars and the war on terror: Explaining terrorism and social unrest. *American Anthropologist*, 318-329. (24 maal geciteerd)
- Smelser, N. J. (2009). *The Faces of Terrorism: Social and Psychological Dimensions: Social and Psychological Dimensions*. Princeton University Press. (81 maal geciteerd)
- Husband, C., & Alam, Y. (2011). *Social cohesion and counter-terrorism: A policy contradiction?*. Policy Press. (45 maal geciteerd)
- McCauley, C. (2004). Psychological issues in understanding terrorism and the response to terrorism. *Psychology of terrorism: Coping with the continuing threat, condensed edition*, 33-65 (204 maal geciteerd)
- Smelser, N. J., & Mitchell, F. (Eds.). (2002). *Terrorism:: Perspectives from the Behavioral and Social Sciences*. National Academies Press. (32 maal geciteerd)
- Della Porta, D. (2008). Research on social movements and political violence. *Qualitative sociology*, 31(3), 221-230. (53 maal geciteerd)
- Lowrey, W., Evans, W., Gower, K. K., Robinson, J. A., Ginter, P. M., McCormick, L. C., & Abdolrasulnia, M. (2007). Effective media communication of disasters: pressing problems and recommendations. *BMC Public Health*, 7(1), 97. (64 maal geciteerd)
- Noy, S. (2004). Minimizing casualties in biological and chemical threats (war and terrorism): the importance of information to the public in a prevention program. *Prehospital and disaster medicine*, 19(01), 29-36. (12 maal geciteerd)
- Stewart, C. J., Smith, C. A., & Denton Jr, R. E. (2012). *Persuasion and social movements*. Waveland Press. (346 maal geciteerd)

Cel C/D: keywords social disruption i.c.m. crisis, disaster, terrorist attacks

- Raboy, M., & Dagenais, B. (Eds.). (1992). *Media, crisis and democracy: Mass communication and the disruption of social order*. London: Sage. (87 maal geciteerd)
- Lowrey, W. (2004). Media dependency during a large-scale social disruption: The case of September 11. *Mass Communication & Society*, 7(3), 339-357. (64 maal geciteerd)
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2011). Digital media and the personalization of collective action: Social technology and the organization of protests against the global economic crisis. *Information, Communication & Society*, 14(6), 770-799.

- (145 maal geciteerd)
- Nigg, J. M. (1995). Disaster recovery as a social process. (62 maal geciteerd)
  - Chang, S. E., & Shinozuka, M. (2004). Measuring improvements in the disaster resilience of communities. *Earthquake Spectra*, 20(3), 739-755. (160 maal geciteerd)
  - Gordon, R. (2004). The social system as site of disaster impact and resource for recovery. (47 maal geciteerd)
  - Oliver-Smith, A. (1999). *What is a disaster? Anthropological perspectives on a persistent question* (pp. 18-34). New York: Routledge. (108 maal geciteerd)
  - Gill, D. A., & Picou, J. S. (1998). Technological disaster and chronic community stress. *Society & natural resources*, 11(8), 795-815. (92 maal geciteerd)
  - Britton, N. R. (1986). Developing an understanding of disaster. *Journal of Sociology*, 22(2), 254-271. (69 maal geciteerd)
  - Ritchie, L. A., & Gill, D. A. (2007). Social capital theory as an integrating theoretical framework in technological disaster research. *Sociological Spectrum*, 27(1), 103-129. (53 maal geciteerd)
  - Solomon, S. D., Smith, E. M., Robins, N., & Fischbach, R. L. (1987). Social Involvement as a Mediator of Disaster-Induced Stress1. *Journal of Applied Social Psychology*, 17(12), 1092-1112. (127 maal geciteerd)
  - Vollmer, H. (2013). *The sociology of disruption, disaster and social change: Punctuated cooperation*. Cambridge University Press. (11 maal geciteerd)
  - Tierney, K. J. (2001). Strength of a city: A disaster research perspective on the World Trade Center attack. (38 maal geciteerd)
  - Picou, J. S. (2000). The "talking circle" as sociological practice: Cultural transformation of chronic disaster impacts. *Sociological Practice*, 2(2), 77-97. (50 maal geciteerd)
  - Tierney, K., Bevc, C., & Kuligowski, E. (2006). Metaphors matter: Disaster myths, media frames, and their consequences in Hurricane Katrina. *The annals of the American academy of political and social science*, 604(1), 57-81. (304 maal geciteerd)
  - Kumagai, Y., Carroll, M. S., & Cohn, P. (2004). Coping with interface wildfire as a human event: lessons from the disaster/hazards literature. *Journal of Forestry*, 102(6), 28-32. (47 maal geciteerd)
  - Tierney, K. J. (2007). From the margins to the mainstream? Disaster research at the crossroads. *Annu. Rev. Sociol.*, 33, 503-525. (180 maal geciteerd)
  - Bruneau, M., Chang, S. E., Eguchi, R. T., Lee, G. C., O'Rourke, T. D., Reinhorn, A. M., ... & von Winterfeldt, D. (2003). A framework to quantitatively assess and enhance the seismic resilience of communities. *Earthquake spectra*, 19(4), 733-752. (789 maal geciteerd)
  - Gill, D. A. (2007). Secondary trauma or secondary disaster? Insights from Hurricane Katrina. *Sociological Spectrum*, 27(6), 613-632. (42 maal geciteerd)
  - Fritz, C. (1957). II: Disasters Compared in Six American Communities. *Human Organization*, 16(2), 6-9. (67 maal geciteerd)
  - Rose, A. (2004). Defining and measuring economic resilience to disasters. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 13(4), 307-314. (302 maal geciteerd)
  - Foster, H. D. (1976). Assessing disaster magnitude: A social science approach. *The Professional Geographer*, 28(3), 241-247. (35 maal geciteerd)
  - Zakour, M. J. (1997). Disaster research in social work. *Journal of Social Service Research*, 22(1-2), 7-25. (59 maal geciteerd)
  - Lindell, M. K., Tierney, K. J., & Perry, R. W. (2001). *Facing the Unexpected:: Disaster Preparedness and Response in the United States*. Joseph Henry Press. (853 maal geciteerd)
  - Cox, R. S., & Perry, K. M. E. (2011). Like a fish out of water: Reconsidering disaster recovery and the role of place and social capital in community disaster resilience. *American journal of community psychology*, 48(3-4), 395-411. (57 maal geciteerd)
  - Zakour, M. J., & Harrell, E. B. (2004). Access to disaster services: Social work interventions for vulnerable populations. *Journal of Social Service Research*, 30(2), 27-54. (63 maal geciteerd)
  - Kreps, G. A., & Bosworth, S. L. (1993). Disaster, organizing, and role enactment: A structural approach. *American Journal of Sociology*, 428-463. (70 maal geciteerd)
  - Lindsay, J. R. (2003). The determinants of disaster vulnerability: Achieving sustainable mitigation through population health. *Natural Hazards*, 28(2-3), 291-304. (41 maal geciteerd)
  - Paton, D. (2006). Disaster resilience: building capacity to co-exist with natural hazards and their consequences. *Disaster resilience: An integrated approach*, 3-10. (58 maal geciteerd)
  - Phiifer, J. F. (1990). Psychological distress and somatic symptoms after natural disaster: differential vulnerability among older adults. *Psychology and aging*, 5(3), 412. (193 maal geciteerd)
  - Gill, D. A., Picou, J. S., & Ritchie, L. A. (2011). The Exxon Valdez and BP oil spills: A comparison of initial social and psychological impacts*. *American Behavioral Scientist*, 0002764211408585. (54 maal geciteerd)
  - Dodds, S., & Nuehring, E. (1997). A primer for social work research on disaster. *Journal of Social Service Research*, 22(1-2), 27-56 (34 maal geciteerd)
  - Bell, B. D. (1978). Disaster impact and response: Overcoming the thousand natural shocks. *The Gerontologist*, 18(6), 531-540. (69 maal geciteerd)
  - Bankston III, C. L., Barnshaw, J., Bevc, C., Capowich, G. E., Clarke, L., Das, S. K., ... & Wright, D. (2010). *The sociology*

of Katrina: Perspectives on a modern catastrophe. D. L. Brunson, D. Overfelt, & S. J. Picou (Eds.). Rowman & Littlefield Publishers.

(107 maal geciteerd)

- Sugimoto, A., Nomura, S., Tsubokura, M., Matsumura, T., Muto, K., Sato, M., & Gilmour, S. (2013). The relationship between media consumption and health-related anxieties after the Fukushima Daiichi nuclear disaster. *PLoS one*, 8(8), e65331.
(15 maal geciteerd)
- Moyo, O., & Moldovan, V. (2008). Lessons for social workers: Hurricane Katrina as a social disaster. *Social Development Issues*, 30(1), 1-12.
(12 maal geciteerd)
- Bogard, W. C. (1988). Bringing Social Theory to Hazards Research Conditions and Consequences of the Mitigation of Environmental Hazards. *Sociological Perspectives*, 31(2), 147-168.
(75 maal geciteerd)
- Sapirstein, G. (2006). Social resilience: the forgotten dimension of disaster risk reduction. *Jamba: Journal Of Disaster Risk Studies: Dimensions Of Vulnerability*, 1(1), 54-63.
(22 maal geciteerd)
- Dynes, R. R. (1969). *Organized Behavior in Disaster. Analysis and Conceptualization* (No. DRC-Monograph Ser-3). Ohio State University Columbus – Disaster Research Center.
(21 maal geciteerd)
- Dynes, R. R. (2002). *The importance of social capital in disaster response*. Newark, DE: University of Delaware, Disaster Research Center.
(74 maal geciteerd)
- Tierney, K. J. (2003). Conceptualizing and measuring organizational and community resilience: Lessons from the emergency response following the September 11, 2001 attack on the World Trade Center.
(57 maal geciteerd)
- Dynes, R. R. (1993). Disaster reduction: The importance of adequate assumptions about social organization. *Sociological Spectrum*, 13(1), 175-192.
(62 maal geciteerd)
- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American psychologist*, 59(1), 20.
(3094 maal geciteerd)
- Wray, R. J., Kreuter, M. W., Jacobsen, H., Clements, B., & Evans, R. G. (2004). Theoretical perspectives on public communication preparedness for terrorist attacks. *Family & community health*, 27(3), 232-241.
(47 maal geciteerd)
- Lemyre, L., Clément, M., Corneil, W., Craig, L., Boutette, P., Tyshenko, M., ... & Krewski, D. (2005). A psychosocial risk assessment and management framework to enhance response to CBRN terrorism threats and attacks. *Biosecurity and bioterrorism: biodefense strategy, practice, and science*, 3(4), 316-330.
(35 maal geciteerd)
- Vespignani, A. (2010). Complex networks: The fragility of interdependency. *Nature*, 464(7291), 984-985.
(198 maal geciteerd)
- Sarewitz, D., Pielke, R., & Keykhah, M. (2003). Vulnerability and risk: some thoughts from a political and policy perspective. *Risk analysis*, 23(4), 805-810.
(194 maal geciteerd)
- Webb, G. R. (2002). Sociology, disasters, and terrorism: Understanding threats of the new millennium. *Sociological Focus*, 35(1), 87-95.
(30 maal geciteerd)

Cel C/D: keywords social impact i.e.m. crisis, disaster, terrorist attacks

- Marples, D. R. (1988). The social impact of the Chernobyl disaster.
(85 maal geciteerd)
- Gao, H., Barbier, G., & Goolsby, R. (2011). Harnessing the crowdsourcing power of social media for disaster relief. *IEEE Intelligent Systems*, (3), 10-14. (220 maal geciteerd)
- Lindell, M. K., & Prater, C. S. (2003). Assessing community impacts of natural disasters. *Natural hazards review*, 4(4), 176-185.
(271 maal geciteerd)
- Barton, A. H. (1969). *Communities in disaster: A sociological analysis of collective stress situations* (Vol. 721). Garden City, NY: Doubleday.
(576 maal geciteerd)
- Paton, D. (2006). Disaster resilience: integrating individual, community, institutional and environmental perspectives. *Disaster resilience: An integrated approach*, 320.
(97 maal geciteerd)
- Murphy, S. A., Norbeck, J. S., Weinert, C., Cardea, J. M., & Lenz, E. R. (1987). Self-efficacy and social support mediators of stress on mental health following a natural disaster. *Western Journal of Nursing Research*, 9(1), 58-86.
(71 maal geciteerd)
- Huang, C. M., Chan, E., & Hyder, A. A. (2010). Web 2.0 and internet social networking: A new tool for disaster management?-lessons from taiwan. *BMC medical informatics and decision making*, 10(1), 57.
(64 maal geciteerd)
- Mileti, D. S., Drabek, T. E., & Haas, J. E. (1975). *Human systems in extreme environments: A sociological perspective* (Vol. 21). Institute of Behavioral Science, University of Colorado.
(301 maal geciteerd)
- Cottrell, A., & King, D. (2010). Social assessment as a complementary tool to hazard risk assessment and disaster planning. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 2010, 1-10.
(7 maal geciteerd)
- Nakagawa, Y., & Shaw, R. (2004). Social capital: A missing link to disaster recovery. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 22(1), 5-34.
(284 maal geciteerd)
- Mathbor, G. M. (2007). Enhancement of community preparedness for natural disasters the role of social work in building social capital for sustainable disaster relief and management. *International Social Work*, 50(3), 357-369.
(119 maal geciteerd)
- Laska, S., & Morrow, B. H. (2006). Social vulnerabilities and Hurricane Katrina: an unnatural disaster in New Orleans. *Marine technology society journal*, 40(4), 16-26.
(106 maal geciteerd)
- Cutter, S. L., & Emrich, C. T. (2006). Moral hazard, social catastrophe: The changing face of vulnerability along the hurricane coasts. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 604(1), 102-112.
(212 maal geciteerd)
- Quarantelli, E. L. (1999). Disaster related social behavior: summary of 50 years of research findings.

- (33 maal geciteerd)
- Dumont, M., Yzerbyt, V., Wigboldus, D., & Gordijn, E. H. (2003). Social categorization and fear reactions to the September 11th terrorist attacks. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29(12), 1509-1520. (138 maal geciteerd)
  - Morgan, G. S., Wisneski, D. C., & Skitka, L. J. (2011). The expulsion from Disneyland: The social psychological impact of 9/11. *American Psychologist*, 66(6), 447. (37 maal geciteerd)
  - Kimhi, S., & Shamai, M. (2004). Community resilience and the impact of stress: Adult response to Israel's withdrawal from Lebanon. *Journal of Community Psychology*, 32(4), 439-451. (98 maal geciteerd)
  - Shamai, M., & Ron, P. (2008). Helping direct and indirect victims of national terror: Experiences of Israeli social workers. *Qualitative Health Research*. (40 maal geciteerd)
  - Grieger, T. A., Fullerton, C. S., & Ursano, R. J. (2003). Posttraumatic stress disorder, alcohol use, and perceived safety after the terrorist attack on the Pentagon. *Psychiatric Services*, 54(10), 1380-1382. (126 maal geciteerd)
  - Fischer, P., Greitemeyer, T., Kastenmüller, A., Frey, D., & Oßwald, S. (2007). Terror salience and punishment: Does terror salience induce threat to social order?. *Journal of Experimental Social Psychology*, 43(6), 964-971. (45 maal geciteerd)
  - Rothe, D., & Muzzatti, S. L. (2004). Enemies everywhere: Terrorism, moral panic, and US civil society. *Critical Criminology*, 12(3), 327-350. (80 maal geciteerd)
  - Peek, L. A., & Sutton, J. N. (2003). An exploratory comparison of disasters, riots and terrorist acts. *Disasters*, 27(4), 319-335. (40 maal geciteerd)
  - Vlahov, D., Galea, S., Resnick, H., Ahern, J., Boscarino, J. A., Bucuvalas, M., ... & Kilpatrick, D. (2002). Increased use of cigarettes, alcohol, and marijuana among Manhattan, New York, residents after the September 11th terrorist attacks. *American Journal of Epidemiology*, 155(11), 988-996. (434 maal geciteerd)
  - Echebarria-Echabe, A., & Fernández-Guede, E. (2006). Effects of terrorism on attitudes and ideological orientation. *European Journal of Social Psychology*, 36(2), 259-265. (135 maal geciteerd)
  - Coaffee, J., & Rogers, P. (2008). Rebordering the city for new security challenges: from counter-terrorism to community resilience. *Space and Polity*, 12(1), 101-118. (68 maal geciteerd)
  - Dynes, R. R. (2002). Finding order in disorder: Continuities in the 9/11 response. (61 maal geciteerd)
  - Cutter, S. (2006). The geography of social vulnerability: Race, class, and catastrophe. *Understanding Katrina: Perspectives from the social sciences*, 120-122. (117 maal geciteerd)
  - Cutter, S. (2006). The geography of social vulnerability: Race, class, and catastrophe. *Understanding Katrina: Perspectives from the social sciences*, 120-122. (117 maal geciteerd)
  - Webb, G. R. (2002). Sociology, disasters, and terrorism: Understanding threats of the new millennium. *Sociological Focus*, 35(1), 87-95. (30 maal geciteerd)

Cel C/D: keywords collective stress i.e.m. crisis, disaster, terrorist attacks

- Stone, R. A., & Levine, A. G. (1985). Reactions to collective stress: Correlates of active citizen participation at Love Canal. *Journal of Prevention & Intervention in the Community*, 4(1-2), 153-177. (Geciteerd 60)
- Gill, D. A., & Picou, J. S. (1991). The social psychological impacts of a technological accident: Collective stress and perceived health risks. *Journal of Hazardous Materials*, 27(1), 77-89. (Geciteerd 30)
- Hart, P. T. (1993). Symbols, rituals and power: The lost dimensions of crisis management. *Journal of contingencies and crisis management*, 1(1), 36-50. (Geciteerd 147)
- Smith, D. (2005). Through a glass darkly-a response to Stallings'" Disaster, Crisis, Collective Stress, and Mass Deprivation" (Vol. 2, pp. 292-307). Xlibris Press. (Geciteerd 6)
- Dynes, R. R., & Tierney, K. J. (Eds.). (1994). Disasters, collective behavior, and social organization (p. 130). Newark, DE: University of Delaware Press. (Geciteerd 121)
- Hallman, W. K., & Wandersman, A. (1992). Attribution of responsibility and individual and collective coping with environmental threats. *Journal of Social Issues*, 48(4), 101-118. (Geciteerd 93)
- Boin, A. (2005). The politics of crisis management: Public leadership under pressure. Cambridge University Press. (Geciteerd 431)
- Boin, A., & McConnell, A. (2007). Preparing for critical infrastructure breakdowns: the limits of crisis management and the need for resilience. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 15(1), 50-59. (Geciteerd 246)
- Boin, A., Hart, P., & McConnell, A. (2009). Crisis exploitation: political and policy impacts of framing contests. *Journal of European Public Policy*, 16(1), 81-106. (Geciteerd 166)
- Adams, P. R., & Adams, G. R. (1984). Mount Saint Helens's ashfall: Evidence for a disaster stress reaction. *American Psychologist*, 39(3), 252. (Geciteerd 164)
- Warheit, G. J. (1985). A proposition al paradigm for estimating the impact of disasters on mental health. (Geciteerd 30)
- Poulin, M. J., Silver, R. C., Gil-Rivas, V., Holman, E. A., & McIntosh, D. N. (2009). Finding social benefits after a collective trauma: Perceiving societal changes and well-being following 9/11. *Journal of traumatic stress*, 22(2), 81-90. (Geciteerd 32)
- Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M. N., ... & Berry, S.
- Brecher, M., & Wilkenfeld, J. (1997). A study of crisis. University of Michigan Press. (Geciteerd 572)
- Drury, J. (2012). 11 Collective resilience in mass emergencies and disasters. The social cure: Identity, health and well-being, 195. (Geciteerd 20)
- Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). The nature of collective resilience: Survivor reactions to the 2005 London bombings. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 27(1), 66-95.

- (Geciteerd 73)
- Fong, E., & Chang, L. Y. (2011). Community under stress: Trust, reciprocity, and community collective efficacy during SARS outbreak. *Journal of community health*, 36(5), 797-8.
(Geciteerd 4)
  - Pearson, C. M., & Clair, J. A. (1998). Reframing crisis management. *Academy of management review*, 23(1), 59-76.
(Geciteerd 1122)
  - Picou, J. S., Marshall, B. K., & Gill, D. A. (2004). Disaster, litigation, and the corrosive community. *Social forces*, 82(4), 1493-1522.
(Geciteerd 153)
  - Updegraff, J. A., Silver, R. C., & Holman, E. A. (2008). Searching for and finding meaning in collective trauma: results from a national longitudinal study of the 9/11 terrorist attacks. *Journal of personality and social psychology*, 95(3), 709.
(Geciteerd 124)
  - Quarantelli, E. L. (1987). Disaster studies: An analysis of the social historical factors affecting the development of research in the area.
(103 maal geciteerd)
  - Drabek, T. E., & McEntire, D. A. (2003). Emergent phenomena and the sociology of disaster: lessons, trends and opportunities from the research literature. *Disaster Prevention and Management: An International Journal*, 12(2), 97-112.
(237 maal geciteerd)
  - Gortner, E. M., & Pennebaker, J. W. (2003). The archival anatomy of a disaster: Media coverage and community-wide health effects of the Texas A&M bonfire tragedy. *Journal of Social and Clinical Psychology*, 22(5), 580-603.
(72 maal geciteerd)
  - McFarlane, A. C., & Norris, F. H. (2006). Definitions and concepts in disaster research. *Methods for disaster mental health research*, 3-19.
(58 maal geciteerd)
  - Eränen, L., & Liebkind, K. (1993). Coping with Disaster. In *International handbook of traumatic stress syndromes* (pp. 957-964). Springer US.
(67 maal geciteerd)
  - Sprang, G. (1999). Post-Disaster Stress Following the Oklahoma City Bombing An Examination of Three Community Groups. *Journal of Interpersonal Violence*, 14(2), 169-183.
(73 maal geciteerd)
  - Luszczynska, A., Benight, C. C., & Cieslak, R. (2009). Self-efficacy and health-related outcomes of collective trauma: A systematic review. *European Psychologist*, 14(1), 51-62.
(90 maal geciteerd)
  - Kaniasty, K., & Norris, F. (1999). The experience of disaster: Individuals and communities sharing trauma. *Response to disaster: Psychosocial, community, and ecological approaches*, 25-61.
(89 maal geciteerd)
  - Shklovski, I., Palen, L., & Sutton, J. (2008, November). Finding community through information and communication technology in disaster response. In *Proceedings of the 2008 ACM conference on Computer supported cooperative work* (pp. 127-136). ACM.
(163 maal geciteerd)
  - Rochford, E. B., & Blocker, T. J. (1991). Coping with "Natural" Hazards as Stressors The Predictors of Activism in a Flood Disaster. *Environment and Behavior*, 23(2), 171-194.
(45 maal geciteerd)
  - Cook, J. D., & Bickman, L. (1990). Social support and psychological symptomatology following a natural disaster. *Journal of Traumatic Stress*, 3(4), 541-556.
(133 maal geciteerd)
  - Benight, C. C., Ironson, G., Klebe, K., Carver, C. S., Wynings, C., Burnett, K., ... & Schneiderman, N. (1999). Conservation of resources and coping self-efficacy predicting distress following a natural disaster: A causal model analysis where the environment meets the mind. *Anxiety, stress and coping*, 12(2), 107-126.
(142 maal geciteerd)
  - Bardo, J. W. (1978). Organizational response to disaster: A typology of adaptation and change. *Mass Emergencies*, 3(2-3), 87-104.
(33 maal geciteerd)
  - Edwards, M. L. K. (1998, March). An interdisciplinary perspective on disasters and stress: The promise of an ecological framework. In *Sociological Forum* (Vol. 13, No. 1, pp. 115-132). Kluwer Academic Publishers-Plenum Publishers.
(55 maal geciteerd)
  - Perry, R. W., & Lindell, M. K. (1978). The psychological consequences of natural disaster: A review of research on American communities. *Mass Emergencies*, 3(2-3), 105-115.
(104 maal geciteerd)
  - Wright, K. M., Ursano, R. J., Bartone, P. T., & Ingraham, L. H. (1990). The shared experience of catastrophe: an expanded classification of the disaster community. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60(1), 35.
(76 maal geciteerd)
  - Drabek, T. E. (2012). *Human system responses to disaster: An inventory of sociological findings*. Springer Science & Business Media.
(1066 maal geciteerd)
  - Vitaliano, P. P., Maiuro, R. D., Bolton, P. A., & Armsden, G. C. (1987). A psychoepidemiologic approach to the study of disaster. *Journal of Community Psychology*, 15(2), 99-122.
(38 maal geciteerd)
  - Picou, J. S. (2009). Disaster recovery as translational applied sociology: Transforming chronic community distress. *Humboldt Journal of Social Relations*, 123-157.
(24 maal geciteerd)
  - Lang, K., & Lang, G. (1964). Collective responses to the threat of disaster. *The Threat of Impending Disaster: Contributions to the Psychology of Stress* (Cambridge, MA: MIT Press, 1964), 58.
(25 maal geciteerd)
  - Chamlee-Wright, E., & Storr, V. H. (2011). Social capital as collective narratives and post-disaster community recovery. *The Sociological Review*, 59(2), 266-282.
(48 maal geciteerd)
  - Zakour, M. J. (2000). *Disaster and traumatic stress research and intervention* (Vol. 21). Tulane University.
(4 maal geciteerd)
  - Quarantelli, E. L. (2003). A half century of social science disaster research: Selected major findings and their applicability.
(22 maal geciteerd)
  - McFarlane, A. C., & Norris, F. H. (2006). Definitions and concepts in disaster research. *Methods for disaster mental health research*, 3-19.
(58 maal geciteerd)
  - Kapucu, N. (2006). Public-nonprofit partnerships for collective action in dynamic contexts of emergencies. *Public*

Administration, 84(1), 205-220.

(115 maal geciteerd)

- Durodié, B., & Wessely, S. (2002). Resilience or panic? The public and terrorist attack. *The Lancet*, 360(9349), 1901-1902. (68 maal geciteerd)
- Bligh, M. C., Kohles, J. C., & Meindl, J. R. (2004). Charisma under crisis: Presidential leadership, rhetoric, and media responses before and after the September 11th terrorist attacks. *The Leadership Quarterly*, 15(2), 211-239. (233 maal geciteerd)
- Galea, S., Ahern, J., Tracy, M., Hubbard, A., Cerda, M., Goldmann, E., & Vlahov, D. (2008). Longitudinal determinants of posttraumatic stress in a population-based cohort study. *Epidemiology*, 19(1), 47-54. (57 maal geciteerd)
- Spilerman, S., & Stecklov, G. (2009). Societal responses to terrorist attacks. *Annual Review of Sociology*, 35, 167-189. (31 maal geciteerd)
- Laor, N., Wolmer, L., Alon, M., Siev, J., Samuel, E., & Toren, P. (2006). Risk and protective factors mediating psychological symptoms and ideological commitment of adolescents facing continuous terrorism. *The Journal of nervous and mental disease*, 194(4), 279-286. (47 maal geciteerd)
- Kaniasty, K., & Norris, F. H. (2004). Social support in the aftermath of disasters, catastrophes, and acts of terrorism: Altruistic, overwhelmed, uncertain, antagonistic, and patriotic communities. *Bioterrorism: Psychological and public health interventions*, 3, 200-229. (88 maal geciteerd)
- Doka, K. J. (2003). What makes a tragedy Public?. *Living with grief: Coping with public tragedy*, 1-53. (18 maal geciteerd)
- Valverde, C. V. (2005). Stress reactions of the general population after the terrorist attacks of S11, 2001 (USA) and M11, 2004 (Madrid, Spain): Myths and realities. *Ann Clin Health Psychol*, 1, 9-25. (19 maal geciteerd)
- Ai, A. L., Evans-Campbell, T., Santangelo, L. K., & Cascio, T. (2006). The traumatic impact of the September 11, 2001, terrorist attacks and the potential protection of optimism. *Journal of Interpersonal Violence*, 21(5), 689-700. (44 maal geciteerd)
- Boin, A., & Smith, D. (2006). Terrorism and critical infrastructures: Implications for public-private crisis management. *Public Money and Management*, 26(5), 295-304. (29 maal geciteerd)
- Vázquez, C., & Pérez-Sales, P. (2007). Planning needs and services after collective trauma: should we look for the symptoms of PTSD?. *Intervention*, 5(1), 27-40. (10 maal geciteerd)
- Oh, O., Kwon, K. H., & Rao, H. R. (2010, December). An Exploration of Social Media in Extreme Events: Rumor Theory and Twitter during the Haiti Earthquake 2010. In *ICIS* (p. 231). (43 maal geciteerd)
- Altheide, D. L. (2006). Terrorism and the Politics of Fear. *Cultural Studies ↔ Critical Methodologies*, 6(4), 415-439. (399 maal geciteerd)
- Holman, E. A., & Silver, R. C. (2011). Health status and health care utilization following collective trauma: A 3-year national study of the 9/11 terrorist attacks in the United States. *Social Science & Medicine*, 73(4), 483-490. (5 maal geciteerd)
- Wessely, S. (2005). Victimhood and resilience. *New England Journal of Medicine*, 353(6), 548-550. (55 maal geciteerd)
- Bar-Tal, D., Halperin, E., & De Rivera, J. (2007). Collective emotions in conflict situations: Societal implications. *Journal of Social Issues*, 63(2), 441-460. (176 maal geciteerd)
- Matthieu, M. M., & Ivanoff, A. (2006). Using stress, appraisal, and coping theories in clinical practice: assessments of coping strategies after disasters. *Brief Treatment and Crisis Intervention*, 6(4), 337. (40 maal geciteerd)
- Paton, D., & Violanti, J. M. (2007). Terrorism stress risk assessment and management. *Psychology of terrorism*, 225-246. (22 maal geciteerd)
- Butler, L., Morland, L., & Leskin, G. (2007). Psychological resilience in the face of terrorism. *Psychology of terrorism*, 400-417. (42 maal geciteerd)
- Johnson, R. J., Canetti, D., Palmieri, P. A., Galea, S., Varley, J., & Hobfoll, S. E. (2009). A prospective study of risk and resilience factors associated with posttraumatic stress symptoms and depression symptoms among Jews and Arabs exposed to repeated acts of terrorism in Israel. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 1(4), 291. (23 maal geciteerd)
- Drabek, T. E. (2005). Sociology, disasters and emergency management: History, contributions, and future agenda. *Disciplines, Disasters and Emergency Management: The Convergence of Concepts Issues and Trends From the Research Literature*. (21 maal geciteerd)
- Gelkopf, M., Berger, R., Bleich, A., & Silver, R. C. (2012). Protective factors and predictors of vulnerability to chronic stress: A comparative study of 4 communities after 7 years of continuous rocket fire. *Social Science & Medicine*, 74(5), 757-766. (24 maal geciteerd)

Tot slot is er ook nog naar meer algemene handboeken gezocht om te kunnen checken of we binnen een relevante discipline 'op de juiste schouders staan'.

Keywords: handbook of psychology

- Handbook of Psychology, 12 Volume Set, 2nd Edition
Irving B. Weiner, November 2012

Keywords: handbook of collective sociology

- [Handbooks of Sociology and Social Research](#) - 2013 *Handbook of Social Psychology*
Editors: John DeLamater, Amanda Ward
- [Handbooks of Sociology and Social Research](#) - 2007 *Handbook of Disaster Research*
Authors: Havidán Rodríguez, Enrico L. Quarantelli, Russell R. Dynes
- Theory of collective behavior, NJ Smelser - 2011 - books.google.com
(3178 maal geciteerd)
- Roberts, A. R. (Ed.). (2005). *Crisis intervention handbook: Assessment, treatment, and research*. Oxford university press. (263 maal geciteerd)
- Hodgkinson, P. E., & Stewart, M. (1991). *Coping with catastrophe, a handbook of post disaster psychosocial aftercare* (pp. 74-75). London: Routledge. (312 maal geciteerd)

B. Relevante Engelstalige en Nederlandse publicaties gesorteerd

Van de voorgaande lijst is vervolgens een Engelse- en een Nederlandse lijst gemaakt gesorteerd op jaartal en 'wetenschappelijke sterkte' (waarbij een onderverdeling is gemaakt variërend van [1] meer theoretisch van aard, [2] meer empirisch van aard, [3] meer vergelijkend van aard en/of overzichtsstudie en [4] meer 'grijze' literatuur i.c. toegepast onderzoek en beleidsgerichte documenten).

(Engelse) lijst van relevante publicaties geselecteerd op jaartal en aantal citaten < 1980
• Barton, A. H. (1969). Communities in disaster: A sociological analysis of collective stress situations (Vol. 721). Garden City, NY: Doubleday. (576 maal geciteerd) overzicht   • Quarantelli, E. L., & Dynes, R. R. (1977). Response to social crisis and disaster. Annual review of sociology, 23-49. (414 maal geciteerd) overzicht   • Mileti, D. S., Drabek, T. E., & Haas, J. E. (1975). Human systems in extreme environments: A sociological perspective (Vol. 21). Institute of Behavioral Science, University of Colorado. (301 maal geciteerd) overzicht   • Bates, F. L., Fogleman, C. W., Parenton, V. J., Pittman, R. H., & Tracy, G. S. (1963). The social and psychological consequences of a natural disaster: A longitudinal study of Hurricane Audrey. (131 maal geciteerd) empirisch   • Perry, R. W., & Lindell, M. K. (1978). The psychological consequences of natural disaster: A review of research on American communities. Mass Emergencies, 3(2-3), 105-115. (104 maal geciteerd) overzicht   • Bardo, J. W. (1978). Organizational response to disaster: A typology of adaptation and change. Mass Emergencies, 3(2-3), 87-104. (33 maal geciteerd) overzicht   • Lang, K., & Lang, G. (1964). Collective responses to the threat of disaster. The Threat of Impending Disaster: Contributions to the Psychology of Stress (Cambridge, MA: MIT Press, 1964), 58. (25 maal geciteerd) theoretisch   • Dynes, R. R. (1969). Organized Behavior in Disaster. Analysis and Conceptualization (No. DRC-Monograph Ser-3). Ohio State Univ Columbus Disaster Research Center. (21 maal geciteerd) theoretisch   • Fritz, C. (1957). II: Disasters Compared in Six American Communities. Human Organization, 16(2), 6-9. (67 maal geciteerd) overzicht
1980-1989
• Janoff-Bulman, R. (1989). Assumptive worlds and the stress of traumatic events: Applications of the schema construct. Social cognition, 7(2), 113-136. (1217 maal geciteerd) empirisch   • Taylor, S. E. (1983). Adjustment to threatening events: A theory of cognitive adaptation. American psychologist, 38(11), 1161. (2895 maal geciteerd) theoretisch   • Weick, K. E. (1988). Enacted sensemaking in crisis situations (p. 306). National Emergency Training Center. (1197 maal geciteerd) theoretisch   • Billings, R. S., Milburn, T. W., & Schaalman, M. L. (1980). A model of crisis perception: A theoretical and empirical analysis. Administrative Science Quarterly, 300-316. (460 maal geciteerd) empirisch   • Kreps, G. A. (1984). Sociological inquiry and disaster research. Annual review of sociology, 309-330. (280 maal geciteerd) overzicht   • Adams, P. R., & Adams, G. R. (1984). Mount Saint Helens's ashfall: Evidence for a disaster stress reaction. American Psychologist, 39(3), 252. (164 maal geciteerd) empirisch   • Solomon, S. D., Smith, E. M., Robins, N., & Fischbach, R. L. (1987). Social Involvement as a Mediator of Disaster Induced Stress1. Journal of Applied Social Psychology, 17(12), 1092-1112. (127 maal geciteerd) empirisch   • Bolin, R. (1985). Disaster characteristics and psychosocial impacts. Disasters and mental health: Selected contemporary perspectives, 3-28. (107 maal geciteerd) overzicht   • Quarantelli, E. L. (1987). Disaster studies: An analysis of the social historical factors affecting the development of research in the area. (103 maal geciteerd) overzicht   • Bogard, W. C. (1988). Bringing Social Theory to Hazards Research Conditions and Consequences of the Mitigation of Environmental Hazards. Sociological Perspectives, 31(2), 147-168. (75 maal geciteerd) theoretisch   • Murphy, S. A. (1988). Mediating effects of intrapersonal and social support on mental health 1 and 3 years after a natural disaster. Journal of Traumatic Stress, 1(2), 155-172. (63 maal geciteerd) empirisch   • Stone, R. A., & Levine, A. G. (1985). Reactions to collective stress: Correlates of active citizen participation at Love Canal. Journal of Prevention & Intervention in the Community, 4(1-2), 153-177. (60 maal geciteerd) empirisch   • Houts, P. S., & Cleary, P. D. (1988). Three Mile Island crisis: psychological, social, and economic impacts on the surrounding population. Penn State Press. (58 maal geciteerd) empirisch   • Vitaliano, P. P., Maiuro, R. D., Bolton, P. A., & Armsden, G. C. (1987). A psychoepidemiologic approach to the study of disaster. Journal of Community Psychology, 15(2), 99-122. (38 maal geciteerd) theoretisch
1990-1999
• Tyler, T. R., & Degoey, P. (1995). Collective restraint in social dilemmas: Procedural justice and social identification effects on support for authorities. Journal of personality and social psychology, 69(3), 482. (474 maal geciteerd) empirisch   • Kaniasty, K., & Norris, F. H. (1993). A test of the social support deterioration model in the context of natural disaster. Journal of personality and social psychology, 64(3), 395. (395 maal geciteerd) empirisch   • Ursano, R. J., McCaughey, B. G., Fullerton, C. S., & Raphael, B. (1995). Individual and community responses to trauma and

disaster: The structure of human chaos. Cambridge University Press.

(251 maal geciteerd) **overzicht**

- Palinkas, L., Downs, M., Petterson, J., & Russell, J. (1993). Social, cultural, and psychological impacts of the Exxon Valdez oil spill. *Human Organization*, 52(1), 1-13.
(155 maal geciteerd) **empirisch**
- Benight, C. C., Ironson, G., Klebe, K., Carver, C. S., Wynings, C., Burnett, K., ... & Schneiderman, N. (1999). Conservation of resources and coping self-efficacy predicting distress following a natural disaster: A causal model analysis where the environment meets the mind. *Anxiety, stress and coping*, 12(2), 107-126.
(142 maal geciteerd) **theoretisch**
- Cook, J. D., & Bickman, L. (1990). Social support and psychological symptomatology following a natural disaster. *Journal of Traumatic Stress*, 3(4), 541-556.
(133 maal geciteerd) **empirisch**
- Dynes, R. R., & Tierney, K. J. (Eds.). (1994). *Disasters, collective behavior, and social organization* (p. 130). Newark, DE: University of Delaware Press.
(121 maal geciteerd) **overzicht**
- Drury, A. C., & Olson, R. S. (1998). Disasters and political unrest: An empirical investigation. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 6(3), 153-161.
(99 maal geciteerd) **empirisch**
- Gill, D. A., & Picou, J. S. (1998). Technological disaster and chronic community stress. *Society & natural resources*, 11(8), 795-815.
(92 maal geciteerd) **theoretisch**
- Kaniasty, K., & Norris, F. (1999). The experience of disaster: Individuals and communities sharing trauma. Response to disaster: Psychosocial, community, and ecological approaches, 25-61.
(89 maal geciteerd) **overzicht**
- Raboy, M., & Dagenais, B. (Eds.). (1992). *Media, crisis and democracy: Mass communication and the disruption of social order*. London: Sage.
(87 maal geciteerd) **theoretisch**
- Kreps, G. A. (1998). Disaster as systemic event and social catalyst. *What is a Disaster*, 31-55.
(83 maal geciteerd) **overzicht**
- Wright, K. M., Ursano, R. J., Bartone, P. T., & Ingraham, L. H. (1990). The shared experience of catastrophe: an expanded classification of the disaster community. *American Journal of Orthopsychiatry*, 60(1), 35.
(76 maal geciteerd) **theoretisch**
- Sprang, G. (1999). Post-Disaster Stress Following the Oklahoma City Bombing An Examination of Three Community Groups. *Journal of Interpersonal Violence*, 14(2), 169-183.
(73 maal geciteerd) **empirisch**
- Eränen, L., & Liebkind, K. (1993). Coping with Disaster. In *International handbook of traumatic stress syndromes* (pp. 957-964). Springer US.
(67 maal geciteerd) **overzicht**
- Nigg, J. M. (1995). Disaster recovery as a social process.
(62 maal geciteerd) **theoretisch**
- Dynes, R. R. (1993). Disaster reduction: The importance of adequate assumptions about social organization. *Sociological Spectrum*, 13(1), 175-192.
(62 maal geciteerd) **theoretisch**
- Zakour, M. J. (1997). Disaster research in social work. *Journal of Social Service Research*, 22(1-2), 7-25.
(59 maal geciteerd) **overzicht**
- Edwards, M. L. K. (1998, March). An interdisciplinary perspective on disasters and stress: The promise of an ecological framework. In *Sociological Forum* (Vol. 13, No. 1, pp. 115-132). Kluwer Academic Publishers-Plenum Publishers.
(55 maal geciteerd) **overzicht**
- Rochford, E. B., & Blocker, T. J. (1991). Coping with "Natural" Hazards as Stressors The Predictors of Activism in a Flood Disaster. *Environment and Behavior*, 23(2), 171-194.
(45 maal geciteerd) **empirisch**
- Dodds, S., & Nuehring, E. (1997). A primer for social work research on disaster. *Journal of Social Service Research*, 22(1-2), 27-56.
(34 maal geciteerd) **theoretisch**
- Quarantelli, E. L. (1999). Disaster related social behavior: summary of 50 years of research findings.
(33 maal geciteerd) **overzicht**
- Gill, D. A., & Picou, J. S. (1991). The social psychological impacts of a technological accident: Collective stress and perceived health risks. *Journal of Hazardous Materials*, 27(1), 77-89.
(30 maal geciteerd) **empirisch**

2000-2009

- Bonanno, G. A. (2004). Loss, trauma, and human resilience: have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? *American psychologist*, 59(1), 20.
(3094 maal geciteerd) **theoretisch**
- Brewin, C. R., Andrews, B., & Valentine, J. D. (2000). Meta-analysis of risk factors for posttraumatic stress disorder in trauma-exposed adults. *Journal of consulting and clinical psychology*, 68(5), 748.
(3070 maal geciteerd) **empirisch**
- Schuster, M. A., Stein, B. D., Jaycox, L. H., Collins, R. L., Marshall, G. N., Elliott, M. N., ... & Berry, S. H. (2001). A national survey of stress reactions after the September 11, 2001, terrorist attacks. *New England Journal of Medicine*, 345(20), 1507-1512.
(1349 maal geciteerd) **empirisch**
- Fredrickson, B. L., Tugade, M. M., Waugh, C. E., & Larkin, G. R. (2003). What good are positive emotions in crisis? A prospective study of resilience and emotions following the terrorist attacks on the United States on September 11th, 2001. *Journal of personality and social psychology*, 84(2), 365.
(1268 maal geciteerd) **theoretisch**
- Norris, F. H., Stevens, S. P., Pfefferbaum, B., Wyche, K. F., & Pfefferbaum, R. L. (2008). Community resilience as a metaphor, theory, set of capacities, and strategy for disaster readiness. *American journal of community psychology*, 41(1-2), 127-150.
(1083 maal geciteerd) **theoretisch**
- Silver, R. C., Holman, E. A., McIntosh, D. N., Poulin, M., & Gil-Rivas, V. (2002). Nationwide longitudinal study of psychological responses to September 11. *Jama*, 288(10), 1235-1244.
(994 maal geciteerd) **overzicht**
- Norris, F. H., Friedman, M. J., & Watson, P. J. (2002). 60,000 disaster victims speak: Part II. Summary and implications of the disaster mental health research. *Psychiatry*, 65(3), 240-260.
(665 maal geciteerd) **overzicht**
- Galea, S., Nandi, A., & Vlahov, D. (2005). The epidemiology of post-traumatic stress disorder after disasters.

- Epidemiologic reviews, 27(1), 78-91.
(596 maal geciteerd) **overzicht**
- Bonanno, G. A., Galea, S., Bucchiarelli, A., & Vlahov, D. (2007). What predicts psychological resilience after disaster? The role of demographics, resources, and life stress. *Journal of consulting and clinical psychology, 75*(5), 671.
(511 maal geciteerd) **empirisch**
  - Hobfoll, S. E., Watson, P., Bell, C. C., Bryant, R. A., Brymer, M. J., Friedman, M. J., ... & Ursano, R. J. (2007). Five essential elements of immediate and mid-term mass trauma intervention: empirical evidence. *Psychiatry, 70*(4), 283-315.
(510 maal geciteerd) **empirisch**
  - Bleich, A., Gelkopf, M., & Solomon, Z. (2003). Exposure to terrorism, stress-related mental health symptoms, and coping behaviors among a nationally representative sample in Israel. *Jama, 290*(5), 612-620.
(470 maal geciteerd) **empirisch**
  - Boin, A. (2005). *The politics of crisis management: Public leadership under pressure*. Cambridge University Press.
(431 maal geciteerd) **overzicht**
  - Neria, Y., Nandi, A., & Galea, S. (2008). Post-traumatic stress disorder following disasters: a systematic review. *Psychological medicine, 38*(04), 467-480. (402 maal geciteerd) **overzicht**
  - Altheide, D. L. (2006). Terrorism and the Politics of Fear. *Cultural Studies*→ *Critical Methodologies, 6*(4), 415-439.
(399 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Paton, D., & Johnston, D. (2001). Disasters and communities: vulnerability, resilience and preparedness. *Disaster Prevention and Management: An International Journal, 10*(4), 270-277.
(362 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Boin, A., & Paul't Hart. (2003). Public leadership in times of crisis: mission impossible?. *Public Administration Review, 544-553*.
(305 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Tierney, K., Bevc, C., & Kuligowski, E. (2006). Metaphors matter: Disaster myths, media frames, and their consequences in Hurricane Katrina. *The annals of the American academy of political and social science, 604*(1), 57-81.
(304 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Nakagawa, Y., & Shaw, R. (2004). Social capital: A missing link to disaster recovery. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters, 22*(1), 5-34.
(284 maal geciteerd) **empirisch**
  - Boin, A., & McConnell, A. (2007). Preparing for critical infrastructure breakdowns: the limits of crisis management and the need for resilience. *Journal of Contingencies and Crisis Management, 15*(1), 50-59.
(246 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Drabek, T. E., & McEntire, D. A. (2003). Emergent phenomena and the sociology of disaster: lessons, trends and opportunities from the research literature. *Disaster Prevention and Management: An International Journal, 12*(2), 97-112.
(237 maal geciteerd) **overzicht**
  - Glass, T. A., & Schoch-Spana, M. (2002). Bioterrorism and the people: how to vaccinate a city against panic. *Clinical Infectious Diseases, 34*(2), 217-223.
(229 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Huddy, L., Feldman, S., Capelos, T., & Provost, C. (2002). The consequences of terrorism: Disentangling the effects of personal and national threat. *Political Psychology, 23*(3), 485-509.
(222 maal geciteerd) **empirisch**
  - Hobfoll, S. E., Hall, B. J., Canetti- Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J., & Palmieri, P. A. (2007). Refining our understanding of traumatic growth in the face of terrorism: Moving from meaning cognitions to doing what is meaningful. *Applied Psychology, 56*(3), 345-366.
(203 maal geciteerd) **overzicht**
  - Paton, D. (2003). Disaster preparedness: a social-cognitive perspective. *Disaster Prevention and Management: An International Journal, 12*(3), 210-216.
(202 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Sarewitz, D., Pielke, R., & Keykhah, M. (2003). Vulnerability and risk: some thoughts from a political and policy perspective. *Risk analysis, 23*(4), 805-810.
(194 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Mawson, A. R. (2005). Understanding mass panic and other collective responses to threat and disaster. *Psychiatry, 68*(2), 95-113.
(178 maal geciteerd) **overzicht**
  - Bar Tal, D., Halperin, E., & De Rivera, J. (2007). Collective emotions in conflict situations: Societal implications. *Journal of Social Issues, 63*(2), 441-460.
(176 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Adams, R. E., & Boscarino, J. A. (2006). Predictors of PTSD and delayed PTSD after disaster: The impact of exposure and psychosocial resources. *The Journal of nervous and mental disease, 194*(7), 485.
(167 maal geciteerd) **empirisch**
  - Boin, A., 't Hart, P., & McConnell, A. (2009). Crisis exploitation: political and policy impacts of framing contests. *Journal of European Public Policy, 16*(1), 81-106.
(166 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Shklovski, I., Palen, L., & Sutton, J. (2008, November). Finding community through information and communication technology in disaster response. In *Proceedings of the 2008 ACM conference on Computer supported cooperative work* (pp. 127-136). ACM.
(163 maal geciteerd) **empirisch**
  - Marshall, R. D., Bryant, R. A., Amsel, L., Suh, E. J., Cook, J. M., & Neria, Y. (2007). The psychology of ongoing threat: relative risk appraisal, the September 11 attacks, and terrorism-related fears. *American Psychologist, 62*(4), 304.
(140 maal geciteerd) **overzicht**
  - Dumont, M., Yzerbyt, V., Wigboldus, D., & Gordijn, E. H. (2003). Social categorization and fear reactions to the September 11th terrorist attacks. *Personality and Social Psychology Bulletin, 29*(12), 1509-1520.
(138 maal geciteerd) **empirisch**
  - Perry, R. W., & Lindell, M. K. (2003). Understanding citizen response to disasters with implications for terrorism. *Journal of Contingencies and Crisis Management, 11*(2), 49-60.
(138 maal geciteerd) **overzicht**
  - Updegraff, J. A., Silver, R. C., & Holman, E. A. (2008). Searching for and finding meaning in collective trauma: results from a national longitudinal study of the 9/11 terrorist attacks. *Journal of personality and social psychology, 95*(3), 709.
(124 maal geciteerd) **empirisch**
  - McEntire, D. A. (2005). Why vulnerability matters: Exploring the merit of an inclusive disaster reduction concept. *Disaster Prevention and Management: An International Journal, 14*(2), 206-222.
(120 maal geciteerd) **theoretisch**
  - Mathbor, G. M. (2007). Enhancement of community preparedness for natural disasters the role of social work in building social capital for sustainable disaster relief and management. *International Social Work, 50*(3), 357-369.
(119 maal geciteerd) **theoretisch**

- Cutter, S. (2006). The geography of social vulnerability: Race, class, and catastrophe. Understanding Katrina: Perspectives from the social sciences, 120-122. (117 maal geciteerd) *theoretisch*
- Kapucu, N. (2006). Public nonprofit partnerships for collective action in dynamic contexts of emergencies. Public Administration, 84(1), 205-220. (115 maal geciteerd) *theoretisch*
- Maguire, B., & Hagan, P. (2007). Disasters and communities: understanding social resilience. (113 maal geciteerd) *overzicht*
- Weems, C. F., Watts, S. E., Marsee, M. A., Taylor, L. K., Costa, N. M., Cannon, M. F., ... & Pina, A. A. (2007). The psychosocial impact of Hurricane Katrina: Contextual differences in psychological symptoms, social support, and discrimination. Behaviour research and therapy, 45(10), 2295-2306. (107 maal geciteerd) *empirisch*
- Kimhi, S., & Shamai, M. (2004). Community resilience and the impact of stress: Adult response to Israel's withdrawal from Lebanon. Journal of Community Psychology, 32(4), 439-451. (98 maal geciteerd) *empirisch*
- Paton, D. (2006). Disaster resilience: integrating individual, community, institutional and environmental perspectives. Disaster resilience: An integrated approach, 320. (97 maal geciteerd) *overzicht*
- Luszczynska, A., Benight, C. C., & Cieslak, R. (2009). Self-efficacy and health-related outcomes of collective trauma: A systematic review. European Psychologist, 14(1), 51-62. (90 maal geciteerd) *overzicht*
- Kaniasty, K., & Norris, F. H. (2004). Social support in the aftermath of disasters, catastrophes, and acts of terrorism: Altruistic, overwhelmed, uncertain, antagonistic, and patriotic communities. Bioterrorism: Psychological and public health interventions, 3, 200-229. (88 maal geciteerd) *overzicht*
- Adams, R. E., Boscarino, J. A., & Galea, S. (2006). Social and psychological resources and health outcomes after the World Trade Center disaster. Social Science & Medicine, 62(1), 176-188. (84 maal geciteerd) *empirisch*
- the, D., & Muzzatti, S. L. (2004). Enemies everywhere: Terrorism, moral panic, and US civil society. Critical Criminology, 12(3), 327-350. (80 maal geciteerd) *theoretisch*
- Dynes, R. R. (2002). The importance of social capital in disaster response. Newark, DE: University of Delaware, Disaster Research Center. (74 maal geciteerd) *theoretisch*
- Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). The nature of collective resilience: Survivor reactions to the 2005 London bombings. International Journal of Mass Emergencies and Disasters, 27(1), 66-95. (73 maal geciteerd) *theoretisch*
- Ursano, R. J., Fullerton, C. S., & Norwood, A. E. (2003). Terrorism and disaster: Individual and community mental health interventions. Cambridge University Press. (72 maal geciteerd) *overzicht*
- Gortner, E. M., & Pennebaker, J. W. (2003). The archival anatomy of a disaster: Media coverage and community-wide health effects of the Texas A&M bonfire tragedy. Journal of Social and Clinical Psychology, 22(5), 580-603. (72 maal geciteerd) *empirisch*
- Gray, M. J., Maguen, S., & Litz, B. T. (2004). Acute psychological impact of disaster and large-scale trauma: limitations of traditional interventions and future practice recommendations. Prehospital and disaster medicine, 19(01), 64-72. (71 maal geciteerd) *theoretisch*
- Durodié, B., & Wessely, S. (2002). Resilience or panic? The public and terrorist attack. The Lancet, 360(9349), 1901-1902. (68 maal geciteerd) *theoretisch*
- Chen, H., Chung, H., Chen, T., Fang, L., & Chen, J. P. (2003). Brief Report: The emotional distress in a community after the terrorist attack on the World Trade Center. Community Mental Health Journal, 39(2), 157-165. (66 maal geciteerd) *empirisch*
- Lowrey, W., Evans, W., Gower, K. K., Robinson, J. A., Ginter, P. M., McCormick, L. C., & Abdolrasulnia, M. (2007). Effective media communication of disasters: pressing problems and recommendations. BMC Public Health, 7(1), 97. (64 maal geciteerd) *theoretisch*
- Leon, G. R. (2004). Overview of the psychosocial impact of disasters. Prehospital and Disaster Medicine, 19(01), 4-9. (60 maal geciteerd) *overzicht*
- Palmieri, P. A., Canetti-Nisim, D., Galea, S., Johnson, R. J., & Hobfoll, S. E. (2008). The psychological impact of the Israel-Hezbollah War on Jews and Arabs in Israel: The impact of risk and resilience factors. Social Science & Medicine, 67(8), 1208-1216. (58 maal geciteerd) *empirisch*
- Rogers, M. B., Amlôt, R., Rubin, G. J., Wessely, S., & Krieger, K. (2007). Mediating the social and psychological impacts of terrorist attacks: The role of risk perception and risk communication. International review of psychiatry, 19(3), 279-288. (58 maal geciteerd) *overzicht*
- Wessely, S. (2005). Victimhood and resilience. New England Journal of Medicine, 353(6), 548-550. (55 maal geciteerd) *theoretisch*
- Della Porta, D. (2008). Research on social movements and political violence. Qualitative sociology, 31(3), 221-230. (53 maal geciteerd) *overzicht*
- Ritchie, L. A., & Gill, D. A. (2007). Social capital theory as an integrating theoretical framework in technological disaster research. Sociological Spectrum, 27(1), 103-129. (53 maal geciteerd) *theoretisch*
- Gordon, R. (2004). The social system as site of disaster impact and resource for recovery. (47 maal geciteerd) *theoretisch*
- Boscarino, J. A., Adams, R. E., Figley, C. R., Galea, S., & Foa, E. B. (2006). Fear of terrorism and preparedness in New York City 2 years after the attacks: implications for disaster planning and research. Journal of public health management and practice: JPHMP, 12(6), 505. (46 maal geciteerd) *empirisch*
- Lindsay, J. R. (2003). The determinants of disaster vulnerability: Achieving sustainable mitigation through population health. Natural Hazards, 28(2-3), 291-304. (41 maal geciteerd) *theoretisch*
- Peek, L. A., & Sutton, J. N. (2003). An exploratory comparison of disasters, riots and terrorist acts. Disasters, 27(4), 319-335. (40 maal geciteerd) *theoretisch*
- Poulin, M. J., Silver, R. C., Gil-Rivas, V., Holman, E. A., & McIntosh, D. N. (2009). Finding social benefits after a collective trauma: Perceiving societal changes and well-being following 9/11. Journal of traumatic stress, 22(2), 81-90. (32 maal geciteerd) *empirisch*
- Spilerman, S., & Stecklov, G. (2009). Societal responses to terrorist attacks. Annual Review of Sociology, 35, 167-189.

- (31 maal geciteerd) *theoretisch*
- Kuznar, L. A. (2007). Rationality wars and the war on terror: Explaining terrorism and social unrest. *American Anthropologist*, 318-329.
- (24 maal geciteerd) *theoretisch*
- Picou, J. S. (2009). Disaster recovery as translational applied sociology: Transforming chronic community distress. *Humboldt Journal of Social Relations*, 123-157.
- (24 maal geciteerd) *theoretisch*
- Quarantelli, E. L. (2003). A half century of social science disaster research: Selected major findings and their applicability. (22 maal geciteerd) *overzicht*
- Sapirstein, G. (2006). Social resilience: the forgotten dimension of disaster risk reduction. *Jamba: Journal Of Disaster Risk Studies: Dimensions Of Vulnerability*, 1(1), 54-63.
- (22 maal geciteerd) *theoretisch*
- Drabek, T. E. (2005). Sociology, disasters and emergency management: History, contributions, and future agenda. *Disciplines, Disasters and Emergency Management: The Convergence of Concepts Issues and Trends From the Research Literature*.
- (21 maal geciteerd) *overzicht*
- Valverde, C. V. (2005). Stress reactions of the general population after the terrorist attacks of S11, 2001 (USA) and M11, 2004 (Madrid, Spain): Myths and realities. *Ann Clin Health Psychol*, 1, 9-25.
- (19 maal geciteerd) *theoretisch*
- Doka, K. J. (2003). What makes a tragedy Public?. Living with grief: Coping with public tragedy, 1-53.
- (18 maal geciteerd) *overzicht*
- Moyo, O., & Moldovan, V. (2008). Lessons for social workers: Hurricane Katrina as a social disaster. *Social Development Issues*, 30(1), 1-12.
- (12 maal geciteerd) *theoretisch*
- Smith, D. (2005). Through a glass darkly-a response to Stallings'" Disaster, Crisis, Collective Stress, and Mass Deprivation" (Vol. 2, pp. 292-307). Xlibris Press.
- (6 maal geciteerd) *theoretisch*
- Zakour, M. J. (2000). Disaster and traumatic stress research and intervention(Vol. 21). Tulane University. (4 maal geciteerd) *overzicht*
- Hoopes, J. (2002). Managing a riot: Chester Barnard and social unrest.*Management Decision*, 40(10), 1013-1023.
- (3 maal geciteerd) *theoretisch*
- > 2010
- Drabek, T. E. (2012). Human system responses to disaster: An inventory of sociological findings. Springer Science & Business Media.
- (1066 maal geciteerd) *overzicht*
- Stewart, C. J., Smith, C. A., & Denton Jr, R. E. (2012). Persuasion and social movements. Waveland Press.
- (346 maal geciteerd) *overzicht*
- Aldrich, D. P. (2012). Building resilience: Social capital in post-disaster recovery. University of Chicago Press.
- (225 maal geciteerd) *overzicht*
- Gao, H., Barbier, G., & Goolsby, R. (2011). Harnessing the crowdsourcing power of social media for disaster relief. *IEEE Intelligent Systems*, (3), 10-14.
- (220 maal geciteerd) *theoretisch*
- Bennett, W. L., & Segerberg, A. (2011). Digital media and the personalization of collective action: Social technology and the organization of protests against the global economic crisis. *Information, Communication & Society*, 14(6), 770-799.
- (145 maal geciteerd) *empirisch*
- Bankston III, C. L., Barnshaw, J., Bevc, C., Capowich, G. E., Clarke, L., Das, S. K. & Wright, D. (2010). The sociology of Katrina: Perspectives on a modern catastrophe. D. L. Brunnsma, D. Overfelt, & S. J. Picou (Eds.). Rowman & Littlefield Publishers.
- (107 maal geciteerd) *theoretisch*
- Neria, Y., DiGrande, L., & Adams, B. G. (2011). Posttraumatic stress disorder following the September 11, 2001, terrorist attacks: a review of the literature among highly exposed populations. *American Psychologist*, 66(6), 429.
- (58 maal geciteerd) *overzicht*
- Cox, R. S., & Perry, K. M. E. (2011). Like a fish out of water: Reconsidering disaster recovery and the role of place and social capital in community disaster resilience. *American journal of community psychology*, 48(3-4), 395-411.
- (57 maal geciteerd) *empirisch*
- Gill, D. A., Picou, J. S., & Ritchie, L. A. (2011). The Exxon Valdez and BP oil spills: A comparison of initial social and psychological impacts*. *American Behavioral Scientist*, 0002764211408585. (54 maal geciteerd) *empirisch*
- Chamlee Wright, E., & Storr, V. H. (2011). Social capital as collective narratives and post disaster community recovery. *The Sociological Review*, 59(2), 266-282.
- (48 maal geciteerd) *theoretisch*
- Oh, O., Kwon, K. H., & Rao, H. R. (2010, December). An Exploration of Social Media in Extreme Events: Rumor Theory and Twitter during the Haiti Earthquake 2010. In ICIS (p. 231).
- (43 maal geciteerd) *empirisch*
- Morgan, G. S., Wisneski, D. C., & Skitka, L. J. (2011). The expulsion from Disneyland: The social psychological impact of 9/11. *American Psychologist*, 66(6), 447.
- (37 maal geciteerd) *theoretisch*
- Gelkopf, M., Berger, R., Bleich, A., & Silver, R. C. (2012). Protective factors and predictors of vulnerability to chronic stress: A comparative study of 4 communities after 7 years of continuous rocket fire. *Social Science & Medicine*, 74(5), 757-766.
- (24 maal geciteerd) *empirisch*
- Drury, J. (2012). 11 Collective resilience in mass emergencies and disasters.The social cure: Identity, health and well-being, 195.
- (20 maal geciteerd) *theoretisch*
- Renn, O., Jovanovic, A., & Schröter, R. (2011). Social unrest.
- (14 maal geciteerd) *grijs*
- Vollmer, H. (2013). The sociology of disruption, disaster and social change: Punctuated cooperation. Cambridge University Press.
- (11 maal geciteerd) *overzicht*
- Klein, A. (2012). Policing as a causal factor-a fresh view on riots and social unrest. *Safer communities*, 11(1), 17-23.
- (8 maal geciteerd) *theoretisch*
- Cottrell, A., & King, D. (2010). Social assessment as a complementary tool to hazard risk assessment and disaster planning. *Australasian Journal of Disaster and Trauma Studies*, 2010, 1-10.
- (7 maal geciteerd) *theoretisch*
- Holman, E. A., & Silver, R. C. (2011). Health status and health care utilization following collective trauma: A 3-year national study of the 9/11 terrorist attacks in the United States. *Social Science & Medicine*, 73(4), 483-490.

(5 maal geciteerd) **empirisch**

- Fong, E., & Chang, L. Y. (2011). Community under stress: Trust, reciprocity, and community collective efficacy during SARS outbreak. *Journal of community health*, 36(5), 797-8

(4 maal geciteerd) **empirisch**

- Nardulli, P. F., Peyton, B., & Bajjalieh, J. (2015). Climate Change and Civil Unrest The Impact of Rapid-onset Disasters. *Journal of Conflict Resolution*, 59(2), 310-335.

(3 maal geciteerd) **theoretisch**

(Nederlandse) lijst van relevante publicaties geselecteerd op jaartal en aantal citaten

< 1980

-

1980-1989

-

1990-1999

- Giel, R. (1991). Hoe erg was Chernobyl?; De psychosociale gevolgen van het reactorongeluk. *Ned Tijdschr Geneesk*, 135(25), 1137.
(1 maal geciteerd) **theoretisch**
- Brom, D. (1995). De psychosociale gevolgen van terreur. *De Psycholoog*, 30(4), 166-172.
(1 maal geciteerd) **theoretisch**
- Hart, P. T., & C. O.T. (1997). Crises in het nieuws: samenspel en tegenspel tussen overheid en media (No. 1). Kluwer.
(geen citaten) **overzicht**

2000-2009

- De Haan, W. (2007). Morele paniek of cultureel trauma? Over de betekenis en de gevolgen van de moord op Theo van Gogh. *Tijdschrift voor criminologie*, 50(3), 2.
(5 maal geciteerd) **theoretisch**
- Vasterman, P. L. (2008). Media en rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 105-110.
(4 citaten) **overzicht**
- Drogendijk, A. N., van der Velden, P., Boeije, H. R., Gersons, B. P. R., & Kleber, R. J. (2005). "De ramp heeft ons leven verwoest": de psychosociale weerslag van de vuurwerkramp Enschede op Turkse getroffen. *Medische Antropologie*, 17(2), 217-232.
(2 maal geciteerd) **empirisch**
- DSP, Groep BV, 2007. Maatschappelijke onrust: leerzame voorbeelden, historie, literatuur en meer.
(1 maal geciteerd) **overzicht**
- Dirkzwager, A. J. (2008). Risico-en beschermende factoren voor psychosociale gezondheids-problemen na rampen. *Psychologie en Gezondheid*, 36(3), 131-137.
(1 maal geciteerd) **theoretisch**
- van der Velden, P., van Loon, P., Uzermans, J., & Kleber, R. (2006). Psychosociale zorg direct na een ramp. *Psycholoog-Amsterdam*, 41(12), 658.
(geen citaten) **theoretisch**
- Zoeteman, B. C., Kersten, I. W., & Vos, W. F. (2005) Het beheersen door de overheid van maatschappelijke ontwrichting door (buitenlandse) calamiteiten.
(geen citaten) **overzicht**
- Korsten, A. F. A. (2005) Boren in de maatschappelijke onderstroom.
(geen citaten) **grijs**
- Zoeteman, B. C., Kersten, I. W., & van de Voort, L. (2007). Media-aandacht bij calamiteiten voorspellen.
(geen citaten) **grijs**
- Helsloot, I., & Scholtens, A. (2014). Superpromoters in risico-en crisiscommunicatie. Amsterdam.
(geen citaten) **grijs**
- Klijnsstra, M. (2009). Omgaan met de psychologische effecten van dreiging.
(masterthesis) **grijs**
- Nanna, A. G., & van Dam, T. P. J. (2008). Publiekelijk rouwen zonder zorgen, een paradox. De samenhang tussen algemene onvrede en sociale leefsituatie op publieke rouw.
(masterthesis) **grijs**

> 2010

- Joye, S. (2010). De media (de) constructie van rampen. *Tijdschrift voor Communicatiewetenschap*, 38(2), 139.
(7 maal geciteerd) **theoretisch**
- Hoijtink, L., te Brake, H., & Dücker, M. (2011). veerkracht monitor. Ontwikkeling van een meetinstrument voor psychosociale veerkracht. Amsterdam: Impact.
(3 maal geciteerd) **theoretisch**
- Bron, R., & Zannoni, M. (2010). De burgemeester in crisistijd. *Justitiële Verkenningen*, 36(3), 99.
(2 maal geciteerd) **theoretisch**
- Moors, H., & Witte, R. (2011). Voorbij het incident Naar een cultuurhistorische benadering van lokale spanningen. B. van Stokkom et al.(red.), *Social disorder. Cahiers Politiestudies*, 18, 35-52.
(1 maal geciteerd) **theoretisch**
- Postmes, T., van Bezouw, M., Täuber, S., & van de Sande, H. Stampij en sociale onrust in Nederland?
(geen citaten) **overzicht**
- van der Velden, P. G., & van Loon, P. (2010) Naar een brede visie op psychosociale interventies na schokkende gebeurtenissen.
(geen citaten) **theoretisch**
- Bos, J. G. H., van Es, A. M. D., & Vasterman, P. (2011). Copycat. COT Instituut voor Veiligheids-en Crisismanagement.
(geen citaten) **theoretisch**
- Boutellier, H., van Wonderen, R., Bakker, I., & van der Gaag, R. (2012) Contouren van sociale stabiliteit.
(geen citaten) **theoretisch**
- Duijnhoven, H., Boonstra, B., van de Lindt, M., Trijssenaar, I., Kerstholt, J., Wijnmalen, D. (2014). Meetmethoden Weerbaarheid.
(geen citaten) **theoretisch**
- Muller, E. (2013) Maatschappelijke impact van crises en rampen.
(geen citaten) **theoretisch**
- Helsloot, I. (2013). Disproportionele investeringen in psychosociale veiligheid. Veiligheid als voortvloeisel van het welvaartspeil.
(geen citaten) **theoretisch**
- Johannink, R. H., Gorissen, I., & van As, N. K. (2013). Sociale media: factor van invloed op onrustsituaties?. *Politie & Wetenschap*.
(2 maal geciteerd) **theoretisch**

- Bos, J. G. H., van Es, A. M. D., & Vasterman, P. (2011). Cry Wolf. COT.
(geen citaten) **theoretisch**
- Jochoms, T., & Bruinsma, M. (2011) Een rel als stress-test in positionering: de noodzaak van blijvende verbinding voor de politie. Social Disorder, 179.
(geen citaten) **theoretisch**
- Eysink Smeets, M., Moors, H., Baetens, T., Jacobs, M., Hof, K., & Zandbergen, H. J. (2011). Schaken op verschillende borden. IVA Beleidsonderzoek en Advies.
(geen citaten) **theoretisch**
- Bartels, G. (2013). Issues en maatschappelijke problemen.
(geen citaten) **empirisch**
- van Ginneken, J. (2012). Het enthousiasmevirus. Business Contact.
(geen citaten) **overzicht**
- Kennisdocument Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2014). Ongerust over onrust.
(geen citaten) **grijs**
- Ministerie van Binnenlandse Zaken (2015) Balanceren met risico's en verantwoordelijkheden.
(geen citaten) **grijs**
- AIVD (2012) Onderzoek naar de maatschappelijke effecten van bestuurlijk optreden bij terreurdreiging en extreem geweld.
(geen citaten) **grijs**
- TNO (2014). Vraaggestuurd programma 2011-2014 Voortgangsrapportage 2013 Thema XI Maatschappelijke Veiligheid
(geen citaten) **grijs**
- Jonge, I. (2014). Wie is verantwoordelijk, de overheid of ik? De invloed van gepercipieerde verantwoordelijkheid en andere variabelen op informatiezoek- en zelfredzaam gedrag.
(masterthesis) **grijs**
- van Essen, S. T., Hirzalla, B. F.(2011) Angstpolitiek in Nederland.
(masterthesis) **grijs**
- Dkhissi, N. (2013). Paniek?! Ik krijg een ernstige gewelds-of zedendelinquent in mijn gemeente. Een onderzoek naar het optreden van gemeenten om morele panieken te voorkomen: een case study.
(masterthesis) **grijs**

C. Extra search op perspectieven

Op basis van de vijf gevonden dominante perspectieven ([1] sociale onrust, [2] massapaniek en zelforganisatie na rampen, [3] psychosociale impact, [4] risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie en [5] rol massamedia) is ter check van de reeds verzamelde literatuur nogmaals een 'search' uitgevoerd.

Extra search op de gevonden perspectieven

Perspectief sociale onrust ('social unrest')

Op de term sociale onrust is al gezocht, maar steeds in combinatie met andere zoektermen. In dit geval is sec op dit begrip gezocht.

Engelse literatuur

- Bellemare, M. F. (2015). Rising food prices, food price volatility, and social unrest. *American Journal of Agricultural Economics*, 97(1), 1-21. (92 maal geciteerd)
- Ponticelli, J., & Voth, H. J. (2011). Austerity and anarchy: Budget cuts and social unrest in Europe, 1919-2008. Available at SSRN 1899287. (72 maal geciteerd)
- Edy, J. (2006). *Troubled pasts: News and the collective memory of social unrest*. Temple University Press. (93 maal geciteerd)
- Ostry, J. D., & Berg, A. (2011). *Inequality and Unsustainable Growth* (No. 11/08). International Monetary Fund. (258 maal geciteerd)
- Tufekci, Z., & Freelon, D. (2013). Introduction to the special issue on new media and social unrest. *American Behavioral Scientist*, 0002764213479376. (14 maal geciteerd)
- Dewey, T., Kaden, J., Marks, M., Matsushima, S., & Zhu, B. (2012). The impact of social media on social unrest in the Arab Spring. *International Policy Program*. (22 maal geciteerd)
- Compton, R., Lee, C. K., Lu, T. C., de Silva, L., & Macy, M. (2013, June). Detecting future social unrest in unprocessed twitter data: "emerging phenomena and big data". In *Intelligence and Security Informatics (ISI), 2013 IEEE International Conference on* (pp. 56-60). IEEE (11 maal geciteerd)

Nederlandse literatuur

- De Vries, A. (2014). *Van digitaal kijken naar begrijpen en ingrijpen*. (Magazine nationale veiligheid nr. 5, themanummer over sociale onrust).
- Meershoek, A. J. J. (2012). *Beheersing van grootschalige sociale onrust: grondtrekken van een Nederlandse traditie*. Magazine nationale veiligheid en crisisbeheersing, 10, 4-5.
- Vasterman, P. (2012). *Sociale onrust en sociale media*. Magazine Nationale Veiligheid en Crisisbeheersing, 10(5), 12-13.
- Boutellier, H., van Wonderen, R., Bakker, I., & van der Gaag, R. (2012). Contouren van sociale stabiliteit.
- Simons, D. (2011) *De Antwerpse omgang met sociale onrust en spanningen in buurten*. Een blik op de bestuurlijke mogelijkheden. *Social Disorder*, 199. (uit een special 'social disorder' met een interessante inleiding)

Perspectief massapaniek en zelforganisatie na rampen

Engelse literatuur

- Pastel, R. H. (2002). *Collective behaviors: mass panic and outbreaks of multiple unexplained symptoms*. Army Medical Research Institute of Infectious Diseases Fort Detrick MD.
- Rogsch, C., Schreckenberg, M., Tribble, E., Klingsch, W., & Kretz, T. (2010). Was it panic? An overview about mass-emergencies and their origins all over the world for recent years. In *Pedestrian and Evacuation Dynamics 2008* (pp. 743-755). Springer Berlin Heidelberg.
- Drury, J., Novelli, D., & Stott, C. (2013). Representing crowd behaviour in emergency planning guidance: 'mass panic' or collective resilience?. *Resilience*, 1(1), 18-37.
- Clarke, L. (2002). Panic: myth or reality?. *Contexts*, 1(3), 21-26.
- Aguirre, B. E. (2005). Emergency evacuations, panic, and social psychology. *Psychiatry*, 68(2), 121-129.
- Norwood, A. E. (2005). Debunking the myth of panic. *Psychiatry*, 68(2), 114-114.
- Nazaretyan, A. P. (2003). Aggressive crowds, mass panic, and rumors. *Lectures in social and political psychology. St. Petersburg, Moscow etc.: Piter*.
- Quarantelli, E. L. (2001). The sociology of panic.
- Orr, J. (2006). *Panic diaries: a genealogy of panic disorder*. Duke University Press.
- Bartholomew, R. E., & Evans, H. (2013). *Panic Attacks: The History of Mass Delusion*. The History Press.

Emergent phenomena/resilience

- Drabek, T. E., & McEntire, D. A. (2002). Emergent phenomena and multiorganizational coordination in disasters: Lessons from the research literature. *International Journal of Mass Emergencies and Disasters*, 20(2), 197-224.
- Drury, J., Cocking, C., & Reicher, S. (2009). Everyone for themselves? A comparative study of crowd solidarity among emergency survivors. *British Journal of Social Psychology*, 48(3), 487-506.
- Heide, E. A. (2004). Common misconceptions about disasters: Panic, the "disaster syndrome," and looting. *The first 72 hours: A community approach to disaster preparedness*, 337.

Nederlandse literatuur

Massapaniek

- Hooghe, M. (1993). Van herrieschoppers tot politieke vernieuwers. *Tijdschrift voor Sociologie*, 14(3).
- van Ginneken, J. (2000). Breinbevingen. Snelle omslagen in opinie en communicatie. *Biologie en psychologie*, 132.

Zelforganisatie na rampen

- Anema, K. (2012) Hoe on- en offline sociale netwerken de crisisbeheersing na een overstroming kunnen beïnvloeden.
- Kreijveld, M. (2012). Samen Slimmer. *Hoe de 'wisdom of crowds' onze samenleving zal veranderen*. *Stichting Toekomstbeeld der Techniek (77)*, Den Haag.

Perspectief psychosociale impact

Engelse literatuur

- Garrison, C. Z., Bryant, E. S., Addy, C. L., Spurrier, P. G., Freedy, J. R., & Kilpatrick, D. G. (1995). Posttraumatic stress disorder in adolescents after Hurricane Andrew. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry, 34*(9), 1193-1201.
- Machel, G. (1996). *Impact of armed conflict on children* (p. 35). UN.

Nederlandse literatuur

- Giel, R. (1989). De psychosociale kant van rampen. *Tijdschrift voor Psychiatrie, 31*(4), 223-239.

Perspectief risicoperceptie, risicocommunicatie en crisiscommunicatie

Engelse literatuur

- Bennett, P. (2010). *Risk communication and public health*. Oxford University Press.
- Bos, J. G. H., van Es, A. M. D., & Vasterman, P. (2011). *Cry Wolf*. COT.
- Breakwell, G. M. (2000). Risk communication: factors affecting impact. *British medical bulletin, 56*(1), 110-120.
- Chess, C. (2001). Organizational theory and the stages of risk communication. *Risk Analysis, 21*(1), 179-188.
- Glik, D. C. (2007). Risk communication for public health emergencies. *Annu. Rev. Public Health, 28*, 33-54.
- Kaspersen, R. E. (1986). Six propositions on public participation and their relevance for risk communication. *Risk analysis, 6*(3), 275-281.
- Lundgren, R. E., & McMakin, A. H. (2013). *Risk communication: A handbook for communicating environmental, safety, and health risks*. John Wiley & Sons.
- McComas, K. A. (2006). Defining moments in risk communication research: 1996–2005. *Journal of health communication, 11*(1), 75-91.
- Morgan, M. G. (2002). *Risk communication: A mental models approach*. Cambridge University Press.
- Paton, D., & Johnston, D. (2001). Disasters and communities: vulnerability, resilience and preparedness. *Disaster Prevention and Management: An International Journal, 10*(4), 270-277.
- Plough, A., & Krinsky, S. (1987). The emergence of risk communication studies: social and political context. *Science, Technology, and Human Values, 4*, 10.
- Poortinga, W., Bickerstaff, K., Langford, I., Niewöhner, J., & Pidgeon, N. (2004). The British 2001 foot and mouth crisis: a comparative study of public risk perceptions, trust and beliefs about government policy in two communities. *Journal of Risk Research, 7*(1), 73-90.
- Renn, O. (2004). Perception of risks. *Toxicology letters, 149*(1), 405-413.
- Reynolds, B., & W. SEEGER, M. A. T. H. E. W. (2005). Crisis and emergency risk communication as an integrative model. *Journal of health communication, 10*(1), 43-55.
- Slovic, P. (1993). Perceived risk, trust, and democracy. *Risk analysis, 13*(6), 675-682.
- Smith, R. D. (2006). Responding to global infectious disease outbreaks: lessons from SARS on the role of risk perception, communication and management. *Social science & medicine, 63*(12), 3113-3123.
- Smith, D., & McCloskey, J. (1998). Risk and Crisis Management in the Public Sector: Risk Communication and the Social Amplification of Public Sector Risk. *Public Money and Management, 18*(4), 41-50.
- Verbeke, W., & Kenhove, P. V. (2002). Impact of emotional stability and attitude on consumption decisions under risk: The Coca-cola crisis in Belgium. *Journal of Health Communication, 7*(5), 455-472.
- Coombs, W. T. (2014). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding*.
- Seeger, M. W. (2006). *Best practices in crisis communication: An expert panel process*.
- Schultz, F., Utz, S., & Göritz, A. (2011). Is the medium the message? Perceptions of and reactions to crisis communication via twitter, blogs and traditional media.
- Coombs, W. T. (2007). *Attribution theory as a guide for post-crisis communication research*.
- Clarke, P. (2003). Crisis communications: lessons from September 11. M. A. Noll (Ed.). Rowman & Littlefield Publishers.
- Ulmer, R. R., Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2014). *Effective crisis communication: Moving from crisis to opportunity*.
- Covello, V. T. (2003). Best practices in public health risk and crisis communication.
- Coombs, W. T., & Holladay, S. J. (Eds.). (2011). *The handbook of crisis communication*.
- Argenti, P. (2002). *Crisis communication. Lessons from 9/11*.
- Williams, D. E., & Olaniran, B. A. (1998). *Expanding the crisis planning function: Introducing elements of risk communication to crisis communication practice*.
- Ulmer, R. R., Seeger, M. W., & Sellnow, T. L. (2007). *Post-crisis communication and renewal: Expanding the parameters of post-crisis discourse*.
- Coombs, W. T., & Holladay, S. J. (2009). *Further explorations of post-crisis communication: Effects of media and response strategies on perceptions and intentions*.
- Veil, S. R., Buehner, T., & Palenchar, M. J. (2011). *A Work- In- Process Literature Review: Incorporating Social Media in Risk and Crisis Communication*.
- Coombs, W. T. (2007). *Crisis management and communications*.
- Williams, D. E., & Treadaway, G. (1992). *Exxon and the Valdez accident: A failure in crisis communication*.
- Liu, B. F., Austin, L., & Jin, Y. (2011). *How publics respond to crisis communication strategies: The interplay of information form and source*.
- Acar, A., & Muraki, Y. (2011). *Twitter for crisis communication: lessons learned from Japan's tsunami disaster*.
- Heath, R. L. (2006). *Best practices in crisis communication: Evolution of practice through research*.
- Fearn-Banks, K. (2009). *Crisis communication*.
- Garnett, J. L., & Kouzmin, A. (2007). *Communicating throughout Katrina: Competing and complementary conceptual lenses on crisis communication*.
- Coombs, W. T. (2010). *Parameters for crisis communication*.
- Heath, R. L., & O'Hair, H. D. (Eds.). (2010). *Handbook of risk and crisis communication*.
- Sandman, P. M. (2006). *Crisis communication best practices: Some quibbles and additions*.
- Ogrizek, M., & Guillery, J. M. (1999). *Communicating in crisis*.
- White, C. M. (2011). *Social media, crisis communication, and emergency management*.

Nederlandse literatuur

- Bouwmeester, J., Franx, K., Holzmann, M., Gutteling, J. M., & Vries, D. P. (2012). Informatiemiddelen en zoekgedrag bij dreigingen en crises.
- de Bruijn, H., de Bruijne, M., Steenhuisen, B., & van der Voort, H. Over de organisatie van risico-inschattingen.
- Geserick, E. C. (2013). Mediakeuze tijdens een crisis: Getoetst aan de hand van de awareness factoren van het FRIS model. Gutteling, J. M., & Seydel, E. R. (2000). Risicocommunicatie.
- Gutteling, J. M. (1999). De controversiële boodschap: de communicatie tussen de deskundige en de leek over risico-onderwerpen.
- Janssen, M. (2011). Risicocommunicatie bij veiligheidsregio's: een onderzoek naar de organisatie en de status van risicocommunicatie bij de Nederlandse Veiligheidsregio's.

- Johannink, R. H., Gorissen, I., & van As, N. K. (2013). *Sociale media: factor van invloed op onrustsituaties?*. Politie & Wetenschap.
- Kerstholt, J. H., & Koenders, M. (2009). *Risicocommunicatie door gemeenten*(No. TNO-DV 2009 C576). TNO.
- Kolen, B. (2010). 6 Zelfredzaamheid bij overstroming en grootschalige evacuaties. *Helsloot, I. en B. Van 't Padje*.
- Muller, E. R. (2009). *Crisis: studies over crisis en crisisbeheersing*. Kluwer.
- Tol, T. M. (2010). De Mexicaanse griep in Frankrijk, Nederland en België; een vergelijkend onderzoek naar de invloed van de publieke opinie op het risicobeleid.
- Nederlands Genootschap van Burgemeesters (2009). *Als het op communiceren aankomt*.

Perspectief rol massamedia

Engelse literatuur

- Severin, W. J., & Tankard, J. W. (2010). *Communication theories: Origins, methods, and uses in the mass media*.
- Wimmer, R., & Dominick, J. (2013). *Mass media research*.
- Ball-Rokeach, S. J., & DeFleur, M. L. (1976). *A dependency model of mass-media effects*.
- McCombs, M. (2013). *Setting the agenda: The mass media and public opinion*.
- Weiss, W. (1966). *Effects of the mass media of communication*.
- Weimann, G., & Winn, C. (1994). *The theater of terror: Mass media and international terrorism*.
- Tyler, T. R., & Cook, F. L. (1984). *The mass media and judgments of risk: Distinguishing impact on personal and societal level judgments*.
- Raboy, M., & Dagenais, B. (Eds.). (1992). *Media, crisis and democracy: Mass communication and the disruption of social order*.
- Nacos, B. L. (1996). *Terrorism and the media: From the Iran hostage crisis to the World Trade Center bombing*.
- Pollock, J. C., & Guidette, C. L. (1980). *Mass media, crisis and political change: a cross-national approach*.
- Kreps, G. A. (1980). *Research needs and policy issues on mass media disaster reporting*. In *Disasters and the mass media*.
- Larson, J. F. (1980). *A review of the state of the art in mass media disaster reporting*. In *Disasters and the mass media*.
- Piotrowski, C., & Armstrong, T. R. (1998). *Mass media preferences in disaster: A study of Hurricane Danny*.
- Dunwoody, S., & Peters, H. P. (1992). *Mass media coverage of technological and environmental risks: a survey of research in the United States and Germany*.
- Wenger, D. E. (1980). *A few empirical observations concerning the relationship between the mass media and disaster knowledge: a research report*.
- Wenger, D. E. (1985). *Mass media and disasters*.
- Singer, E., & Endreny, P. M. (1993). *Reporting on Risk: How the Mass Media Portray Accidents, Diseases, Other Hazards*.
- Perez- Lugo, M. (2004). *Media uses in disaster situations: A new focus on the impact phase*.
- Barnes, M. D., Hanson, C. L., Novilla, L. M., Meacham, A. T., McIntyre, E., & Erickson, B. C. (2008). *Analysis of media agenda setting during and after Hurricane Katrina: Implications for emergency preparedness, disaster response, and disaster policy*.
- Scanlon, J. (2011). *Research about the mass media and disaster: Never (well hardly ever) the twain shall meet*.
- Scanlon, J. (2007). *Unwelcome irritant or useful ally? The mass media in emergencies*.
- Wenger, D., & Friedman, B. (1986). *Local and national media coverage of disaster: A content analysis of the print media's treatment of disaster myths*.
- Burkhart, F. N. (1991). *Media, emergency warnings, and citizen response*.
- Miles, B., & Morse, S. (2007). *The role of news media in natural disaster risk and recovery*.
- Wenger, D. E., & Quarantelli, E. L. (1989). *Local mass media operations, problems and products in disasters*.
- Quarantelli, E. L. (1990). *The mass media in disasters in the United States*.
- Nacos, B. L. (2007). *Mass-mediated terrorism: The central role of the media in terrorism and counterterrorism*.
- Cho, J., Boyle, M. P., Keum, H., Shevy, M. D., McLeod, D. M., Shah, D. V., & Pan, Z. (2003). *Media, terrorism, and emotionality: Emotional differences in media content and public reactions to the September 11th terrorist attacks*.
- Altheide, D. L. (2007). *The mass media and terrorism*.
- Cantor, J. (2002). *Fright reactions to mass media*.
- Bassiouni, M. C. (1981). *Terrorism, law enforcement, and the mass media: Perspectives, problems, proposals*.
- Picard, R. G. (1993). *Media portrayals of terrorism: Functions and meaning of news coverage*.
- Greenberg, B. S. (2002). *Communication and terrorism: public and media responses to 9/11*.
- Wilkinson, P. (1997). *The media and terrorism: a reassessment*.
- Altheide, D. L. (2006). *Terrorism and the Politics of Fear*.
- Slone, M. (2000). *Responses to media coverage of terrorism*.
- White, P. (1997). *Death, disruption and the moral order: the narrative impulse in mass-media 'hard news' reporting*.
- Altheide, D. L. (2006). *The Mass Media, Crime and Terrorism*.
- Weimann, G. (2008). *The psychology of mass-mediated terrorism*.
- Ruijgrok, N., & Van Atteveldt, W. (2007). *Global angling with a local angle: How US, British, and Dutch newspapers frame global and local terrorist attacks*.
- Lule, J. (2002). *Myth and terror on the editorial page: The New York Times responds to September 11, 2001*.
- Vasterman, P., Yzermans, C. J., & Dirkzwager, A. J. (2005). *The role of the media and media hypes in the aftermath of disasters*.
- Allan, S. (2007). *Citizen journalism and the rise of 'mass self-communication': Reporting the London bombings*.
- Biernatzki, W. E. (2001). *Terrorism and mass media*.
- Keinan, G., Sadeh, A., & Rosen, S. (2003). *Attitudes and reactions to media coverage of terrorist acts*.
- Weimann, G. (1987). *Media events: The case of international terrorism*.
- Mythen, G., & Walklate, S. (2006). *Communicating the terrorist risk: Harnessing a culture of fear?*
- Farnen, R. F. (1990). *Terrorism and the mass media: A systemic analysis of a symbiotic process*.
- Ott, B. L., & Aoki, E. (2002). The politics of negotiating public tragedy: Media framing of the Matthew Shepard murder. *Rhetoric & Public Affairs*, 5(3), 483-505.
- Bruno, N. (2011). *Tweet first, verify later? How real-time information is changing the coverage of worldwide crisis events*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford. Retrieved June, 10(2011), 2010-2011.

Nederlandse literatuur

- Stappers, J. G., Reijnders, A. D., & Möller, W. A. J. (1997). *De werking van massamedia: een overzicht van inzichten*
- Hemels, J. (1982). *Massamedia als medespelers: toegang tot het studieveld van de massacommunicatie*.
- Stappers, J. G., & Reijnders, A. D. en Moller, W.A.J (1990): *De werking van de massamedia. Een overzicht van inzichten*.
- Van Dijk, J., Boeschoten, T., ten Tije, S., & van de Wijngaert, L. (2013). *De weg naar Haren. De Rol van Jongeren, Sociale Media, Massamedia en Autoriteiten bij de Mobilisatie voor Project X Haren*.
- Caljé, J. F., & Kleinnijenhuis, J. *Politieke gebeurtenissen en Massamedia*.
- Dijk, V. J. (2013). *Mediahype? Kom nou toch; massamedia waren geen grote aanjagers voor Haren*.

- Terpstra, J. (2006). *Overlast en criminaliteit tussen massamedia, burgers en beleid*.
- Gutteling, J. M., Boer, H., & Houwen, R. J. (1988). *Invloed van Berichtgeving in de Massamedia en de Effecten van Voorlichting Over Industriële en Technologische Risico's (Effect of Information in the Mass Media and the Effects of Information about Industrial and Technological Risks)*.
- Zoeteman, B., & Kersten, W. (2009). Mediaberichtgeving over calamiteiten: de magie meester. *Tijdschrift voor veiligheid*, 8(1), 35-47.

D. Indikking van 87 naar 24 impactfactoren

Hierna is aangegeven hoe de 87 impactfactoren, verdeeld over vijf perspectieven, uiteindelijk zijn geclusterd naar 24 impactfactoren.

Aangegeven is steeds de titel van de geclusterde impactfactor en de daaronder ressorterende impactfactoren vanuit de lijst van 87 impactfactoren.

In het overzicht zijn de factoren tevens gerubriceerd naar onderlinge overeenkomsten: toebehorend aan (groepen uit) de samenleving, de overheid of autoriteiten, het risico of de (crisis)situatie en de informatie die gewisseld wordt bij rampen, crises en aanslagen.

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan (groepen in) de samenleving	
1. (Sterke) morele oordelen	<i>"De morele oordelen (zoals verontwaardiging, minachting, walging of wrok) die bestaan jegens anderen (zoals andere groepen binnen de samenleving of de overheid en/of politie), veelal gepaard gaand met gevoelens van extreme ontevredenheid, onrecht en/of verwijtbaarheid".</i> Vanuit het perspectief sociale onrust • Gevoel van ongelijkheid en onrecht • Gevoel van verwijtbaarheid • (Sterke) morele oordelen • (Extreme) ontevredenheid • Publiek protest Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie na rampen • 'Blame assignment'
2. (Sterke) sociale entiteiten	<i>"De ervaren solidariteit die zich ontwikkelt in contact met anderen, bijvoorbeeld via een gedeelde heftige ervaring, die zowel positief (elkaar steunen) als negatief (projectie van agressie op anderen) kan uitwerken".</i> Vanuit het perspectief sociale onrust • (Sterke) sociale identiteiten Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie na rampen • 'Shared values' • 'Culture of responsibility' • 'Sense of community' • 'Collectieve angstervaring of collectieve lotservaring' • 'Sociale identiteiten' • 'Sociale cognities' • 'Sociale normen'
3. Tegenstellingen tussen groepen	<i>"Diep gevoelde en breed gedragen scherpe (sociale) tegenstellingen tussen groepen, veelal gepaard gaand met sterke morele gevoelens als verontwaardiging, walging of minachting".</i> Vanuit het perspectief sociale onrust • Tegenstellingen tussen groepen Vanuit het perspectief rol massamedia • Politisering van de schuldvraag
4. Vertrouwen in autoriteiten	<i>"Het vertrouwen in de overheid (instellingen) en hun vermogen om gerezen problemen het hoofd te bieden".</i> Vanuit het perspectief sociale onrust • Vertrouwen in autoriteiten Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie • Vertrouwen in de organisatie(s) die (de gevolgen van) het risico/de situatie moeten 'handlen'
5. De mate van blootstelling/trauma's	<i>"De mate waarin mensen blootgesteld zijn aan en/of feitelijk te lijden hebben gehad van de (gevolgen van een) ramp, crisis of aanslag, bijvoorbeeld in de vorm van verwondingen, levensbedreigingen en/of verlies van mensenlevens".</i> Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie bij rampen • 'Perceived degree of physical danger' Vanuit het perspectief psychosociale impact • 'Extend of exposure' / trauma's in de vorm van verwondingen, levensbedreigingen en verlies van mensenlevens • 'Loss or injury of family, relatives and co-workers' Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie • Mate van blootstelling aan het risico/de situatie
6. Algehele impact op het normale leven	<i>"De mate waarin de ramp, crisis of aanslag inwerkt op het normale dagelijkse leven, zowel materieel als immaterieel ('overall impact on one's usual life')".</i> Vanuit het perspectief psychosociale impact • 'Amount of devastation' / extreme, wijdverbreide schade aan bezit • 'Loss or injury of family, relatives and co-workers' • 'Overall impact on one's usual life' • Voortdurende financiële problemen

7. Gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie   <i>“De mate waarin feitelijke kennis en of begrip van een risico of (crisis)situatie aanwezig is, inclusief eventuele handelingsalternatieven”.</i>   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • Gebrek aan kennis en/of begrip van de risico's/de situatie   • Gebrek aan relevantie van het risico/de situatie met de eigen persoonlijke- en/of sociale situatie en/of waarden   • Gebrek aan overeenstemming met de eigen waardering van het risico/de situatie   • Mate van bekendheid met het risico/de situatie   • 'Awareness' van de potentiële risico's en bijbehorende handelingsalternatieven   • 'Informatierelevantie' met de eigen persoonlijke- of sociale situatie
8. Responsiviteit van de samenleving   <i>Deze impactfactor wordt door enkele andere impactfactoren uit deze categorie meer verbijzonderd (zie: 'efficacy', 'sociaal kapitaal en sociale steun', en 'gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie').</i>   <i>“De mate waarin groepen in de samenleving in staat zijn, al of niet in samenspraak met de overheid(sinstellingen), een afdoende antwoord te formuleren op de ontstane (crisis)situatie”.</i>   Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie bij rampen   • Responsieve samenleving   • 'Demands are not met by existing organizations'   • 'Traditional tasks and structures are insufficient or inappropriate'   • 'The community feels it necessary to respond to their crisis situation'
9. Veerkracht   <i>“(De perceptie van) het (eigen) vermogen om te kunnen omgaan met onverwachte en/of onzekere (crisis)situaties”.</i>   Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie bij rampen   • 'Efficacy'   Vanuit het perspectief psychosociale impact   • 'Resilience in the face of stress'   • 'Effective coping skills'   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • Mate van (kunnen uitoefenen van) controle over/kunnen omgaan met het risico/ de situatie
10. Sociaal kapitaal en sociale steun   <i>“De mate waarin er beschikking is over en uiteindelijk feitelijke hulp/steun ontvangen wordt van (sociale) hulpbronnen zoals familie/vrienden, de buurt, welzijnsinstellingen, charitatieve instellingen, sociale diensten en hulpdiensten”.</i>   Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie bij rampen   • 'Socio-economic status'   • 'A supportive social climate'   • 'Relevant pre-crisis social relationships'   Vanuit het perspectief psychosociale impact   • 'Loss of social and psychological resources'   • 'Vulnerability' (limited access to political power', 'low levels of social and natural environmental resources', 'lack of access to resources')   • De familiecontext   • 'Social support and social capital'
Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan de overheid of de autoriteiten   11. (Herhaalde) onterechte geruststelling   <i>“Het (herhaald) onterecht geruststellen van getroffen en/of publiek wanneer dat niet in overeenstemming is met de (gevoelde) ernst van de situatie”.</i>   Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie bij rampen   • (Herhaalde) 'onterechte' geruststelling   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • 'Valse geruststelling'
12. Voorbereiding op e.g. ervaring met crises   <i>“De mate waarin er is voorbereid op en/of ervaring is met vorige crises”.</i>   Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie bij rampen   • 'Degree of planning before and experience in previous disaster'   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • Mate van bekendheid met het risico/de situatie   • Mate van (kunnen uitoefenen van) controle over/kunnen omgaan met het risico/ de situatie
13. Responsiviteit overheidsoptreden   <i>Deze impactfactor wordt door de volgende impactfactoren uit deze categorie meer verbijzonderd (zie: 'openheid en eerlijkheid', '(herhaalde) onterechte geruststelling', en 'compassie, zorg en empathie'.</i>   <i>“De mate waarin de overheid(sinstellingen) een afdoende antwoord weten te formuleren op de ontstane (crisis)situatie”.</i>   Vanuit het perspectief sociale onrust   • Responsiviteit overheidsoptreden

14. Openheid en eerlijkheid   <i>"Een open en eerlijke benadering van getroffen, betrokken, pers en publiek door de overheid(sinstellingen)".</i>   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • Openheid en eerlijkheid
15. Compassie, zorg en empathie   <i>"Het tonen van compassie, zorg en empathie aan getroffen en betrokken door de overheid(sinstellingen)".</i>   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • Compassie, zorg en empathie
Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan het risico of de (crisis)situatie   16. (Gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico e.q. de (crisis)situatie   <i>"Het (gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico/de (crisis)situatie".</i>   Vanuit het perspectief psychosociale impact   • 'Amount of devastation' / extreme, wijdverbreide schade aan bezit   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • 'Verwoestend potentieel' van het risico/de situatie
17. Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten   <i>"De mate waarin risico's/(crisis)situaties voortkomen uit menselijk handelen, in het bijzonder situaties waarbij sprake is van de intentie een (deel van de) samenleving te ontwrichten en angst aan te jagen".</i>   Vanuit het perspectief psychosociale impact   • Geweld als gevolg van opzettelijk menselijk handelen   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten
Concrete (positieve) veranderingen in de directe omgeving (deze impactfactor niet in uiteindelijke lijst, daarom niet genummerd)   <i>"De mate waarin de overheid(sinstellingen) of anderen in de samenleving er in slagen concrete veranderingen voort te brengen die positief uitwerken op (de perceptie van) de directe omgeving van getroffen of betrokken".</i>   Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie   • Gebrek aan relevantie van het risico/de situatie met de eigen persoonlijke- en/of sociale situatie en/of waarden   • Concrete veranderingen in de directe omgeving   • 'Informatierelevantie' met de eigen persoonlijke- of sociale situatie
Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan de informatie   18. Mediaframes   <i>"Kijkkaders voor rampen, crises of aanslagen die de berichtgeving kunnen gaan domineren en uiteindelijk ook kunnen leiden tot 'mediahypes' (snelle, intensieve nieuwsgolven) en/of 'amplificatie' (uitvergroten van een bepaald risico/nieuwsfeit)".</i>   Vanuit het perspectief rol massamedia   • 'Frames'   • 'Mediahypes'   • 'Amplificatie'   • Voeden van 'disaster myths' (met name de mythe van massapaniek)
19. 'Human interest'   <i>"Persoonlijke ervaringen van slachtoffers, nabestaanden, ooggetuigen en reddingswerkers".</i>   Vanuit het perspectief rol massamedia   • 'Human interest'
20. Aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben   <i>"Aspecten die gemeen hebben dat ze tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben, zoals bijvoorbeeld de onverwachtetheit van een gebeurtenis, reusachtigheid die de menselijke verbeelding te boven gaat, de icoonstatus van betrokken personen of gebouwen, nieuwheid of onbekendheid, geheimzinnigheid of mismanagement en/of gebrek aan goede communicatie door de autoriteiten".</i>   Vanuit het perspectief rol massamedia   • Aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben (bijvoorbeeld onverwachtetheit, reusachtigheid die de menselijke verbeelding ontstijgt, icoonstatus van betrokken personen of gebouwen, nieuwheid of onbekendheid, geheimzinnigheid, mismanagement en/of gebrek aan goede communicatie door de autoriteiten)
21. Vertrouwen in de bron van informatie   <i>"De mate van vertrouwen dat wordt gesteld in de bron van informatie".</i>   Vanuit het perspectief sociale onrust   • Vertrouwen in autoriteiten   Vanuit het perspectief rol massamedia   • Vertrouwen in de bron van informatie   • Vertrouwen in de organisatie(s) die (de gevolgen van) het risico/de situatie moeten 'handlen'

22. Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk risicomanagement

"Het voorzien in bruikbare, praktische informatie waardoor mensen in staat zijn c.q. in staat worden gesteld datgene te doen wat nodig is om zichzelf te beschermen of om 'er weer bovenop te komen'".

Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie

- Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk 'risk management'

Vanuit het perspectief rol massamedia

- 'Waarschuwingsinformatie' (mits specifiek en vanuit meerdere bronnen)
- 'Ontzenuwinformatie (hardnekkige geruchten wegnemen)

Informatie in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment (deze impactfactor niet in uiteindelijke lijst, daarom niet genummerd)

"De mate waarin de informatie in overeenstemming is met datgene wat op dat moment gevoeld, ervaren en/of gevonden wordt".

Vanuit het perspectief massapaniek en zelforganisatie bij rampen

- Informatie in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment ('adequate informatie omtrent gevaar')

Vanuit het perspectief risicoperceptie, risico- en crisiscommunicatie

- Gebrek aan overeenstemming met de eigen waardering van het risico/de situatie

Bij de clustering is een aantal impactfactoren afgevallen, namelijk die impactfactoren die uiteindelijk niet aan een cluster konden worden toegevoegd. We zijn ons er van bewust dat deze clustering wellicht niet altijd recht doet aan de eventuele empirische evidentie van een enkele impactfactor, echter hier is als maat gehanteerd de prevalentie binnen deze literatuurstudie.

De volgende impactfactoren zijn afgevallen:

- Individuele kosten van protest
- Verwachte opbrengst van protest
- 'Location of attachment figures'
- Mate van vrijwilligheid in het accepteren van het risico/de situatie
- 'Undesired impact on future generations'
- 'Impression of fair distribution of benefit and risk',
- 'Impression of reversibility of risk'
- 'Congruence between benefactors and risk-bearers'
- Individuele levensstijl
- Ingewortelde culturele waarden
- Reactie van anderen op overlastgevende verschijnselen
- Verborgene of uitgestelde effecten van het risico
- Onhelderheid over maatschappelijke voordelen

E. Toets bij experts

De 24 impactfactoren zijn voorgelegd aan experts die enerzijds de (toegepaste) wetenschap gekoppeld aan de vijf perspectieven, anderzijds de kennis en/of ervaring hebben op het gebied van rampen, crises en aanslagen hebben. Hieronder het resultaat daarvan.

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan (groepen in) de samenleving		
1. (Sterke) morele oordelen		
<i>"De morele oordelen (zoals verontwaardiging, minachting, walging of wrok) die bestaan jegens anderen (zoals andere groepen binnen de samenleving of de overheid en/of politie), veelal gepaard gaand met gevoelens van extreme ontevredenheid, onrecht en/of verwijtbaarheid".</i>		
Herkomst:		
Voornamelijk ontleend aan Postmes cs (2013). Verder gebaseerd op Drabek cs (2003), Renn cs (2011), Verhage cs (2011), Kennisdocument BZK (2014).		
Oordeel experts (n=13):		
Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
10 (77%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat feiten en omstandigheden hier een lading krijgen, dat er waarschijnlijk vele ladingen mogelijk zijn en dat een sterk morele lading impactverhogend werkt. Verder wordt aangegeven dat gevoelens van onrust en onrechtvaardigheid kunnen leiden tot een versterking van de perceptie van het gevaar met als gevolg onrust.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
2 (15%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
1 (8%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	
2. (Sterke) sociale entiteiten		
<i>"De ervaren solidariteit die zich ontwikkelt in contact met anderen, bijvoorbeeld via een gedeelde heftige ervaring, die zowel positief (elkaar steunen) als negatief (projectie van agressie op anderen) kan uitwerken".</i>		
Herkomst:		
Voornamelijk ontleend aan Drury cs, 2013 en Postmes cs, 2013. Verder gebaseerd op Paton en Johnston (2001), Drabek cs (2003), Verhage cs (2011).		
Oordeel experts (n=13):		
Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
3 (23%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat wij-zij distincties impactverhogend kunnen werken.
2 (15%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat hier sprake is van groepseffecten, het versterken van de solidariteit en de onderlinge redzaamheid binnen de eigen groep versterkt het onderscheid met de outgroup, waardoor conflicten kunnen verergeren. Aangegeven wordt als er onrust ontstaat over bijvoorbeeld gezondheidseffecten van een incidenten die waarschijnlijk alleen tot een protest leiden als er mensen zijn die deze onrust organiseren waardoor men zich kan identificeren als mogelijk slachtoffer. Aangegeven wordt dat dit contextafhankelijk is, waarbij wordt vermeld dat het vaak een kleinere groep betreft en de impact maatschappelijk niet zo groot zal zijn.
7 (54%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
0 (0%)	Geen impactfactor	
1 (8%)	Geen oordeel	
3. Tegenstellingen tussen groepen		
<i>"Diep gevoelde en breed gedragen scherpe (sociale) tegenstellingen tussen groepen, veelal gepaard gaand met sterke morele gevoelens als verontwaardiging, walging of minachting".</i>		
Herkomst:		
Voornamelijk ontleend aan Postmes cs, 2013. Verder gebaseerd op Renn cs (2011), Verhage cs (2011).		
Oordeel experts (n=13):		
Vrijwel alle experts (11) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (9) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
9 (69%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat deze factor gerelateerd is aan impactfactor (sterke) sociale identiteiten.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
2 (15%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat deze factor hetzelfde is als impactfactor (sterke) sociale identiteiten, maar dan alleen de negatieve variant.
1 (8%)	Geen impactfactor	
1 (8%)	Geen oordeel	

4. Vertrouwen in autoriteiten
“Het vertrouwen in de overheid(sinstellingen) en hun vermogen om gerezen problemen het hoofd te bieden”.

Herkomst:
 Ontleend aan Renn cs, 2011.
 Verder gebaseerd op Poortinga cs (2004), Rogers cs (2007), Eysink Smeets cs (2011), Hoytink cs (2011), Boutellier cs (2012), Kennisdocument BZK (2014), Helsloot en Scholtens (2014).

Oordeel experts (n=13):
 Alle experts (13) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) oordeelt dat factor *voornamelijk impactverlagend* is. De literatuur geeft aan zowel impactverhogend als –verlagend, afhankelijk van de context.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
2 (15%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat deze factor gerelateerd is aan impactfactor vertrouwen in de bron van informatie. Een gebrek aan vertrouwen werkt impactverhogend.
10 (77%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat deze factor in samenhang kan worden gezien met de impactfactor vertrouwen in de bron van informatie. De overtuiging dat de overheid in een adequate oplossing kan voorzien, neemt dreiging en onzekerheid weg en heeft daardoor een impactverlagende factor. Vertrouwen (in de veronderstelling dat er vertrouwen is) geeft het gevoel dat alles onder controle is, waardoor er minder onrust is/ontstaat.
1 (8%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
0 (0%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

5. De mate van blootstelling/trauma's

“De mate waarin mensen blootgesteld zijn aan en/of feitelijk te lijden hebben gehad van de (gevolgen van een) ramp, crisis of aanslag, bijvoorbeeld in de vorm van verwondingen, levensbedreigingen en/of verlies van mensenlevens”.

Herkomst:
 Voornamelijk ontleend aan Rogers cs, 2007.
 Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Leon (2004), Mawson (2005), Adams cs (2006), Weems cs (2007), Gill cs (2011).

Oordeel experts (n=13):
 Alle experts (13) herkennen impactfactor; vrijwel alle experts (12) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
12 (92%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat de nabijheid tot een gebeurtenis en eerdere traumatisering risicofactoren zijn. Wellicht is dit zelfs de belangrijkste impactverhogende factor.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
1 (8%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat dit een moeilijke is, omdat het hier vooral gaat om de gepercipieerde blootstelling. Als men meent dat rook van branden schadelijk is en men meent blootgesteld te zijn, dan ontstaat er onrust en mogelijk klachten (nocebo-effect). Trauma's gaan over echte schade en dat is in ogen van respondent een ander verhaal. Respondent pleit daarom voor scheiden in (gepercipieerde) blootstelling enerzijds, trauma's anderzijds. Het voorbeeld van de Bijlmerramp wordt gegeven als zijnde een voorbeeld waarin sprake was van beide effecten (sterke impact door gebeurtenis, maar het was ook of vooral een gepercipieerde blootstelling aan uranium (?) dat tot gezondheidsklachten leidde).
0 (0%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

6. Algehele impact op het normale leven

"De mate waarin de ramp, crisis of aanslag inwerkt op het normale dagelijkse leven, zowel materieel als immaterieel ('overall impact on one's usual life')."

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Leon, 2004.

Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Mawson (2005), Adams cs (2006), Weems cs (2007), Rogers cs (2007), Gill cs (2011).

Oordeel experts (n=13):

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
8 (62%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat ontregeling, stress, verandering impactverhogende factoren zijn. Verder wordt gezegd dat deze impactfactor aansluit bij de impactfactor mate van blootstelling/trauma's, waarbij is aangegeven dat de impact zal afhangen van o.m. de fysieke, geestelijke, sociale en materiële schade die mensen hebben opgelopen.
1 (8%)	Voornamelijk impactverlagend	
3 (23%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
0 (0%)	Geen impactfactor	
1 (8%)	Geen oordeel	Aangegeven wordt dat de omschrijving vaag is voor een oordeel.

7. Gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie

"De mate waarin feitelijke kennis en of begrip van een risico of (crisis)situatie aanwezig is, inclusief eventuele handelingsalternatieven".

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Rogers, 2007.

Verder gebaseerd op Smith (2006), Zoeteman en Kersten (2009).

Oordeel experts (n=13):

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
10 (77%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat onzekerheid en onduidelijkheid ontregelend werken en daardoor bijdragen aan mythevorming. Impactfactor is te breed gesteld: veelal hebben mensen beperkte kennis van risico's van incidenten of rampen. Gebrek aan kennis leidt tot onzekerheid, leidt tot onrust.
1 (8%)	Voornamelijk impactverlagend	
1 (8%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
1 (8%)	Geen impactfactor	Aangegeven wordt dat kennis niet heel relevant is, handelingsperspectieven daarentegen zijn wel relevant.
0 (0%)	Geen oordeel	

8. Responsiviteit van de samenleving

Deze impactfactor wordt door enkele andere impactfactoren uit deze categorie meer verbijzonderd

(zie: 'efficacy', 'sociaal kapitaal en sociale steun', en 'gebrek aan kennis en/of begrip van het risico/de (crisis)situatie').

"De mate waarin groepen in de samenleving in staat zijn, al of niet in samenspraak met de overheid(sinstellingen), een afdoende antwoord te formuleren op de ontstane (crisis)situatie".

Herkomst:

Voorname lijk ontleend aan de DSP Groep, 2007 en Drury cs, 2013.

Verder gebaseerd op Drabek en McEntire (2003), Verhage cs (2011), Boutellier (2012).

Oordeel experts (n=13):

Alle experts (13) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur; voornamelijk impactverlagend.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
0 (0%)	Voorname lijk impactverhogend	
10 (77%)	Voorname lijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat er een verbijzondering te prefereren valt, waarbij het gaat om de capaciteit van de maatschappij, maar wordt deze dan door bepaald? Te denken valt aan o.m. vertrouwen in overheden en informatie (is al als factor opgenomen), sociale cohesie, psychologische veerkracht (mits in kaart gebracht: bestaande uit zelfvertrouwen, omgaan met problemen), bestaande rampenplannen, wetgeving. Aangegeven wordt dat als er groter geloof is in de capaciteit van de samenleving (vergelijk capaciteit overheid) er een lagere impact te verwachten is. Aangegeven wordt dat als bedoeld is dat de overheid (echt) in dialoog gaat met burgers om een oplossing te zoeken, dit impactverlagend kan werken. Anders is sprake van een pseudo invloed en leidt dit tot meer onrust.
3 (23%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat dit sterk afhankelijk is van hoe de steun, veerkracht en respons plaatsvinden. Het kan de responsiviteit versterken, maar het ontkennen van problemen kan ook tot meer impact leiden.
0 (0%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

9. Veerkracht

"(De perceptie van) het (eigen) vermogen om te kunnen omgaan met onverwachte en/of onzekere (crisis)situaties".

Herkomst:

Voorname lijk ontleend aan Patton en Johnston, 2001.

Verder gebaseerd op Leon (2004), Rogers cs (2007), Drury (2013).

Oordeel experts (n=13):

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (9) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: voornamelijk impactverlagend.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
1 (8%)	Voorname lijk impactverhogend	
9 (69%)	Voorname lijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat dit een belangrijke impactfactor is, volgens een respondent belangrijker dan vele andere factoren. Meer veerkracht leidt tot sneller herstel en daarmee tot minder sociaalpsychologische impact. De impactfactor is vergelijkbaar qua werking als de impactfactoren capaciteit/ responsiviteit overheid en capaciteit/responsiviteit samenleving.
2 (15%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
1 (8%)	Geen impactfactor	Aangegeven wordt dat deze impactfactor meer te maken heeft met individueel herstel, hoewel je het waarschijnlijk ook van een samenleving kunt zeggen. Dit staat redelijk los van de initiële impact van ramp of crisis. Wel zorgt veerkracht ervoor dat op de lange termijn de impact lager is. Het is wenselijk als de responsiviteit in kaart wordt gebracht (bijvoorbeeld met Veerkracht Monitor).
0 (0%)	Geen oordeel	

10. Sociaal kapitaal en sociale steun

“De mate waarin er beschikking is over en uiteindelijk feitelijke hulp/steun ontvangen wordt van (sociale) hulpbronnen zoals familie/vrienden, de buurt, welzijnsinstellingen, charitatieve instellingen, sociale diensten en hulpdiensten”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Zakour, 2013.

Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Drabek en McEntire (2003), Adams cs (2006), Weems cs (2007), Gill cs (2011), Hoytink cs (2011), Aldrich (2012).

Oordeel experts (n=13):

Alle experts (13) herkennen impactfactor; vrijwel alle experts (12) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
0 (0%)	Voornamelijk impactverhogend	
12 (92%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat de impactfactor vergelijkbaar is qua werking als de impactfactoren capaciteit/ responsiviteit overheid, capaciteit/responsiviteit samenleving (in kaart brengen via bijvoorbeeld de Veerkracht Monitor) en individuele veerkracht in de vorm van benutbare sociale verbanden. Een goede nazorg verlaagt de onrust. Dit geldt ook voor praktische steun die bijdraagt aan een sneller herstel.
1 (8%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
0 (0%)	Geen impactfactor	
	Geen oordeel	

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan de overheid of de autoriteiten**11. (Herhaalde) ontrecte geruststelling**

“Het (herhaald) ontrect geruststellen van getroffen en/of publiek wanneer dat niet in overeenstemming is met de (gevoelde) ernst van de situatie”.

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Rogers, 2007

Verder gebaseerd op Durodié en Wessely (2002), Kennisdocument BZK (2014).

Oordeel experts (n=13):

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
10 (77%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat deze impactfactor ook valt onder het verstrekken van betrouwbare en juiste informatie, samenhangt met openheid en eerlijkheid, met vertrouwen (verkeerd informeren leidt tot minder vertrouwen). Geruststellen leidt tot grotere bezorgdheid en werkt daarmee averechts.
1 (8%)	Voornamelijk impactverlagend	
1 (8%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
0 (0%)	Geen impactfactor	
1 (8%)	Geen oordeel	Aangegeven wordt dat dit afhankelijk is van hoe de impactfactor wordt gedefinieerd; het leidt wel tot onzekerheid, maar het hoeft niet per sé te leiden tot negatieve gevoelens.

12. Voorbereiding op c.q. ervaring met crises		
<i>"De mate waarin er is voorbereid op en/of ervaring is met vorige crises".</i>		
Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Drabek cs, 2003. Verder gebaseerd op Rogers (2007).		
Oordeel experts (n=13): Vrijwel alle experts (11) herkennen impactfactor; veel experts (7) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverlagend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
0 (0%)	Voornamelijk impactverhogend	
7 (54%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat een betere voorbereiding de kans verhoogt dat de juiste maatregelen op het juiste moment worden genomen. Respondent vraagt zich af of dit wel een sociaalpsychologische impactfactor is; niet alles is onder deze noemer te scharen. Aangegeven wordt dat deze factor met een voorbehoud impactverlagend kan werken; op veel crises kun je je niet voorbereiden. Wel maakt veel ervaring dat de impact per crisis minder zal zijn, maar dat de cumulatieve effecten weer groter kunnen zijn.
4 (31%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat iedere situatie anders, zelfs die onder een vergelijkbare noemer vallen. Wat in een vorige situatie adequaat was, kan in een volgende situatie desastreus zijn. Aangegeven wordt dat als situaties vergelijkbaar zijn er mogelijk winst kan ontstaan (impactverlagend); als ervaringen juist heel negatief zijn (geweest), dan kan het mogelijk impactverhogend zijn.
2 (15%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

13. Responsiviteit overheidsop treden		
<i>Deze impactfactor wordt door de volgende impactfactoren uit deze categorie meer verbijzonderd (zie: 'openheid en eerlijkheid', '(herhaalde) onterechte geruststelling', en 'compassie, zorg en empathie'.</i>		
<i>"De mate waarin de overheid(sinstellingen) een afdoende antwoord weten te formuleren op de ontstane (crisis)situatie".</i>		
Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Renn cs, 2011. Verder gebaseerd op DSP Groep (2007), Verhage cs (2011), Eysink Smeets cs (2011), Boutellier cs (2012), COT&CTC (2012).		
Oordeel experts (n=13): Alle experts (13) herkennen impactfactor; het merendeel van de experts (10) geeft als richting aan: <i>voornamelijk impactverlagend</i> . De literatuur geeft aan zowel impactverhogend als -verlagend, afhankelijk van de context.		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
0 (0%)	Voornamelijk impactverhogend	
10 (77%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat deze impactfactor overeenkomsten heeft met de factor capaciteit overheid, waarbij zij opgemerkt dat deze niet is toegespitst op de communicatie naar publiek. Idem voor vertrouwen.
3 (23%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Wat is in deze een afdoend antwoord? De mate waarin het antwoord afdoend zal zijn, hangt ook sterk af van de invulling.
0 (0%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

14. Openheid en eerlijkheid		
<i>"Een open en eerlijke benadering van getroffen, betrokken, pers en publiek door de overheid(sinstellingen)".</i>		
Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Seeger, 2006. Verder gebaseerd op Poortinga cs (2004), Drury cs (2013), Helsloot en Scholtens (2014).		
Oordeel experts (n=13): Alle experts (13) herkennen impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverlagend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
0 (0%)	Voornamelijk impactverhogend	
8 (62%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat openheid en eerlijkheid ook valt onder betrouwbare en juiste informatie. Of zoals een andere respondent opmerkt, het is een van de aspecten van vertrouwen. Onderzoek wijst uit dat openheid en eerlijkheid leiden tot minder bezorgdheid.
5 (38%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat deze impactfactor eerder neutraal zal zijn en impactverhogend zal zijn op het moment dat de benadering niet goed is (geweest). Aangegeven wordt dat de impactfactor afhankelijk is van inhoud en mate van discrepantie.
0 (0%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

15. Compassie, zorg en empathie		
"Het tonen van compassie, zorg en empathie aan getroffen en betrokkenen door de overheid(sinstellingen)".		
Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Seeger, 2006. Verder gebaseerd op Veil cs (2011).		
Oordeel experts (n=13): Het merendeel van de experts (10) herkent impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverlagend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
0 (0%)	Voornamelijk impactverhogend	
8 (62%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat het tonen van compassie, zorg en empathie ook één van de aspecten is van vertrouwen. Als het vertrouwen hoog is, dan is de impact laag. Een goede (na)zorg helpt bij de verwerking.
2 (15%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
2 (15%)	Geen impactfactor	Aangegeven wordt dat praktische hulp belangrijker is. Ook wordt aangegeven dat de impactfactor neutraal is indien de getoonde compassie, zorg en empathie goed is c.q. goed wordt ervaren; het werkt daarentegen impactverhogend als het niet goed is gedaan c.q. niet goed wordt ervaren.
1 (8%)	Geen oordeel	

16. (Gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico c.q. de (crisis)situatie		
"Het (gepercipieerd) verwoestend potentieel van het risico/de (crisis)situatie".		
Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Rogers cs, 2007. Verder gebaseerd op Norris cs (2002), Helsloot en Scholtens (2014).		
Oordeel experts (n=13): Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor en geven tevens eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
12 (92%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat meer (vermeende) verwoesting impactverhogend is. Voorts vergroot een potentiële catastrofe de risicoperceptie, omdat het een gebrek aan controle impliceert. Aangegeven wordt dat deze factor verwant is aan de factor 'persoonlijke schade'.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
0 (0%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
0 (0%)	Geen impactfactor	
1 (8%)	Geen oordeel	

17. Risico's/situaties vanuit intentioneel menselijk handelen, met de bedoeling te ontwrichten		
"De mate waarin risico's/(crisis)situaties voorkomen uit menselijk handelen, in het bijzonder situaties waarbij sprake is van de intentie een (deel van de) samenleving te ontwrichten en angst aan te jagen".		
Herkomst: Voornamelijk ontleend aan Norris cs, 2002. Verder gebaseerd op Rogers cs (2007), Kennisdocument BZK (2014).		
Oordeel experts (n=13): Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor en geven tevens eenzelfde richting aan als de literatuur: <i>voornamelijk impactverhogend</i> .		
Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
12 (92%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat intentie en kwade opzet zwaar wegen. Daarnaast vindt men veelal 'man-made' risico's ook enger, ook als ze niet intentioneel zijn zoals chemische versus natuurlijke branden. Daarnaast hangt het af van het vertrouwen in het systeem of men de dreiging van kwaadwillende personen als erg ervaart. Aangegeven wordt dat dit een belangrijk aspect is. Er gaan veel meer mensen dood door niet intentionele daden waarover mensen zich veel minder zorgen maken. Het vergelijken van de twee (zoals in Parijs door iemand is gedaan: aantal verkeersdoden versus Charles Hebdo) kan leiden tot woede en zelfs verontreiniging. Aangegeven wordt dat de inschatting is dat de MH-17 vanwege het feit dat dit vliegtuig neergeschoten is, als zwaarder wordt beleefd dan bijvoorbeeld de vuurwerkcramp in Enschede of de Bijlmerramp.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
0 (0%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
1 (8%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

**Concrete (positieve) veranderingen in de directe omgeving
(deze impactfactor niet in uiteindelijke lijst, daarom niet genummerd)**

“De mate waarin de overheid(sinstellingen) of anderen in de samenleving er in slagen concrete veranderingen voort te brengen die uitwerken op (de perceptie van) de directe omgeving van getroffen en betrokkenen”.

Herkomst:

Voorname lijk ontleend aan Eysink Smeets cs, 2011.
Verder gebaseerd op Drabek en McEntire (2003), Poortinga cs (2004), Rogers cs (2007).

Oordeel experts (n=13):

Zes experts herkennen impactfactor en drie experts geven tevens eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
2 (15%)	Voornamelijk impactverhogend	
3 (23%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat dit een subonderdeel is van de eerder genoemde factor capaciteit overheid en samenleving.
1 (8%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat dit afhangt van wat die concrete veranderingen dan zijn; deze factor is al eerder aan de orde geweest.
3 (23%)	Geen impactfactor	Aangegeven wordt dat de impactfactor vaag is verwoord.
4 (31%)	Geen oordeel	Aangegeven wordt dat de impactfactor vaag is verwoord. Aangegeven wordt dat de impactfactor abstract is verwoord: wat voor een verandering?, wat voor een perceptie?, hoe is dit gerelateerd aan incident?

Sociaalpsychologische impactfactoren toebehorend aan de informatie

18. Mediaframes

“Kijkkaders voor rampen, crises of aanslagen die de berichtgeving kunnen gaan domineren en uiteindelijk ook kunnen leiden tot ‘mediahypes’ (snelle, intensieve nieuwsgolven) en/of ‘amplificatie’ (uitvergroten van een bepaald risico/nieuwsfeit)”.

Herkomst:

Voorname lijk ontleend aan Vasterman, 2008.
Verder gebaseerd op Aoki en Ott (2002), Altheide (2007), Zoeteman en Kersten (2009), Joyce (2010), Scanlon (2011).

Oordeel experts (n=13):

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel (9) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *zowel impactverhogend als -verlagend, afhankelijk van de context*

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
3 (23%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat je de hype niet kunt veroorzaken, maar wel kunt versterken.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
9 (69%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat dit afhankelijk is van de aard van het kader. Een eenzijdige focus op een zeer negatief deelaspect, kan verhogend werken. Aangegeven wordt dat incidenten en rampen altijd van een frame worden voorzien. Het hangt van het frame af of het tot onrust leidt. Zowel amplificatie als ‘attenuation’ treden op.
0 (0%)	Geen impactfactor	
1 (8%)	Geen oordeel	Aangegeven wordt dat het vaak zal gaan over negatieve consequenties en daarmee gepaard gaande negatieve gevoelens. Dit staat er zo echter niet. Een frame an sich heeft geen impact.

19. ‘Human interest’

“Persoonlijke ervaringen van slachtoffers, nabestaanden, ooggetuigen en reddingswerkers”.

Herkomst:

Voorname lijk ontleend aan Vasterman, 2008.
Verder gebaseerd op Doka (2003), Zoeteman en Kersten (2009), Joyce (2010).

Oordeel experts (n=13):

Vrijwel alle experts (11) herkennen impactfactor; 6 experts geven eenzelfde richting aan als literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
6 (46%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat personificatie en emo-focus van deze tijd zijn. De herkenbaarheid van individuele tragedies werkt impactverhogend. Voorts wordt aangegeven dat sensationele verhalen de onrust vergroten. Er wordt (in kranten) over het algemeen weinig aandacht besteed aan positieve persoonlijke verhalen of verhalen dat het allemaal wel meevalt.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
5 (38%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat de impact afhankelijk is van de inhoud.
0 (0%)	Geen impactfactor	
2 (16%)	Geen oordeel	

20. Aspecten die tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben

"Aspecten die gemeen hebben dat ze tot de verbeelding spreken en een hoge emotionele lading hebben, zoals bijvoorbeeld de onverwachtheid van een gebeurtenis, reusachtigheid die de menselijke verbeelding te boven gaat, de iconstatus van betrokken personen of gebouwen, nieuwheid of onbekendheid, geheimzinnigheid of mismanagement en/of gebrek aan goede communicatie door de autoriteiten".

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Zoeteman en Kersten, 2009.

Verder gebaseerd op Doka (2003), Joyce (2010), Kennisdocument BZK (2014).

Oordeel experts (n=13):

Het merendeel van de experts (9) herkent de impactfactor en geeft tevens eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverhogend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
9 (69%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat mysterie en iconen wel degelijk aandacht trekken en dus potentieel impactverhogend zijn (denk aan de Twin Towers bij 9/11 of de witte pakken bij de Bijlmerramp). Aangegeven wordt dat in deze factor, mede doordat vele aspecten op één hoop worden gegooid, verschillende mechanismen een rol meespelen.
0 (0%)	Voornamelijk impactverlagend	
0 (0%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	
3 (23%)	Geen impactfactor	Aangegeven wordt dat deze impactfactor vaag is en niets toevoegt. Voorts wordt aangegeven dat de relatie met impact duidelijk minder is bij deze factor.
1 (8%)	Geen oordeel	

21. Vertrouwen in de bron van informatie

"De mate van vertrouwen dat wordt gesteld in de bron van informatie".

Herkomst:

Voornamelijk ontleend aan Rogers cs, 2007.

Verder gebaseerd op Poortinga (2004), Renn (2004), Seeger (2006), Eysink Smeets cs (2011).

Oordeel experts (n=13):

Alle experts (13) herkennen impactfactor; veel experts (8) geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
1 (8%)	Voornamelijk impactverhogend	Aangegeven wordt dat weinig vertrouwen meestal leidt tot meer bezorgdheid en veel vertrouwen dus tot minder bezorgdheid. Daarom impactverhogend.
8 (62%)	Voornamelijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat als sprake is van vertrouwen, men dan gelooft dat de overheid controle heeft en dat het gevaar beheersbaar is. Waarschijnlijk zou met een toelichting wat Rogers cs. hebben beweerd, deze factor beter te duiden zijn geweest. Aangegeven wordt dat hoe belangrijk informatie ook is, dit als 'lichter' wordt ervaren, zeker in vergelijking met bijvoorbeeld de mate waarin men lichamelijke trauma's heeft opgelopen.
4 (31%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat als een betrouwbare c.q. gezaghebbende bron stelt dat iets ernstig is, dan werkt dat impactverhogend. Als de ernst wordt betwist, dan werkt dit impactverlagend. Aangegeven wordt dat respondent deze factor zowel impactverhogend als -verlagend in de praktijk heeft meegemaakt. Het speelt vooral bij de aardbevingenproblematiek.
0 (0%)	Geen impactfactor	
0 (0%)	Geen oordeel	

22. Bruikbare, praktische informatie voor persoonlijk risicomanagement

"Het voorzien in bruikbare, praktische informatie waardoor mensen in staat zijn c.q. in staat worden gesteld datgene te doen wat nodig is om zichzelf te beschermen of om 'er weer bovenop te komen'".

Herkomst:

Voornameijk ontleend aan Rogers cs, 2007 en Seeger, 2006.
Verder gebaseerd op Smith (2006), Veil cs (2011), Scanlon (2011).

Oordeel experts (n=13):

Vrijwel alle experts (12) herkennen impactfactor; het merendeel (10) geeft eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
0 (0%)	Voornameijk impactverhogend	
10 (77%)	Voornameijk impactverlagend	Aangegeven wordt dat een handelingsperspectief tot minder bezorgdheid (lagere impact) leidt en tot meer 'adequaat' gedrag.
2 (15%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat praktische informatie om jezelf te beschermen meer controle geeft, waardoor de risicoperceptie en angst kunnen afnemen. Echter de praktische informatie kan ook betekenen DAT er mogelijk gevaar is. Dit kan leiden tot een amplificatie van de risicoperceptie, ook als er geen risico is (denk bijvoorbeeld aan de brand in Moerdijk).
1 (8%)	Geen impactfactor	Aangegeven wordt dat als een gebeurtenis impact heeft, men blij zal zijn met bruikbare en praktische informatie. Echter, hierdoor verandert de impact niet. Voorbeeld: het verlies van dierbaren bij een overstroming wordt niet minder door het bericht dat we verticaal moeten evacueren.
0 (0%)	Geen oordeel	

Informatie in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment

(deze impactfactor niet in uiteindelijke lijst, daarom niet genummerd)

"Het voorzien in bruikbare, praktische informatie waardoor mensen in staat zijn c.q. in staat worden gesteld datgene te doen wat nodig is om zichzelf te beschermen of om 'er weer bovenop te komen'".

Herkomst:

Voornameijk ontleend aan Durodié en Wessely (2002),
Verder gebaseerd op Adams cs (2006), Seeger (2006), Rogers cs (2007), Eysink Smeets cs (2011), Veil cs (2011).]

Oordeel experts (n=13):

Veel experts (8) herkennen impactfactor; 4 experts geven eenzelfde richting aan als de literatuur: *voornamelijk impactverlagend*.

Aantal	Richting factor	Kwalitatieve opmerkingen experts
1 (8%)	Voornameijk impactverhogend	
4 (31%)	Voornameijk impactverlagend	
3 (23%)	Zowel impactverhogend als -verlagend	Aangegeven wordt dat informatie over risico's moet aansluiten bij de denkbeelden van mensen om goed begrepen te worden. Op het moment dat het incorrecte percepties zijn, dan moeten deze worden gecorrigeerd. Voorbeeld: als men denkt dat men kanker krijgt van rook als gevolg van brand, dan moet dit weliswaar worden aangekaart, maar ook worden weerlegd. Aangegeven wordt dit afhankelijk is van de inhoud. Als wordt bevestigd dat de dreiging groot is, dan werkt dit impactverhogend; als wordt bevestigd dat de dreiging meevalt, dan is dit impactverlagend.
4 (31%)	Geen impactfactor	Aangegeven wordt dat de informatie juist en volledig dient te zijn. Dit is niet hetzelfde als 'in overeenstemming met de gevoelde overtuigingen en situatie van het moment', maar kan daar juist tegenin gaan. Aangegeven wordt dat de term 'gevoelde overtuigingen' al suggereert dat een gebeurtenis een zekere impact heeft. De informatie die daarop aansluit verhoogt of verlaagt die impact vermoedelijk niet, maar bestendigt deze. Aangegeven wordt dat mensen informatie selecteren die bij hun bestaande opvattingen past. De inschatting is dat alleen onverwachte informatie impactverhogend kan zijn, maar dat zal niet vaak voorkomen.
1 (8%)	Geen oordeel	